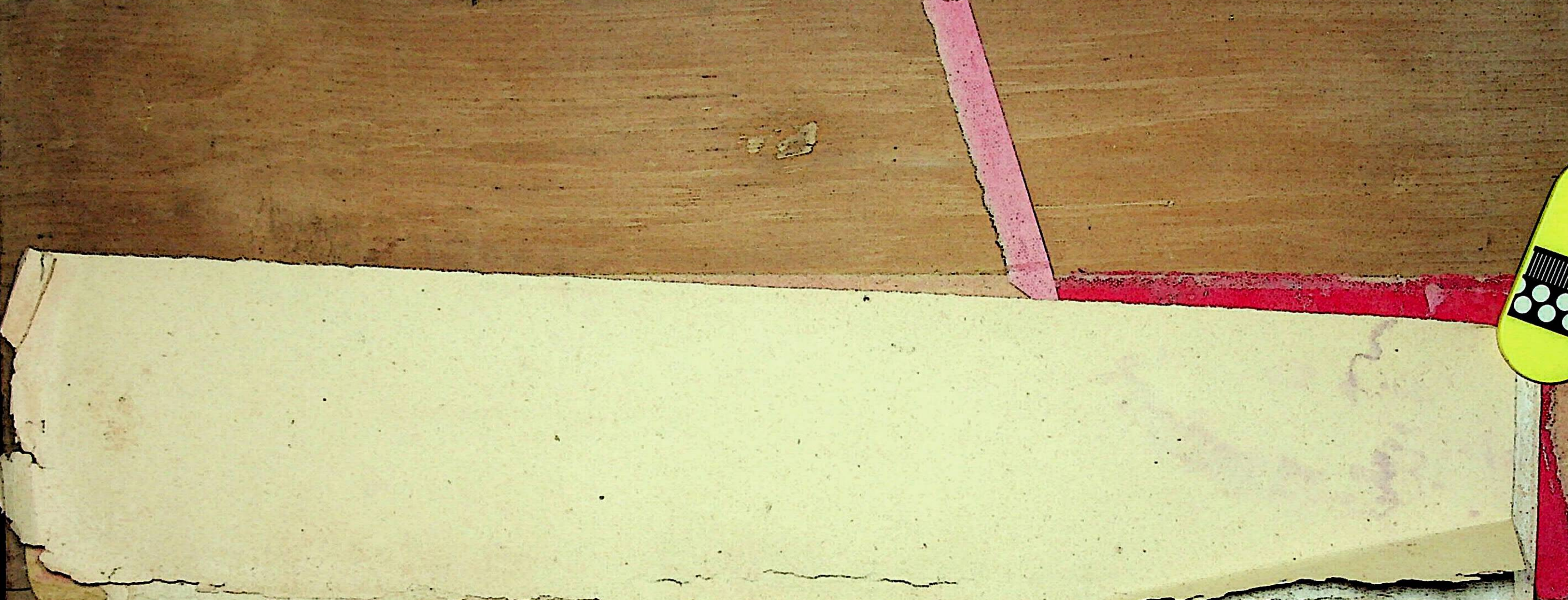

॥ अथ श्रीधरीटीकासहिता श्रीमद्भगवद्गीता प्रार० ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीमज्जगद्गुरवेनमः ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ ‘ शेषाशेषमुखव्याख्याचातुर्यंत्वेकवक्रतः ॥ दधानमद्भुतंवंदेपरमानंदमाधवम् ॥ १ ॥
श्रीमाधवंप्रणम्योमाधवंविश्वेशमादरात् ॥ तद्भक्तियंत्रितःकुर्वेगीताव्याख्यांसुबोधिनीम् ॥ २ ॥ भाष्यकारमतंसम्यक्तद्व्याख्यातृगिरस्तथा ॥ यथामतिस
मालोक्यगीताव्याख्यांसमारभे ॥ ३ ॥ गीताव्याख्यायतेयस्याःपाठमात्रादयत्नतः ॥ सेयंसुबोधिनीटीकासदाध्येयामनीषिभिः ॥ ४ ॥ ’ इहखलुसकल
लोकहितावतारःसकलवंदितचरणःपरमकारुणिकोभगवान्देवकीनंदनस्तत्त्वाज्ञानविजृंभितशोकमोहविभ्रंशितविवेकतयानिजधर्मत्यागपरधर्माभिसंधिपरमर्जुनंध
र्मज्ञानरहस्योपदेशप्लवेनतस्माच्छोकमोहसागरादुद्दधार तमेवभगवदुपदिष्टमर्थंकृष्णद्वैपायनःसप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबंध तत्रचप्रायशः श्रीकृष्णमु

॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रेसमवेतायुयुत्सवः ॥ मामकाःपांडवाश्चैवकिमकुर्वतसंजय ॥ १ ॥

॥ संजय उवाच ॥ ॥ दृष्ट्वातुपांडवानीकंव्यूढंदुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्यराजावचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

पश्यैतांपांडुपुत्राणामाचार्यमहतींचमूम् ॥ व्यूढांद्रुपदपुत्रेणतवशिष्येणधीमता ॥ ३ ॥

खनिःसृतानेवश्लोकानलिखत् काश्चित्तत्संगतयेस्वयंव्यरचयत् यथोक्तंगीतामाहात्म्ये ‘ गीतासुगीताकर्तव्याकिमन्यैःशास्त्रविस्तरैः ॥ यास्वयं पद्मनाभस्यमुखप
द्माद्विनिःसृता’इति तत्रतावद्धर्मक्षेत्रइत्यादिनाविषीदन्निदमब्रवीदित्यंतेनग्रंथेनश्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावायकथानिरूप्यते धर्मक्षेत्रइति । भोसंजय!धर्मभूमौकुरुक्षे
त्रेमत्पुत्राःपांडुपुत्राश्च युयुत्सवःयोद्धुमिच्छंतः समवेताःमिलिताःसंतः किंकृतवंतः ॥ १ ॥ दृष्ट्वेति । पांडवानामनीकंसैन्यंव्यूढंव्यूहरचनयाव्यवस्थितंदृष्ट्वाद्रोणाचार्य
समीपंगत्वाराजादुर्योधनोवक्ष्यमाणंवाक्यमुवाच ॥ २ ॥ तदेववाक्यमाह पश्यैतामित्यादिनवभिःश्लोकैः । भोआचार्य! पांडवानांविततांचमूंसेनांपश्य द्रुपदपुत्रेण

धृष्टद्युम्नेनव्यूढांव्यूहरचनयाअधिष्ठिताम् ॥ ३ ॥ अत्रशूराइति । अत्रास्यांचम्वां इषवोबाणाअस्यंतेक्षिप्यंतेएभिरितिइष्वासाःधनूंषि महांतइष्वासायेषांतेतथा भीमार्जुनौतावदत्रातिप्रसिद्धौयोद्धारौ ताभ्यांसमाःशूराः शौर्येणक्षात्रधर्मेणउपेताःसंति तानेवनामभिर्निर्दिशति युयुधानःसात्यकिः ॥ ४ ॥ किंच धृष्टकेतुरिति । चेकितानोनामएकोराजा नरपुंगवःनरश्रेष्ठःशैब्यः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्चेति । विक्रांतोयुधामन्युर्नामैकः सौभद्रोऽभिमन्युःद्रौपदेयाःद्रौपद्यांपंचभ्योयुधिष्ठिरादिभ्योजाताःप्रतिविंध्यादयःपंच महारथादीनांलक्षणम् 'एकोदशसहस्राणियोधयेद्यस्तुधन्विनाम्॥शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्चमहारथइतिस्मृतः॥अमितान्योधयेद्यस्तुसंप्रोक्तोऽतिरथस्तुसः । रथीत्वेकेनयोयुद्ध्येत्तन्न्यूनोर्धरथीमत'इति ॥ ६ ॥ अस्माकमिति । निबोधबुद्ध्यस्व नायकाःनेतारः संज्ञार्थंसम्यग्ज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तानेवाह भवानिति द्वाभ्याम् भवान्द्रोणः । समितिंसंग्रामंजयतीतितथा सौमदत्तिःसोमदत्तस्यपुत्रोभूरिश्रवाः ॥ ८ ॥ अन्येचेति । मदर्थेमत्प्रयोजनार्थंजीवितंत्यक्तुमध्यवसिताइत्यर्थः । नानाअनेकानिशस्त्राणिप्रहरणसाधनानियेषांते युद्धेविशारदाःनिपुणाइत्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्रशूरामहेष्वासाभीमार्जुनसमायुधि ॥ युयुधानोविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानःकाशिराजश्चवीर्यवान् ॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्चशैब्यश्चनरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्चविक्रांतउत्तमौजाश्चवीर्यवान् ॥ सौभद्रोद्रौपदेयाश्चसर्वएवमहारथाः ॥ ६ ॥ अस्माकंतुविशिष्टायेतान्निबोधद्विजोत्तम ॥ नायकाममसैन्यस्यसंज्ञार्थंतान्ब्रवीमिते ॥ ७ ॥ भवान्भीष्मश्चकर्णश्चकृपश्चसमितिंजयः ॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चसौमदत्तिस्तथैवच ॥ ८ ॥ अन्येचबहवःशूरामदर्थेत्यक्तजीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

ततः किमित्यतआह अपर्याप्तमिति । तत्तथाभूतैर्वीरैर्युक्तमपिभीष्मेणाभिरक्षितमप्यस्माकंबलंसैन्यमपर्याप्तं तैःसहयोद्धुमसमर्थंभाति इदंतुएतेषांपांडवानांबलंभी
मेनाभिरक्षितंसत्पर्याप्तंसमर्थंभाति भीष्मस्योभयपक्षपातित्वात् अस्मद्बलंपांडवसैन्यंप्रत्यसमर्थम् भीमस्यैकपक्षपातित्वात् ॥ १० ॥ तस्मात्भवद्भिरेवंवर्तितव्य
मित्याह अयनेष्विति । अयनेषुव्यूहप्रवेशमार्गेषुयथाभागंविभक्तांस्वांस्वांरणभूमिमपरित्यज्यावस्थिताःसंतःसर्वेभीष्ममेवाभितोरक्षंतुतथाऽन्यैर्युध्यमानःपृष्ठतः
कैश्चिन्नहन्येततथारक्षंतु भीष्मबलेनैवास्माकंजीवितमितिभावः ॥ ११ ॥ तदेवंबहुमानयुक्तंराज्ञोदुर्योधनस्यवाक्यंश्रुत्वाभीष्मःकिंकृतवांस्तदाह तस्येति । तस्य

अपर्याप्तंतदस्माकंबलंभीष्माभिरक्षितम् ॥ पर्याप्तंत्विदमेतेषांबलंभीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥ अयनेषुचसर्वेषुयथाभागमवस्थिताः ॥
भीष्ममेवाभिरक्षंतुभवंतःसर्वएवहि ॥ ११ ॥ तस्यसंजनयन्हर्षंकुरुवृद्धःपितामहः ॥ सिंहनादंविनद्योच्चैःशंखंदध्मौप्रतापवान् ॥ १२ ॥
ततःशंखाश्चभेर्यश्चपणवानकगोमुखाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंतसशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥ ततःश्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिस्यंदनेस्थितौ ॥
माधवःपांडवश्चैवदिव्यौशंखौप्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

राज्ञःहर्षंसंजनयन्कुर्वन्पितामहोभीष्मउच्चैःमहांतंसिंहनादंकृत्वाशंखंदध्मौवादितवान् ॥ १२ ॥ तदेवंसेनापतेःभीष्मस्ययुद्धोत्सवमालक्ष्यसर्वतोयुद्धोत्सवः
प्रवृत्तइत्याह ततइति । पणवाः आनकाः गोमुखाश्चवाद्यविशेषाः सहसैवतत्क्षणमेवाभ्यहन्यंतवादिताः सचशंखादिशब्दस्तुमुलोमहानभवत् ॥ १३ ॥
ततःपांडवसैन्येप्रवृत्तंयुद्धोत्सवमाह ततइतिपंचभिः । ततः कौरवसैन्यवाद्यकोलाहलानंतरं स्यंदनेरथेस्थितौसंतौकृष्णार्जुनौदिव्यौशंखौप्रकर्षेणदध्मतुः
वादयामासतुः ॥ १४ ॥

तदेवविभागेनदर्शयन्नाह पांचजन्यमिति। पाचजन्यादीनिश्रीकृष्णादिशंखानांनामानि भीमंघोरंकर्मयस्यसः वृकवदुदरंयस्यसवृकोदरोमहाशंखंपौंड्रंदध्मावितिं॥ १५
अनंतविजयमिति। नकुलःसुघोषंनामशंखंदध्मौ सहदेवोमणिपुष्पकंनाम ॥ १६ ॥ काश्यश्चेति। काश्यःकाशीराजः कथंभूतःपरमःश्रेष्ठः इष्वासोधनुर्यस्य
सः ॥ १७ ॥ द्रुपदइति। हेपृथिवीपते! हेधृतराष्ट्र! ॥१८॥सचशंखानांनादस्त्वदीयानांमहाभयंजनयामासेत्याह सघोषइति। धार्तराष्ट्राणांत्वदीयानांहृदयानिविदा

पांचजन्यंहृषीकेशोदेवदत्तंधनंजयः ॥ पौंड्रंदध्मौमहाशंखंभीमकर्मावृकोदरः ॥ १५ ॥ अनंतविजयंराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ नकुलः
सहदेवश्चसुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥काश्यश्चपरमेष्वासःशिखंडीचमहारथः ॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥ द्रुपदोद्रौ
पदेयाश्चसर्वशःपृथिवीपते ॥ सौभद्रश्चमहाबाहुःशंखान्दध्मुःपृथक्पृथक् ॥ १८ ॥ सघोषोधार्तराष्ट्राणांहृदयानिव्यदारयत् ॥ नभश्चपृथि
वींचैवतुमुलोव्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ अथव्यवस्थितान्दृष्ट्वाधार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ॥ प्रवृत्तेशस्त्रसंपातेधनुरुद्यम्यपांडवः ॥ २० ॥ हृषीकेशंत
दावाक्यमिदमाहमहीपते ॥ अर्जुन उवाच ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेऽच्युत ॥ २१ ॥ यावदेतान्निरीक्षेऽहंयोद्धुकामानवस्थितान् ॥
कैर्मयासहयोद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानवेक्षेऽहंयएतेऽत्रसमागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेर्युद्धेप्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

रितवान् किंकुर्वन् नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोव्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ तस्मिन्समयेश्रीकृष्णमर्जुनोविज्ञापयामासेत्याह अथेतिचतुर्भिः। व्यवस्थितान्युद्धोद्योगेन
स्थितान् कपिध्वजःअर्जुनः ॥ २० ॥ हृषीकेशमिति। तदेववाक्यमाह सेनयोरिति ॥ २१ ॥ यावदेतानिति। ननुत्वंयोद्धानतुयुद्धप्रेक्षकस्तत्राह कैःसहमया
योद्धव्यम् ॥२२॥ योत्स्यमानानिति। धार्तराष्ट्रस्यदुर्योधनस्यप्रियंकर्तुमिच्छंतोयइहसमागताःतान्यावद्द्रक्ष्यामितावदुभयोःसेनयोर्मध्येमेरथंस्थापयेत्यन्वयः ॥२३॥

ततः किंप्रवृत्तमित्यपेक्षायांसंजयउवाच एवमिति । गुडाकानिद्रातस्याईशेनजितनिद्रेणार्जुनेनैवमुक्तःसन् हेभारतधृतराष्ट्र ! सेनयोर्मध्येरथानामुत्तमंरथंहृषीकेशः स्थापितवान् ॥ २४॥ भीष्मद्रोणइति । महीक्षितांपितामहद्रोणराज्ञांचप्रमुखतःसंमुखेरथंस्थापयित्वा हेपार्थ ! एतान्कुरून्पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥ ततःकिंप्रवृत्त मित्यतआह पितॄन्पितृव्यादीनित्यर्थः। पुत्रान्पौत्राननितिदुर्योधनादीनांयेपुत्राःपौत्राश्चतानित्यर्थः । सखीन्मित्राणि सुहृदःकृतोपकारांश्चापश्यत् ॥ २६ ॥ ततः

॥ संजयउवाच ॥ ॥ एवमुक्तोहृषीकेशोगुडाकेशेनभारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येस्थापयित्वारथोत्तमम् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषांचमहीक्षिताम् ॥ उवाचपार्थपश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थःपितॄनथपितामहान् ॥ आचार्यान्मातु लान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ श्वशुरान्सुहृदश्चैवसेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥ तान्समीक्ष्यसकौंतेयःसर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥ कृपया परयाविष्टोविषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णयुयुत्सुंसमुपस्थितम् ॥ सीदंतिममगात्राणिमुखं चपरिशुष्यति ॥ २८ ॥ वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायते ॥ गांडीवंस्रंसतेहस्तात्त्वक्चैवपरिदह्यते ॥ २९ ॥

किंकृतवानित्यतआह तानिति । आविष्टोव्याप्तःयुक्तःविषीदन्विशेषेणसीदन् अवसादंग्लानिंलभमानः ॥ २७ ॥ किमब्रवीदित्यपेक्षायामाह दृष्ट्वेममित्यादियावद ध्यायसमाप्ति। हेकृष्ण! योद्धुमिच्छंतंपुरतःसम्यगवस्थितंइमंबंधुजनंदृष्ट्वामदीयानिगात्राणिकरचरणादीनिसीदंतिविशीर्यंते किंच मुखंपरिसमंतात् शुष्यतिनिर्द्रवी भवति ॥ २८ ॥ किंच वेपथुश्चेति । वेपथुःकंपः रोमहर्षःरोमांचः स्रंसतेनिपतति परिदह्यतेसर्वतःसंतप्यते ॥ २९ ॥

अन्यच्च नचेति । विपरीतानिनिमित्तानिअनिष्टसूचकानिशकुनानिपश्यामि ॥ ३० ॥ किंच नचेति । स्वजनंआहवेयुद्धेहत्वाश्रेयःफलंनपश्यामि विजयादिकंफलं किंनपश्यसीतिचेत्तत्राह नकांक्षइति ॥ ३१ ॥ एतदेवप्रपंचयति किंनइतिसार्धाभ्याम् । यदर्थमस्माकंराज्यादिकमपेक्षितंतएतेप्राणधनानित्यक्त्वात्यागमंगीकृत्ययुद्धार्थमवस्थिताः अतःकिमस्माकंराज्यादिभिःकृत्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ननुयदिकृपयात्वमेतान्नहंसितर्हित्वामेतेराज्यलोभेनहनिष्यंत्येवअतस्त्वमेवैतान्हत्वाराज्यंभुंक्ष्वतत्राह एतानितिसार्धेन । घ्नतोप्यस्मान्घातयतोपिएतान्त्रैलोक्यराज्यस्यापिहेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमप्यहंहंतुंनेच्छामि किंपुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

नचशक्नोम्यवस्थातुंभ्रमतीवचमेमनः ॥ निमित्तानिचपश्यामिविपरीतानिकेशव ॥ ३० ॥ नचश्रेयोऽनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवे ॥ नकांक्षेविजयंकृष्णनचराज्यंसुखानिच ॥ ३१ ॥ किंनोराज्येनगोविंदकिंभोगैर्जीवितेनवा ॥ येषामर्थेकांक्षितंनोराज्यंभोगाःसुखानिच ॥ ३२ ॥ तइमेऽवस्थितायुद्धेप्राणांस्त्यक्त्वाधनानिच ॥ आचार्याःपितरःपुत्रास्तथैवचपितामहाः ॥ ३३ ॥ मातुलाःश्वशुराःपौत्राःशालाःसंबंधिनस्तथा ॥ एतान्नहंतुमिच्छामिघ्नतोऽपिमधुसूदन ॥ ३४ ॥ अपित्रैलोक्यराज्यस्यहेतोःकिंनुमहीकृते ॥ निहत्यधार्तराष्ट्रान्नःकाप्रीतिःस्याज्जनार्दन ॥ ३५ ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ तस्मान्नार्हावयंहंतुंधार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ॥ स्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्याममाधव ॥ ३६ ॥

॥३५॥ ननुच 'अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ क्षेत्रदारापहर्ताचषडेतेआततायिनः' इतिस्मरणात् अग्निदइत्यादिभिःषड्भिरपिहेतुभिरेतेतावदाततायिनः आततायिनांचवधोयुक्तएव 'आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन् ॥ नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चन' इतिवचनात्तत्राहसार्धेन पापमिति । आततायिनमायांतमित्या

दिकमर्थशास्त्रंधर्मशास्त्राद्दुर्बलम् यथोक्तंयाज्ञवल्क्येन 'स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्व्यवहारतः॥अर्थशास्त्राच्चबलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिः' तस्मादाततायिनाम प्येतेषामार्यादीनांवधेऽस्माकंपापमेवभवेत् अन्याय्यत्वादधर्मत्वाच्चैतद्वधस्य ॥ ३६ ॥ नचेहसुखंस्यादित्याह स्वजनंहीति। ननुतवैतेषामपिबंधुवधदोषेस मानेसतियथैवैतेबंधुवधदोषमंगीकृत्ययुद्धेप्रवर्तंते तथैवभवानपिप्रवर्ततांकिमनेनविषादेनेत्यतआह यद्यपीतिद्वाभ्याम्। राज्यलोभेनोपहतंभ्रष्टविवेकंचेतोयेषांतेएते दुर्योधनादयोयद्यपिदोषंनपश्यंति तथाप्यस्माभिर्दोषंप्रपश्यद्भिरस्मात्पापान्निवर्तितुंकथंनज्ञेयम् निवृत्तावेवबुद्धिःकर्तव्येत्यर्थः ॥३७॥३८॥ तमेवदोषंदर्शयति कुल

यद्यप्येतेनपश्यंतिलोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतंदोषंमित्रद्रोहेचपातकम् ॥ ३७ ॥ कथंनज्ञेयमस्माभिःपापादस्मान्निवर्तितुम् ॥
कुलक्षयकृतंदोषंप्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३८ ॥ कुलक्षयेप्रणश्यंतिकुलधर्माःसनातनाः ॥ धर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ३९ ॥
अधर्माभिभवात्कृष्णप्रदुष्यंतिकुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेयजायतेवर्णसंकरः ॥ ४० ॥ संकरोनरकायैवकुलघ्नानांकुलस्यच ॥
पतंतिपितरोह्येषांलुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४१ ॥ दोषैरेतैःकुलघ्नानांवर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंतेजातिधर्माःकुलधर्माश्चशाश्वताः
॥ ४२ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणांमनुष्याणांजनार्दन ॥ नरकेनियतंवासोभवतीत्यनुशुश्रम ॥ ४३ ॥

क्षयइति। सनातनाःपरंपराप्राप्ताः उतअपि अवशिष्टंकुलमधर्मोऽभिभवतिव्याप्नोति ॥३९॥ ततश्चअधर्माभिभवादिति॥४०॥एवंसति संकरइति। एषांकुलघ्नानांपि तरःपतंति हियस्मात् लुप्ताःपिंडोदकक्रियायेषांते ॥४१॥ उक्तंदोषमुपसंहरति दोषैरितिद्वाभ्याम्। उत्साद्यंतेलुप्यंतेजातिधर्माःवर्णधर्माःकुलधर्माश्चचकारादाश्रमध र्मादयोऽपिगृह्यंते॥४२॥उत्सन्नेति। उत्सन्नाःकुलधर्मायेषामितिउत्सन्नजातिधर्मादीनामप्युपलक्षणम् अनुशुश्रुमश्रुतवंतोवयम् 'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाःपापेषुनिरता

 नराः ॥ अपश्चात्तापिनः कष्टान्निरयान्यांतिदारुणान्' इत्यादिवचनेभ्यः॥४३॥बंधुवधाध्यवसायेनसंतप्यमानआह अहोइति । स्वजनंहंतुमुद्यताइति । यतएतन्महत पातकंकर्तुमध्यवसायंकृतवंतोवयम् अहोबतकष्टमित्यर्थः ॥४४॥ एवंततःसन्मृत्युमेवाशासानआह यदीति । अकृतप्रतीकारंतूष्णीमुपविष्टंमांयदिहनिष्यंतितर्हितद्ध ननंममक्षेमतरमत्यंतंहितंभवेत् पापानिष्पत्तेः ॥४५॥ ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायां संजयउवाच एवमिति । संख्येसंग्रामे रथोपस्थेरथस्योपरिउपाविशत्उपविवेश शोकेन

अहोवतमहत्पापंकर्तुंव्यवसितावयम् ॥ यद्राज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥ यदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणयः ॥ धार्तराष्ट्रा रणेहन्युस्तन्मेक्षेमतरंभवेत् ॥ ४५ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वार्जुनःसंख्येरथोपस्थउपाविशत् ॥ विसृज्यसशरंचापंशोकसंविग्नमानसः ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेअर्जुनविषादयोगोनामप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

संजयउवाच ॥ तंतथाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ॥ विषीदंतमिदंवाक्यमुवाचमधुसूदनः ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वाक श्मलमिदंविषमेसमुपस्थितम् ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

संविग्नंप्रकंपितंमानसंचित्तंयस्यसः ॥ ४६ ॥ इतिश्रीसुबोधिन्यांटीकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायांसंजय उवाच तंतथेति । अश्रुभिःपूर्णेआकुलेईक्षणेयस्यतम् तथोक्तप्रकारेणविषीदंतमर्जुनंप्रतिमधुसूदनइदंवाक्यमुवाच ॥ १ ॥ तदेववाक्यमाह श्रीभगवानुवाच कुत
इति। कुतोहेतोः त्वाइतित्वाम् विषमेसंकटे इदंकश्मलंसमुपस्थितंअयंमोहःप्राप्तः यतआर्यैरसेवितम् अस्वर्ग्यमधर्म्यम् अयशस्करंच ॥ २ ॥

तस्मात् क्लैव्यमिति। हेपार्थ! क्लैव्यंकातर्यं मास्मगमःनप्राप्नुहि यतस्त्वय्येतन्नोपपद्यतेयोग्यंनभवति क्षुद्रंतुच्छम् हृदयदौर्बल्यंकातर्यंत्यक्त्वायुद्धायोत्तिष्ठ हेपरंतपशत्रुतापन ॥ ३ ॥ नाहंकातर्येणयुद्धादुपरतोऽस्मि किंतुयुद्धस्यान्याय्यत्वादित्यर्जुनउवाच कथमिति। भीष्मद्रोणौपूजायामर्हौयोग्यौतौप्रतिकथमहंयोत्स्यामि तत्रापिइषुभिः यत्रवाचापियोत्स्यामीतिवक्तुमनुचितंतत्रबाणैःकथंयोत्स्यामीत्यर्थः। हेअरिसूदनशत्रुसूदन ॥ ४ ॥ तर्हितवदेहयात्रापिनस्यादितिचेत्तत्राह गुरूनिति। गुरून्द्रोणादीनहत्वापरलोकविरुद्धोगुरुवधस्तमकृत्वाइहलोकेभिक्षान्नमपिभोक्तुं श्रेयःउचितम् विपक्षेतुनकेवलंपरत्रदुःखम् इहैवतुनरकदुःखमनुभवेयामित्याह

क्लैव्यंमास्मगमःपार्थनैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ क्षुद्रंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतप ॥ ३ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ कथंभीष्ममहंसंख्येद्रोणंचमधुसूदन ॥ इषुभिःप्रतियोत्स्यामिपूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥ गुरूनहत्वाहिमहानुभावान्श्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपीहलोके ॥ हत्वाऽर्थकामांस्तुगुरूनिहैवभुंजीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ नचैतद्विद्मःकरतन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः ॥ यानेहत्वानजिजीविषामस्तेऽवस्थिताःप्रमुखेधार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

हत्वेति। गुरून्हत्वाइहैवतुरुधिरेणप्रदिग्धान्प्रकर्षेणलिप्तान्अर्थकामात्मकान्भोगानहंभुंजीयअश्नीयाम् यद्वा अर्थकामानितिगुरूणांविशेषणम् अर्थतृष्णाकुलत्वादेतेतावद्युद्धान्ननिवर्तेरन् तस्मादेतद्वधःप्रसज्येतैवेत्यर्थः। तथाचयुधिष्ठिरंप्रतिभीष्मेणोक्तम् 'अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् ॥ इतिसत्यंमहाराजबद्धोऽस्म्यर्थेननकौरवैः' इति ॥ ५ ॥ किंच यद्यपिअधर्ममंगीकरिष्यामस्तथापिकिमस्माकंजयःपराजयोवाभवेदितिनज्ञायतइत्याह नचेति। एतद्वयोर्मध्येनोऽस्माकंकतरत्किंनामगरीयोऽधिकतरंभविष्यतीतिनविद्मः तदेवद्वयंदर्शयति यद्वा एतान्वयंजयेमजेष्यामःयदिवानोऽस्मानेतेजयेयुःजेष्यंतीति किंचास्माकंजयोऽपिफलतःपराजयएवे ८

त्याह यानेवहत्वाजीवितुंनेच्छामस्तएवैतेसंमुखेअवस्थिताः ॥ ६ ॥ कार्पण्येति । तस्मात्कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः एतान्हत्वाकथंजीविष्यामइतिकार्पण्यं दोषश्चस्व
कुलक्षयकृतःताभ्यामुपहतोऽभिभूतःस्वभावःशौर्यादिलक्षणोयस्यसोऽहंत्वांपृच्छामि तथाधर्मेसंमूढंचेतोयस्यसःयुद्धंत्यक्त्वाभिक्षाटनमपिक्षात्रियस्यधर्मोवाऽधर्मोवेति
 संदिग्धचित्तःसन्नित्यर्थः अतोमेयन्निश्चितंश्रेयोयुक्तंस्यात्तद्ब्रूहि किंच तेऽहंशिष्यःशासनार्हः अतस्त्वांप्रपन्नंशरणागतंमांशाधिशिक्षय ॥७॥ त्वमेवविचार्ययद्युक्तं

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावःपृच्छामित्वांधर्मसंमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितंब्रूहितन्मेशिष्यस्तेऽहंशाधिमांत्वांप्रपन्नम् ॥ ७ ॥ नहिप्रपश्या
मिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणाम् ॥ अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धंराज्यंसुराणामपिचाधिपत्यम् ॥ ८ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ एवमु
क्त्वाहृषीकेशंगुडाकेशःपरंतप ॥ नयोत्स्यइतिगोविंदमुक्त्वातूष्णींबभूवह ॥ ९ ॥ तमुवाचहृषीकेशःप्रहसन्निवभारत ॥ सेनयो
रुभयोर्मध्येविषीदंतमिदंवचः ॥ १० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्चभाषसे ॥ गतासूनगतासूं
श्चनानुशोचंतिपंडिताः ॥ ११ ॥

तत्कुर्विंतिचेत्तत्राह नहीति । इंद्रियाणामुच्छोषणमतिशोषणकरंमदीयंशोकंयत्कर्मापनुद्यादपनयेत्तदहंनप्रपश्यामि यद्यपिभूमौनिष्कंटकंसमृद्धंराज्यंप्राप्स्यामि तथा
सुरेंद्रत्वमपियदिप्राप्स्यामि एवमभीष्टंतत्सर्वमवाप्यापिशोकापनोदनोपायंनप्रपश्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वाऽर्जुनःकिंकृतवानित्यपेक्षायांसंजयउवाच एव
मितिस्पष्टार्थः ॥ ९ ॥ ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायामाह तमुवाचेति । प्रहसन्निवप्रसन्नमुखःसन्नित्यर्थः ॥ १० ॥ देहात्मनोरविवेकादस्यैवंशोकोभवतीतितद्विवेकप्रद
र्शनार्थंश्रीभगवानुवाच अशोच्यानिति । शोकस्याविषयभूतानेवबंधूंस्त्वमन्वशोचःअनुशोचितवानसि 'दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णयुयुत्सुंसमुपस्थितमि'त्यादिनातत्र 'कुत

स्त्वाकश्मलमिदंविषमेसमुपस्थितमि'त्यादिनामयाबोधितोपि पुनश्चप्रज्ञावतांपंडितानांवादानशब्दान्कथंभीष्ममहंसंख्यइत्यादीन्केवलंभाषसे नतुपंडितोऽसि यतः गतासूनगतप्राणान्बंधूनगतासूंश्चजीवतोपिबंधुहीनाएतेकथंजीविष्यंतीतितिनानुशोचंति ॥ ११ ॥ अशोच्यत्वेहेतुमाह नत्वेवेति । यथाऽहंपरमेश्वरोजातुकदाचित् लीलाविग्रहस्याविर्भावेतिरोभावेपिनासमितिनैव अपितुआसमेव अनादित्वात् नचत्वंनासीःनाभूःअपित्वासी रेव, इमेचजनाधिपाःनृपाः नासन्निति नं अपि तुआसन्नैव मदंशत्वात्, तथाऽतःपरंइतउपर्यपिनभविष्यामोनस्थास्यामइतिचनैवअपितुस्थास्यामएव जन्ममरणशून्यत्वादशोच्याइत्यर्थः ॥ १२ ॥ नन्वीश्वरस्य तवजन्मादिशून्यत्वंसत्यमेव जीवानांतुजन्ममरणेप्रसिद्धेतत्राह देहिनइति । देहिनो देहाभिमानिनोजीवस्ययथाऽस्मिन्स्थूलदेहेकौमाराद्यवस्थादेहनिबंधनाएव

नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः ॥ नचैवनभविष्यामःसर्वेवयमतःपरम् ॥ १२ ॥ देहिनोऽस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा ॥ तथादे हांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्यति ॥ १३ ॥ मात्रास्पर्शास्तुकौंतेयशीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत ॥१४॥

नतुस्वतःपूर्वावस्थानाशेऽवस्थांतरोत्पत्तावपिसएवाहमितिप्रत्यभिज्ञानात्तथैवैतदेहनाशेदेहांतरप्राप्तिरपिलिंगदेहनिबंधना नतुतावतात्मनोनाशः जातमात्रस्यपूर्वसं स्कारेणस्तन्यपानादौप्रवृत्तिदर्शनात् अतोधीरः धीमांस्तत्रतयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्नमुह्यति आत्मैवमृतोजातश्चेतिनमन्यते ॥ १३ ॥ ननुगतानागतानहंनशोचामि किंतुतद्वियोगादिदुःखभाजमात्मानमेवेतिचेत्तत्राह मात्रास्पर्शाइति । मीयंतेज्ञायंतेविषयाआभिरितिमात्राइंद्रियवृत्तयः तासांस्पर्शाःविषयैःसंबंधाः तेशीतोष्णादि प्रदाभवंति तेत्वागमापायित्वादनित्याअस्थिराः अतस्तांस्तितिक्षस्वसहस्व यथाजलातपादिसंपर्कास्तत्तत्कालकृताःस्वभावतःशीतोष्णादिप्रयच्छंति एवमिष्टसंयोग

वियोगाअपिसुखदुःखादिप्रयच्छंतितेषांचास्थिरत्वात्सहनंतत्रधीरस्योचितं नतुतन्निमित्तहर्षविषादपारवश्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्प्रतीकारप्रयत्नादपितत्सहनमेवो
चितंमहाफलत्वादित्याह यमिति । एतेमात्रास्पर्शाःयंपुरुषंनव्यथयंति नाभिभवंतिसमेसुखदुःखेयस्यतम् सतैरविक्षिप्यमाणोधर्मज्ञानद्वाराअमृतत्वायमोक्षायकल्प
॥ ६ ॥ तेयोग्योभवति ॥ १५ ॥ ननुतथाऽपिशीतोष्णादिकमतिदुःसहंकथंसोढव्यम् अत्यंतंतत्सहनेचकदाचिद्देहनाशस्यापिसंभवादित्याशंक्यतत्त्वविचारतःसर्वंसोढुं
शक्यमित्याशयेनाह नेति । असतः अनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्यशीतोष्णादेरात्मनिभावः सत्तानविद्यते तथासतः सत्स्वभावस्यात्मनो भावोविनाशोनविद्यते

यंहिनव्यथयंत्येतेपुरुषंपुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखंधीरंसोऽमृतत्वायकल्पते ॥ १५ ॥ नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ उभयोर
पिदृष्टोंऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥ अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥
अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः ॥ अनाशिनोऽप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत ॥ १८ ॥

एवमुभयोःसदसतोरंतोनिर्णयोदृष्टः कैस्तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्यविद्भिः एवंभूतविवेकेनसहस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्रसत्स्वभावमविनाशिवस्तुसामान्येनोक्तंविशे
षतोदर्शयति अविनाशीति । येनसर्वमिदमागमापायधर्मकंदेहादिकंततं तत्साक्षित्वेनव्याप्तम् तत्तुआत्मस्वरूपंअविनाशि विनाशशून्यंविद्धिजानीहि तत्रहेतुमाह
विनाशमिति ॥ १७ ॥ आगमापायधर्मकंसंदर्शयति अंतवंतइति । अंतोविनाशोविद्यतेयेषांतेअंतवंतः नित्यस्यसर्वदैकरूपस्य शरीरिणःशरीरवतः अतएवअना ॥ ६ ॥
शिनः विनाशरहितस्याप्रमेयस्यायपरिच्छिन्नस्यात्मनइमेसुखदुःखादिधर्मकादेहाउक्तास्तत्त्वदर्शिभिः यस्मादेवमात्मनोनविनाशः नचसुखदुःखादिसंबंधः तस्मा
न्मोहजंशोकंत्यक्त्वायुद्ध्यस्व स्वधर्ममात्याक्षीरित्यर्थः ॥ १८ ॥

तदेवंभीष्मादिमृत्युनिमित्तःशोकोनिवारितःयच्चात्मनोहंतृत्वनिमित्तंदुःखमुक्तम् एतान्नहंतुमिच्छामीत्यादिना तदपितद्वदेवनिर्निमित्तमित्याह यएनमिति। एनमा त्मानं आत्मनोहननक्रियायांकर्मत्वंकर्तृत्वमपिनास्तीत्यर्थः तत्रहेतुः नायमिति ॥ १९ ॥ नहन्यतइत्येतदेवषड्भावविकारशून्यत्वेनद्रढयति नेति। नजायतइति जन्मप्रतिषेधः नम्रियतेचेतिविनाशप्रतिषेधः वाशब्दौचार्थे नचायंभूत्वाउत्पद्यभविताभवतिअस्तित्वंभजते किंतुप्रागेवस्वतःसद्रूपइतिजन्मानंतरास्तित्वलक्षण द्वितीयविकारप्रतिषेधः तत्रहेतुःयस्मादजः योहिजायतेसजन्मांतरमस्तित्वंभजते नतुयःस्वयमेवास्तिसभूयोऽप्यन्यदस्तित्वंभजतइत्यर्थः नित्यःसर्वदैकरूपइतिवृ द्धिप्रतिषेधः शाश्वतःशश्वद्भवइत्यपक्षयप्रतिषेधः पुराणइतिविपरिणामप्रतिषेधः पुराऽपि नवएवनतुपरिणामतोरूपांतरंप्राप्यनवोभवतीत्यर्थः यद्वा नभवितेत्यस्यानु

यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम् ॥ उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते।।१९।।नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः ॥
अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे।।२०।।वेदाविनाशिनंनित्यंयएनमजमव्ययम्।।कथंसपुरुषःपार्थकंघातयतिहंतिकम्२१

षंगंकृत्वाभूयोऽधिकंयथाभवतितथानभवतीतिवृद्धिप्रतिषेधः अजोनित्यइतिचोभयवृद्ध्यभावेहेतुरित्यपौनरुक्त्यम तदेव जायतेअस्तिवर्धतेपरिणमतेअपक्षीयते नश्यतीत्येवंयास्कादिभिर्वेदवादिभिरुक्ताःषड्भावविकारानिरस्ताः यदर्थमेतेविकारानिरस्तास्तंप्रस्तुतंविनाशाभावमुपसंहरति नहन्यतेहन्यमानेशरीरइति ॥ २० ॥ अतएवहंतृत्वाभावोऽपिपूर्वोक्तःप्रसिद्धइत्याह वेदेति। नित्यंवृद्धिशून्यमव्ययमपक्षयशून्यम अजमविनाशिनंचयोवेद सपुरुषःकंहंति कथंवाहंति एवंभूतस्यवधे साधनाभावात् तथास्वयंप्रयोजकोभूत्वान्येनकंघातयति नकंचिदपिकथंचिदपीत्यर्थः अनेनमय्यपिप्रयोजकत्वादोषदृष्टिंमाकार्षीः इत्युक्तंभवति ॥ २१ ॥

 नन्वात्मनोऽविनाशित्वेपितदीयशरीरनाशंपर्यालोच्यशोचामीतिचेत्तत्राह वासांसीति। कर्मनिबंधनभूतानांदेहानामवश्यंभावित्वान्नजीर्णदेहनाशेशोकावकाशइत्यर्थः
॥ २२ ॥ कथंहंतीत्यनेनोक्तंवधसाधनाभावंदर्शयन्नविनाशित्वमात्मनःस्फुटीकरोति नैनमिति। आपोनैनंक्लेदयंति मृदुकरणेनशिथिलंनकुर्वंति ॥ २३ ॥
 तत्रहेतूनाह अच्छेद्यइतिसार्धेन निरवयवत्वादच्छेद्योऽयमक्लेद्यश्चअमूर्तत्वात्अदाह्योद्रवत्वाभावादशोष्यइतिभावः इतश्चछेदादियोग्योनभवतियतोनित्यः
अविनाशीसर्वत्रगतः स्थाणुःस्थिरस्वभावःरूपांतरापत्तिशून्यः अचलःपूर्वरूपापरित्यागी सनातनः अनादिः ॥ २४ ॥ किंचअव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः

वासांसिजीर्णानियथाविहायनवानिगृह्णातिनरोऽपराणि ॥ तथाशरीराणिविहायजीर्णान्यन्यानिसंयातिनवानिदेही ॥ २२ ॥ नैनंछिं
दंतिशस्त्राणिनैनंदहतिपावकः ॥ नचैनंक्लेदयंत्यापोनशोषयतिमारुतः ॥ २३ ॥ अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्यएवच ॥ नित्यः
सर्वगतःस्थाणुरचलोऽयंसनातनः ॥२४॥ अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥ तस्मादेवंविदित्वैनंनानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥
अथचैनंनित्यजातंनित्यंवामन्यसेमृतम् ॥ तथापित्वंमहाबाहोनैनंशोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अचिंत्योमनसोऽप्यविषयः अविकार्यःकर्मेंद्रियाणामप्यगोचरइत्यर्थः उच्यतइतिनित्यत्वादावभियुक्तोक्तिंप्रमाणयति उपसंहरतितस्मादिति ॥ २५ ॥तदेवमा
त्मनोजन्मविनाशाभावान्नशोकःकार्यइत्युक्तम् इदानींदेहेनसहात्मनोजन्मतद्विनाशेनचविनाशमंगीकृत्यापिशोकोनकार्यइत्याह अथचेति । अथचयद्यप्येनमा
त्मानंनित्यंसर्वदातत्तद्देहेजातेजातंमन्यसे तथातद्देहेमृतेमृतंमन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोर्जन्ममरणयोरात्मगामित्वात् तथापि त्वंशोचितुंनार्हसि ॥ २६ ॥

कुतइत्यतआह जातस्येति। हियस्मात्जातस्यस्वारंभककर्मक्षयेमृत्युर्ध्रुवोनिश्चितः मृतस्यतत्तद्देहकृतेनकर्मणाजन्मापिध्रुवमेव तत्तस्मादेवमपरिहार्येऽर्थेऽवश्यंभावि
निजन्ममरणलक्षणेऽर्थेत्वंविद्वान्शोचितुंनार्हसि योग्योनभवसीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किंच देहादीनांचस्वभावंपर्यालोच्यतदुपाधिकेआत्मनोजन्ममरणेचशोकोनकार्यइ
त्याह अव्यक्तादीनीति। अव्यक्तंप्रधानंतदेवआदिःपूर्वरूपंयेषांतान्यव्यक्तादीनि भूतानिशरीराणिकारणात्मनापिस्थितानामेवोत्पत्तेः तथाव्यक्तंअभिव्यक्तंमध्यंजन्म
मरणांतरालस्थितिलक्षणंयेषाम् अव्यक्तेनिधनंलयोयेषांतानीमान्येवंभूतान्येवतत्रतेषुकापरिदेवनाकः शोकनिमित्तोविलापः प्रतिबुद्धस्यस्वप्नदृष्टवस्तुष्विवशोकोन

जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच ॥ तस्मादपरिहार्येऽर्थेनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥ अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत ॥
अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना ॥ २८ ॥ आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदतितथैवचान्यः ॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोतिश्रु
त्वाप्येनंवेदनचैवकश्चित् ॥ २९ ॥ देहीनित्यमवध्योऽयंदेहेसर्वस्यभारत ॥ तस्मात्सर्वाणिभूतानिनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ स्वधर्ममम
पिचावेक्ष्यनविकंपितुमर्हसि ॥ धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ॥ ३१ ॥

युज्यतइत्यर्थः ॥ २८ ॥ कुतस्तर्हिविद्वांसोऽपिलोकेशोचंति आत्माज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनोदुर्विज्ञेयतामाह आश्चर्यवदिति। कश्चिदेनमात्मानं शास्त्राचार्योपदेशा
भ्यांपश्यन्आश्चर्यवत्पश्यति सर्वगतस्यनित्यज्ञानानंदस्वभावस्यात्मनोऽलौकिकत्वादैंद्रजालिकवदघटमानंपश्यन्निवविस्मयेनपश्यतिअसंभावनाभिभूतत्वात् तथा
आश्चर्यवदन्योवदतिचशृणोतिचान्यःकश्चित्पुनःविपरीतभावनाभिभूतः श्रुत्वापिनैववेद चशब्दादुक्त्वापिनसम्यग्वेदेतिद्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ तदेवंदुर्बोधमात्मतत्त्वंसंक्षे
पेणोपदिशन्अशोच्यत्वमुपसंहरति देहीति ॥ ३० ॥ यच्चोक्तमर्जुनेन 'वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायत' इतितदप्ययुक्तमित्याह स्वधर्ममिति। आत्मनोनाशाभावादे

वैतेषांहननेऽपिविकंपितुंनार्हसि किंच स्वधर्ममपिअवेक्ष्यविकंपितुंनार्हसीतिसंबंधः यच्चोक्तं'नचश्रेयोऽनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहव'इत्यादितत्राह धर्म्यादिति। धर्मादनपेतान्न्याय्याद्युद्धादन्यत् ॥३१॥ किंचमहतिश्रेयसिस्वयमेवोपगतेसति कुतोविकंपसइत्याह यदृच्छयेति। यदृच्छयाप्रार्थितमेवोपपन्नंप्राप्तमीदृशंयुद्धंसुखिनः सभाग्याएवलभंते यतोनिरावरणंस्वर्गद्वारमेवैतत् यद्वा यएवंविधंयुद्धंलभंतेतएवसुखिनइत्यर्थः एतेन 'स्वजनंहिकथंहत्वासुखिनःस्याम'तियदुक्तंतन्निरस्तं भवति ॥३२॥ विपक्षेदोषमाह अथचेत्त्वमिति ॥३३॥ किंच अकीर्तिमिति। अव्ययांशाश्वतीं संभावितस्यबहुमानितस्याकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते अधिकतराभवति

यदृच्छयाचोपपन्नंस्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ सुखिनःक्षत्रियाःपार्थलभंतेयुद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥ अथचेत्त्वमिमंधर्म्यंसंग्रामंनकरिष्यसि ॥ ततःस्वधर्मंकीर्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिंचापिभूतानिकथयिष्यंतितेऽव्ययाम् ॥ संभावितस्यचाकीर्तिर्मरणाद तिरिच्यते ॥ ३४ ॥ भयाद्रणादुपरतंमंस्यंतेत्वांमहारथाः ॥ येषांचत्वंबहुमतोभूत्वायास्यसिलाघवम् ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्चबहून्वदि ष्यंतितवाहिताः ॥ निंदंतस्तवसामर्थ्यंततोदुःखतरंनुकिम् ॥ ३६ ॥ हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीम् ॥ तस्मादुत्तिष्ठकौंते ययुद्धायकृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

॥ ३४ ॥ किंच भयादिति। येषांबहुगुणत्वेनत्वंपूर्वंसंमतोऽभूस्तएवभयेनसंग्रामात्त्वांनिवृत्तंमन्येरन् ततश्चपूर्वंबहुमतोभूत्वालाघवंयास्यसि ॥ ३५ ॥ किंच अवाच्येति। अवाच्यान्वादान्वचनानर्हान्शब्दांस्तवाहितास्त्वच्छत्रवोवदिष्यंति ॥ ३६ ॥ यच्चोक्तं'नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुरि' तितत्राह। हतोवेति। पक्षद्वयेऽपितवलाभएवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदप्युक्तंपापमेवाश्रयेदस्मानितितत्राह सुखदुःखइति । सुखदुःखेसमेकृत्वा तथातयोःकारणभूतौयौलाभालाभावपितयोरपिकारणभूतौजयाजयावपिसमौकृत्वाएते
षांसमत्वेकारणंहर्षविषादराहित्यं युज्यस्वसन्नद्धोभव सुखाद्यभिलाषंहित्वास्वधर्मबुद्ध्यायुद्ध्यमानःपापंनप्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ उपदिष्टंज्ञानयोगमुपसंहरंस्ता
त्साधनंकर्मयोगंप्रस्तौति एषातइति । सम्यक्ख्यायतेप्रकाश्यतेवस्तुतत्त्वमनयेतिसंख्यासम्यक्ज्ञानंतस्मिन्प्रकाशमानमात्मतत्त्वंसौख्यंतस्मिन्करणीयाबुद्धिरेषातव
भिहिता एवमभिहितायामपिसांख्यबुद्धौतवचेदात्मतत्त्वमपरोक्षंनसंभवतितर्ह्यंतःकरणशुद्धिद्वाराऽऽत्मतत्त्वापरोक्षार्थंकर्मयोगेत्विमांबुद्धिंशृणु यथाबुद्ध्यायुक्तःपरमे

सुखदुःखेसमेकृत्वालाभालाभौजयाजयौ ॥ ततोयुद्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥ एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमां
शृणु ॥ बुद्ध्यायुक्तोययापार्थकर्मबंधंप्रहास्यसि ॥ ३९ ॥ नेहाभिक्रमनाशोऽस्तिप्रत्यवायोनविद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्यधर्मस्यत्रायतेमह
तोभयात् ॥ ४० ॥ व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदन ॥ बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

श्वरार्पितकर्मयोगेनशुद्धांतःकरणःसन् तत्प्रसादप्राप्तापरोक्षज्ञानेनकर्मात्मकंबंधंप्रकर्षेणहास्यसि त्यक्ष्यसि ॥ ३९ ॥ ननुकृष्यादिवत्कर्मणांकदाचिद्विघ्नबाहुल्यने
फलेव्यभिचारान्मंत्राद्यंगवैगुण्येनचप्रत्यवायसंभवात्कुतःकर्मयोगेनकर्मबंधप्रहरणंतत्राह नेहेति । इहनिष्कामकर्मयोगेअभिक्रमस्यप्रारंभस्यनाशोनिष्फलत्वंनास्ति
३ प्रत्यवायश्चनविद्यतेईश्वरोद्देशेनैवाविघ्नवैगुण्याद्यसंभवात् किंच अस्यधर्मस्यस्वल्पमापिउपक्रममात्रमपिकृतंमहतोभयात्संसारात्त्रायतेरक्षति नतुकाम्यकर्मवत्
किंचिदंगवैगुण्यादिनानैष्फल्यमस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ कुतइत्यपेक्षायामुभयोर्वैषम्यमाह व्यवसायेति । इहईश्वराराधनलक्षणेकर्मयोगेव्यवसायात्मिकापरमेश्वरभक्त्यैव

श्चुवंतरिष्यामीतिनिश्चयात्मिकाएकैवैकनिष्ठैवबुद्धिर्भवतिअव्यवसायिनांतुबहिर्मुखानांकामिनांकामानामानंत्यादनंताः तत्रापिकर्मगुणफलादिभेदात्बहुशाखाश्चबुद्ध
योभवंति ईश्वराराधनार्थंहिनित्यनैमित्तिकंकर्मकिंचिदंगवैगुण्येनापिननश्यति यथाशक्नुयात्तथाकुर्यादितिहितद्विधीयते नचवैगुण्यम् ईश्वरोद्देशेनैववैगुण्योपरमा
॥ ९ ॥ त् नतुतथाकाम्यंकर्म "अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामः, दध्नेंद्रियकामोजुहुयात्" अतोमहद्वैषम्यामितिभावः ॥ ४१ ॥ ननुकामिनोऽपिकष्टान्कामान्विहायव्यवसाया
त्मिकामेवबुद्धिंकिंनकुर्वंतितत्राह यामिति । पुष्पितांविषलतावदापातरमणीयांप्रकृष्टांपरमार्थफलपरामेववदंतिवाचंस्वर्गादिफलश्रुतिंये तेषांतयावाचाऽपहृतचेतसां
व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नविधीयतइतितृतीयेनान्वयः किमितितथावदंति यतोऽविपश्चितोमूढाः तत्रहेतुः वेदेयेवादाःअर्थवादाः "अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृ

यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः ॥ वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥ कामात्मानःस्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदाम् ॥ क्रि-
याविशेषबहुलांभोगैश्वर्यगतिंप्रति ॥ ४३ ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतयापहृतचेतसाम् ॥ व्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौनविधीयते ॥ ४४ ॥

तंभवति, अपामसोमममृताअभूम" इत्याद्याः तेष्वेवरताःप्रीताः अतएवअतःपरमन्यदीश्वरतत्त्वंप्राप्यंनास्तीतिवचनशीलाः ॥ ४२ ॥ अतएवकामात्मानइति
कामात्मानःकामाकुलचित्ताःअतःस्वर्गएवपरःपुरुषार्थोयेषांते जन्मचतत्रकर्माणिचतत्फलानिचप्रददातीतितथाताम् भोगैश्वर्ययोर्गतिंप्राप्तिंप्रतिसाधनभूतायेक्रिया
विशेषाःतेबहुलायस्यांतांप्रवदंतीत्यनुषंगः ॥ ४३ ॥ ततश्च भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति भोगैश्वर्ययोःप्रसक्तानांअभिनिविष्टानां तयापुष्पितयावाचाप्रहृतंआकृष्टंचेतो ॥ ९ ॥
येषांतेषां समाधिःचित्तैकाग्र्यंपरमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वंतस्मिन्निश्चयात्मिकाबुद्धिर्नविधीयते कर्मकर्तरिप्रयोगोनोत्पद्यतइत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननुचयदिस्वर्गादिकंपरमंफलंनभवतितर्हिकिमितिवेदैस्तत्साधनतयाकर्माणिविधीयंतेतत्राह त्रैगुण्यविषयाइति । त्रिगुणात्मकाःसकामायेऽधिकारिणस्तद्विषयास्तेषां कर्मफलसंबंधप्रतिपादकावेदाः त्वंतुनिस्त्रैगुण्योनिष्कामोभव तत्रोपायमाह निर्द्वंद्वःसुखदुःखशीतोष्णादियुगुलानिद्वंद्वानितद्रहितोभव तानिसहस्वेत्यर्थः कथमित्यत्राह नित्यसत्वस्थः सन्धैर्यमवलंब्येत्यर्थः तथानिर्योगक्षेमः अप्राप्तस्वीकारोयोगः प्राप्तपरिपालनंक्षेमं तद्रहितः आत्मवान्अप्रमत्तः नहिद्वंद्वाकुलस्ययोगक्षेमव्यापृतस्यचप्रमादिनः त्रैगुण्यातिक्रमः संभवतीति ॥ ४५ ॥ ननुवेदोक्तनानाफलपरित्यागेननिष्कामतयाईश्वराराधनाविषयाव्यवसायात्मिकाबुद्धिरे

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५॥ यावानर्थउदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके ॥ तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानतः ॥ ४६ ॥ कर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषुकदाचन ॥ माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

वेत्याशंक्याह यावानिति । उदकंपीयतेऽस्मिन्नित्युदपानंवापीकूपतडागादितस्मिन्स्वल्पोदकेएकत्रकृत्स्नस्याभावात् तत्रतत्रपरिभ्रमणेनविभागशोयावान्स्नानपानादिरर्थःप्रयोजनंभवतितावान्सर्वोप्यर्थःसर्वतःसंप्लुतोदकेमहाह्रदेएकत्रैवयथाभवति एवंयावान्सर्वेषुवेदेषुतत्तत्कर्मफलरूपोऽर्थः तावान्सर्वोपिविजानतोव्यवसायात्मिकबुद्धियुक्तस्यब्राह्मणस्यब्रह्मनिष्ठस्यभवत्येव ब्रह्मानंदेक्षुद्रानंदानामंतर्भूतत्वात् "एतस्यैवानन्दस्यान्यानिमात्रामुपजीवंति" इतिश्रुतेः तस्मादियमेवबुद्धिः सुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ तर्हिसर्वकर्मफलानिपरमेश्वराराधनादेवभविष्यंतीत्यभिसंधाय प्रवर्तेत किं कर्मणेत्याशंक्यतद्वारयन्नाह कर्मण्येवेति । ते तव तत्त्वज्ञानार्थिनः

 कर्मण्येवाधिकारः तत्फलेषुबंधहेतुष्वधिकारःकामोमास्तु ननुकर्मणिकृतेतत्फलंस्यादेव भोजनेकृतेतृप्तिवदित्याशंक्याह माकर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलंप्रवृत्तिहे
तुर्यस्यतथाभूतोमाभूः कामितस्यैवस्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेन फलत्वादकामितंफलंनस्यादितिभावः अतएवफलंबंधकंभविष्यतीतिभयादकर्मणिकर्माऽकरणेपि
 तवसंगोनिष्ठामास्तु ॥ ४७ ॥ किंतर्हि योगस्थइति । योगःपरमेश्वरैकपरतातत्रस्थितः कर्माणिकुरु तथासंगंकर्तृत्वाभिनिवेशंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराश्रयेणैवकुरु
तत्फलस्यज्ञानस्यापिसिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वाकेवलमीश्वरार्पणेनैवकुरु यतएवंभूतंसमत्वमेवयोगउच्यतेसद्भिः चित्तसमाधानरूपत्वात् ॥ ४८ ॥ काम्यंतुकर्म
तिनिकृष्टमित्याह दूरेणेति । बुद्ध्याव्यवसायात्मिकयाकृतःकर्मयोगोबुद्धियोगः बुद्धिसाधनभूतोवातस्मात्सकाशात्अन्यत्काम्यंकर्मदूरेणावरंअत्यंतमपकृष्टम्

योगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाधनंजय ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यते ॥ ४८ ॥ दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजय ॥ बुद्धौ
शरणमन्विच्छकृपणाःफलहेतवः ॥ ४९ ॥ बुद्धियुक्तोजहातीहउभेसुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाययुज्यस्वयोगःकर्मसुकौशलम् ॥ ५० ॥

हियस्मादेवंतस्माद्बुद्धौज्ञानेशरणमाश्रयंकर्मयोगमन्विच्छअनुतिष्ठ यद्वा बुद्धौशरणंत्रातारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः फलहेतवस्तुसकामानराः कृपणाःदीनाः “ यो
ह्येवाएतदक्षरमाविदित्वागार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैःतिसकृपण ” इतिश्रुतेः ॥ ४९ ॥ बुद्धियोगयुक्तस्तुश्रेष्ठइत्याह बुद्धीति । सुकृतंस्वर्गादिप्रापकं दुष्कृतंनिरयादिप्रा
पकं तेउभेइहैवजन्मनिपरमेश्वरप्रसादेनंजहातित्यजतितस्माद्योगायतदर्थायकर्मयोगाययुज्यस्वघटस्व यतः कर्मसुयत्कौशलंबंधकानामपितेषांईश्वराराधनेन
मोक्षपरत्वसंपादनचातुर्यंसएवयोगः ॥ ५० ॥

कर्मणांमोक्षसाधनत्वप्रकारमाह कर्मेति । कर्मजंफलंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराराधनार्थमेवकर्मकुर्वाणामनीषिणोज्ञानिनोभूत्वाजन्मरूपेणबंधेनविनिर्मुक्ताःसंतोऽनामयं सर्वोपद्रवरहितंविष्णोःपदंमोक्षाख्यंगच्छंति॥५१॥कदातत्पदमहंप्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह यदेतिद्वाभ्याम् । मोहोदेहादिष्वात्मबुद्धिःतदेवकलिलं । 'कलिलंगहनंत्रिदुरि' त्यभिधानकोशस्मृतेः ततश्चायमर्थः एवंपरमेश्वराराधनेक्रियमाणेयदातत्प्रसादेनतवबुद्धिःदेहाभिमानलक्षणंमोहमयंगहनंदुर्गंविशेषेणातितरिष्यति तदाश्रोतव्यस्यश्रुतस्यार्थस्यचानिर्वेदंवैराग्यंगंतासिप्राप्यासि तयोरनुपादेयत्वेनजिज्ञासांनकरिष्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ततश्चश्रुतीति । श्रुतिभिःनानालौकिकवैदिकार्थश्रवणैः

कर्मजंबुद्धियुक्ताहिफलंत्यक्त्वामनीषिणः ॥ जन्मबंधविनिर्मुक्ताःपदंगच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥ यदातेमोहकलिलंबुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥ तदागंतासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यच ॥ ५२ ॥ श्रुतिविप्रतिपन्नातेयदास्थास्यतिनिश्चला ॥ समाधावचलाबुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्यकाभाषासमाधिस्थस्यकेशव ॥ स्थितधीःकिंप्रभाषेतकिमासीतव्रजेतकिम् ॥ ५४ ॥

विप्रतिपन्नाइतःपूर्वंविक्षिप्तासतीतवबुद्धिर्यदासमाधौस्थास्यतीति समाधीयतेचित्तमस्मिन्निति समाधिःपरमेश्वरः तस्मिन्निश्चलाविक्षेपव्याप्तिविषयांतरैरनाकृष्टातएवाचलाअभ्यासपटुत्वेनतत्रैवस्थिरालयव्याप्तिः सती तदायोगंयोगफलंतत्त्वज्ञानमवाप्यसि ॥५३॥ पूर्वश्लोकोक्तस्यात्मतत्वज्ञस्यलक्षणंजिज्ञासुःअर्जुनउवाचस्थितप्रज्ञस्येति ।स्वाभाविकेसमाधौस्थितस्यातएवस्थितानिश्चलाप्रज्ञाबुद्धिर्यस्यतस्यकाभाषा भाष्यतेऽनयेतिभाषा लक्षणमितियावत् केनलक्षणेनस्थितप्रज्ञउच्यतइत्यर्थः तथास्थितधीः किंकथंभाषणमासनंव्रजनंचकुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अत्रचयानिसाधकस्यज्ञानसाधनानितान्येवस्वाभाविकानिसिद्धस्यलक्षणानि अतःसिद्धस्यलक्षणानिकथयन्नेवांतरंगाणिज्ञानसाधनान्याह यावदध्यायसमाप्ति तत्र प्रथमप्रश्नोत्तरमाह प्रजहातीतिद्वाभ्यां।श्रीभगवानुवाच मनसिस्थितान्कामान्यदाप्रकर्षेणजहातित्यागेहेतुः आत्मन्येवस्वस्मिन्नेवपरमानंदरूपेआत्मनास्वयमेवतुष्ट इति आत्मारामःसन्यदाक्षुद्रविषयाभिलाषांस्त्यजति तदातेन लक्षणेनमुनिःस्थितप्रज्ञउच्यतइत्यर्थः ॥ ५५ ॥ किंच दुःखेष्विति। दुःखेषुप्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नम क्षुभितंमनोयस्यसः सुखेषुविगतास्पृहायस्यसः तत्रहेतुः वीताअपगतारागभयक्रोधायस्मात् तत्र रागःप्रीतिःसमुनिः स्थितधीः स्थितप्रज्ञइत्युच्यते ॥ ५६ ॥

॥११॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहातियदाकामान्सर्वान्पार्थमनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥ दुःखे ष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषुविगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥ यःसर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्यशुभा शुभम् ॥ नाभिनंदतिनद्वेष्टितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ यदासंहरतेचायंकूर्मोऽङ्गानीवसर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्त स्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

कथंभाषेतेत्यस्योत्तरमाह यइति । यः सर्वत्रपुत्रादिष्वपिअनभिस्नेहशून्यः अतएवबाधितानुवृत्त्यातत्तच्छुभमनुकूलंप्राप्यनाभिनन्दति न प्रशंसति अशुभं प्रति कूलं प्राप्यनद्वेष्टिनानिंदति किंतुकेवलमुदासीनएवभाषते तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ किंच यदेति। यदाचायंयोगीइन्द्रियार्थेभ्यः सकाशातइंद्रियाणि ॥११॥
संहरते प्रत्याहरति अनायासेनसंहारेदृष्टांतः अंगानिकरचरणादीनिकूर्मोयथास्वभावेनैवआकर्षति तद्वत् ॥ ५८ ॥

ननुनेंद्रियाणांविषयेष्वप्रवृत्तिःस्थितप्रज्ञस्यलक्षणंभवितुमर्हति जडानामातुराणामुपवासपराणांचविषमेष्वप्रवृत्तेरविशेषात्तत्राह विषयाइति । इंद्रियैर्विषयाणामाहरणं-
ग्रहणमाहारः निराहारस्येंद्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतोदेहिनोदेहाभिमानिनोऽज्ञस्यविषयाविनिवर्तंते तदनुभवोनिवर्ततइत्यर्थः किंतु रसोरागोऽभिलाषस्तद्वर्जम्अभि
लाषस्तुननिवर्ततइत्यर्थःरसोऽपिरागोऽपिपरंपरमात्मानंदृष्ट्वाऽस्यस्थितप्रज्ञस्यस्वतोनिवर्ततेनश्यतीत्यर्थः यद्वा निराहारस्योपवासपरस्यविषयाःप्रायशोविनिवर्तंते क्षुधा
संतप्तस्यशब्दस्पर्शाद्यपेक्षाभावात् परंतुरसवर्जम् रसापेक्षातुननिवर्ततइत्यर्थः शेषंसमानम्॥ ५९ ॥ इंद्रियसंयमंविनातुस्थितप्रज्ञतानसंभवति अतःसाधकाव

विषयाविनिवर्तंतेनिराहारस्यदेहिनः ॥ रसवर्जंरसोऽप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्तते ॥ ५९ ॥ यततोह्यपिकौन्तेयपुरुषस्यविपश्चितः ॥ इन्द्रि
याणिप्रमाथीनिहरंतिप्रसभंमनः ॥ ६० ॥ तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परः ॥ वशेहियस्येंद्रियाणितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥
ध्यायतोविषयान्पुंसःसंगस्तेषूपजायते ॥ संगात्संजायतेकामःकामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

स्थायांतत्रमहान्प्रयत्नःकर्तव्यइत्याह यततोह्यपीतिद्वाभ्यां । यततःमोक्षेप्रयतमानस्यापिविपश्चितोविवेकिनोऽपिमनःइंद्रियाणिप्रसभंबलाद्धरंति यतःप्रमाथीनिप्रम
थनशीलानिप्रक्षोभकाणि ॥ ६० ॥ यस्मादेवंतस्मात् तानीति । युक्तोयोगीतानींद्रियाणिसंयम्यमत्परःसन् आसीत यस्यवशेवशवर्तीनि एतेनकथमासीतेतिप्रश्न
स्यवशीकृतेंद्रियःसन्आसीतेत्युत्तरमुक्तंभवति ॥ ६१ ॥ बाह्येंद्रियसंयमाभावेदोषमुक्त्वा मनःसंयमाभावेदोषमाह ध्यायतइतिद्वाभ्याम् । गुणबुद्ध्याविषया
न्ध्यायतःपुरुषस्यतेषुसंगआसक्तिर्भवति आसक्त्याचतेष्वधिकःकामोभवति कामाच्चकेनचित्प्रतिहतात्क्रोधोभवति ॥ ६२ ॥

किंच क्रोधादिति । क्रोधात्संमोहःकार्याकार्यविवेकाभावः ततःशास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमोविचलनं ततोबुद्धेश्चेतनायासविनाशः वृक्षादिष्विवाभिभवःततः प्रण
श्यतिमृततुल्योभवति॥६३॥ नन्विंद्रियाणांविषयप्रवणस्वभावानांनिरोद्धुमशक्यत्वादयंदोषोदुष्परिहरइतिस्थितप्रज्ञत्वंकथंस्यादित्याशंक्याह रागेतिद्वाभ्याम् । रागद्वे
षरहितैर्विगतदर्पैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन्भुंजानोऽपिप्रसादंशांतिंप्राप्नोति रागद्वेषराहित्यमेवाह आत्मनोमनसोवश्यैर्विधेयोवशवर्तीआत्मामनोयस्येति अनेनैवकथंव्रजेतभुं
जीतेत्यस्यचतुर्थप्रश्नस्यस्वाधीनैरिंद्रियैर्विषयानधिगच्छतिइत्युत्तरमुक्तंभवति ॥ ६४ ॥ प्रसादेसतिकिंस्यादित्यत्राह प्रसादइति । प्रसादेसतिसर्वदुःखनाशस्ततश्च

क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियै
श्चरन् ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥ प्रसादेसर्वदुःखानांहानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसोह्याशुबुद्धिःपर्य
वतिष्ठते ॥ ६५ ॥ नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचायुक्तस्यभावना ॥ नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतःसुखम् ॥ ६६ ॥ इंद्रियाणांहिचरतां
यन्मनोऽनुविधीयते ॥ तदस्यहरतिप्रज्ञांवायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥

प्रसन्नचेतसोबुद्धिःप्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ इंद्रियनिग्रहस्यस्थितप्रज्ञतासाधनत्वंव्यतिरेकमुखेनोपपादयति नास्तीति । अयुक्तस्यावशीकृतेंद्रियस्यनास्ति
बुद्धिः शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविषयाबुद्धिःप्रज्ञैवनोत्पद्यते कुतस्तस्यप्रतिष्ठावार्तावाकुतइत्यतआह नचायुक्तस्यभावनाध्यानंभावनयाहिबुद्धेरात्मनिप्रतिष्ठाभव
तिसाचायुक्तस्ययतोनास्ति नचभावयतआत्मध्यानमकुर्वतःशांतिःआत्मनिचित्तोपरतिःअशांतस्यकुतःसुखं मोक्षानंदइत्यर्थः ॥ ६६ ॥ नास्तिबुद्धिरयुक्तस्येत्यत्रहेतु

माह इंद्रियाणामिति। इंद्रियाणामवशीकृतानांस्वैरंविषयेषुचरतांमध्येयदेवैकमिंद्रियंमनोऽनुविधीयते अवशीकृतंसदिंद्रियेणसहगच्छति तदेवैकमिंद्रियमस्यमनसः पुरुषस्यवाप्रज्ञांहरति विषयविक्षिप्तांकरोति किमुतवक्तव्यंबहूनिप्रज्ञांहरंतीति यथाप्रमत्तस्यकर्णधारस्यनावंवायुःसमुद्रेसर्वतःपरिभ्रामयति तद्वत् ॥६७॥ इंद्रियसंयमस्यस्थितप्रज्ञत्वसाधनत्वंलक्षणत्वंप्रोक्तमुपसंहरति तस्मादिति। प्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः लक्षणत्वोपसंहारेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिताज्ञातव्येत्यर्थः महाबाहोइतिसंबोधनंवैरिनिग्रहसमर्थस्यतवात्रापिसामर्थ्यंभवेदितिसूचयति ॥ ६८ ॥ ननुचकश्चिदपिप्रसुप्तइवदर्शनादिव्यापारशून्यःसर्वात्मनानिगृहीतेंद्रियोलोकेनदृश्यते अतोऽसंभावितमिदंलक्षणमित्याशंक्याह यानिशेति। सर्वेषांभूतानांयानिशानिशेवनिशाआत्मनिष्ठा आत्माज्ञानध्वांतावृतमतीनांतस्यांदर्शनादिव्यवहाराभावात् तस्यामात्मनिष्ठायां

तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥ यानिशासर्वभूतानातस्यांजागर्तिसंयमी ॥ यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः ॥ ६९ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ॥ ७० ॥

संयमीनिगृहीतेंद्रियोजागर्तिप्रबुद्ध्यते यस्यांतुविषयबुद्ध्याभूतानिजाग्रतिप्रबुद्ध्यंते साआत्मतत्त्वंपश्यतोमुनेर्निशा तस्यांदर्शनादिव्यापारस्तस्यनास्तीत्यर्थः एतदुक्तंभवति यथादिवांधानामुलूकादीनांरात्रावेवदर्शनंनतुदिवसे एवंब्रह्मज्ञस्योन्मीलिताक्षस्यापिब्रह्मण्यवदृष्टिर्नतुविषयेषु अतो नासंभावितमिदंलक्षणमिति॥६९॥ ननुविषयेषुदृष्टयभावेकथमसौतान्भुंक्तेइत्यपेक्षायामाह आपूर्यमाणमिति। नानानदीभिरापूर्यमाणमपिअचलप्रतिष्ठंअनतिक्रांतमर्यादमेवसमुद्रंपुनरप्यन्याआपोयथा
४ प्रविशंति तथाकामाविषयायंमुनिमंतर्दृष्टिंभोगैरविक्रियमाणमेवप्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताःसंतःप्रविशंति सशान्तिंकैवल्यंप्राप्नोति नतुकामकामीभोगकामनाशीलः॥७०

यस्मादेवंतस्माद्विहायेति । प्राप्तान्कामान्विहायत्यक्त्वाउपेक्ष्यअप्राप्तेषुचनिःस्पृहः यतोनिरहंकारः अतएवतद्योगसाधनेषुनिर्ममःसन्नंतर्दृष्टिर्भूत्वायश्चरतिप्रारब्ध वशेनभोगान्भुंक्ते यत्रक्वापिगच्छतिवासशांतिमाप्नोति ॥ ७१ ॥ उक्तां ज्ञाननिष्ठांस्तुवन्नुपसंहरति एषेति । ब्राह्मीस्थितिः ब्रह्मज्ञाननिष्ठाएषाएवंविधांएनांपरमे श्वराराधनेनशुद्धांतःकरणः पुमान्प्राप्यनविमुह्यतिपुनःसंसारमोहंनप्राप्नोति यतः अन्तकालेमृत्युसमयेऽपिअस्यांक्षणमात्रमपिस्थित्वाब्रह्मणिनिर्वाणंलयमृच्छति प्राप्नोति किंपुनर्वक्तव्यंबाल्यमारभ्यास्थित्वाप्राप्नोतीति ॥ ७२ ॥ 'शोकपंकनिमग्नंयःसांख्ययोगोपदेशतः ॥ उज्जहारार्जुनंभक्तंसकृष्णःशरणंमम' ॥ १ ॥ इति

विहायकामान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिःस्पृहः ॥ निर्ममोनिरहंकारःसशांतिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥ एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थनैनांप्राप्यवि मुह्यति ॥ स्थित्वास्यामंतकालेऽपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीता० सांख्ययोगोनामद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ ज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किंकर्मणिघोरेमांनियोजयसिकेशव ॥ १ ॥

श्रीमद्भ०सुबोधिन्यांटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ एवंतावदशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिनाप्रथमंमोक्षसाधनत्वेनदेहात्मविवेकबुद्धिरुक्तातदनंतरमेषातेऽभिहिता सांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वित्यादिनाकर्मचोक्तंनचतयोर्गुणप्रधानभावःस्पष्टंदर्शितः तत्रबुद्धियुक्तस्यस्थितप्रज्ञस्यनिष्कामत्वनियतेंद्रियत्वनिरहंकारत्वाद्यभिधाना देषाब्राह्मीस्थितिःपार्थेतिसप्रशंसमुपसंहाराच्च बुद्धिकर्मणोर्मध्येबुद्धेःश्रैष्ठ्यंभगवतोऽभिमतंमन्वानोऽर्जुनउवाच ज्यायसीचेदिति । कर्मणःसकाशान्मोक्षांतरंगत्वेन बुद्धिर्ज्यायसीअधिकतराश्रेष्ठाचेत्तवसंमता तर्हिकिमर्थंतद्युद्धयस्वेतितस्मादुत्तिष्ठेतिचवारंवारंवदन्घोरेहिंसात्मकेकर्मणिमांनियोजयसिप्रवर्तयसि ॥ १ ॥

ननुधर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतइत्यादिनाकर्मणोऽपिश्रेष्ठत्वमुक्तमेवेत्याशंक्याह व्यामिश्रेणेति। क्वचित्कर्मप्रशंसा।क्वचिज्ज्ञानप्रशंसेत्येवं व्यामिश्रंसं देहोत्पादकमिवयद्वाक्यंतेनमेबुद्धिंमतिमुभयत्रदोलायितांकुर्वन्मोहयसीव परमकारुणिकस्यतवमोहकत्वंनास्त्येवतथापिभ्रांत्याममैवंभातिइतीवशब्देनोक्तं अतउभ योर्मध्येयद्द्वंद्वंतदेकंनिश्चित्यवदेति यद्वाइदमेवश्रेयःसाधनमितिनिश्चित्ययेनानुष्ठितेनश्रेयोमोक्षमहमाप्नुयांप्राप्स्यामि तदेवैकंनिश्चित्यवदेत्यर्थः ॥ २ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्निति । अयमर्थः यदिमयापरस्परनिरपेक्षंमोक्षसाधनत्वेनकर्मज्ञानयोगरूपंनिष्ठाद्वयमुक्तं स्यात्तर्हिद्वयोर्मध्येयद्द्वंद्वंतदेकंवदेतित्वदीयः प्रश्नःसंगच्छेत नतुमयातथोक्तंकिंतुद्वाभ्यामेकैवब्रह्मनिष्ठोक्ता गुणप्रधानभूतयोस्तयोःस्वातंत्र्यानुपपत्तेः एकस्याएवतुप्रकारभेदमात्रमधिकारभेदेनोक्तमिति अस्मि

व्यामिश्रेणेववाक्येनबुद्धिंमोहयसीवमे ॥ तदेकंवदनिश्चित्ययेनश्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
लोकेऽस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघ ॥ ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनाम् ॥ ३ ॥

न्शुद्धाशुद्धान्तःकरणतयाद्विविधेलोकेअधिकारिजनेद्वेविधेप्रकारौयस्याःसाद्विविधानिष्ठा मोक्षपरता पुरापूर्वाध्यायेमयासर्वज्ञेनप्रोक्तास्पष्टमेवोक्ता प्रकारद्वयमेवनि र्दिशति सांख्यानांशुद्धांतःकरणानांज्ञानभूमिकामारूढानांज्ञानपरिपाकार्थं ज्ञानयोगेनध्यानादिना निष्ठाब्रह्मपरतोक्ता 'तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्पर' इत्यादि नासांख्यभूमिकामारुरुक्षूणांतुअंतःकरणशुद्धिद्वारातदारोहार्थंतदुपायभूतकर्मयोगाधिकारिणांयोगिनांकर्मयोगेननिष्ठोक्ता 'धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्यन- विद्यत' इत्यादिना अतएवचित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैवद्विविधापिनिष्ठोक्ता 'एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृणु' इति ॥ ३ ॥

अतःसम्यक्चित्तशुद्धयर्थंज्ञानोत्पत्तिपर्यंतंवर्णाश्रमोचितानिकर्माणिकर्तव्यानि अन्यथाचित्तशुद्धयभावेनज्ञानानुत्पत्तेरित्याह नकर्मणामितिकर्मणामनारम्भाद्ननु
ष्ठानान्नैष्कर्म्यंज्ञानंनाश्नुतेनाप्नोति ननुच"एवमेवप्रव्राजिनोलोकमीप्संतःप्रव्रजंति"इतिसंन्यासस्यमोक्षांगत्वश्रुतेःसंन्यासादेवमोक्षोभविष्यतीति किंकर्मभिरित्याशं
क्योक्तम् नचेति।नचचित्तशुद्धिंविनाकृतात्संन्यसनादेवज्ञानशून्यात्सिद्धिंमोक्षंसमधिगच्छतिप्राप्नोति ॥४॥ कर्मणांचसंन्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रंनतुस्वरूपेणाशक्य
त्वादित्याह नहीति।जातुकस्यांचिदवस्थायांक्षणमात्रमपिकश्चिदपिज्ञानीवाऽज्ञोवाकर्मकृत्कर्माण्यकुर्वाणोनतिष्ठति तत्रहेतुः प्रकृतिजैःस्वभावप्रभवैःरागद्वेषादिगुणैः

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यंपुरुषोऽश्नुते ॥ नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छति ॥ ४ ॥ नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्म
कृत् ॥ कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वःप्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥ कर्मेन्द्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्या
चारःसउच्यते ॥ ६ ॥ यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेऽर्जुन ॥ कर्मेन्द्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ७ ॥ नियतंकु
रुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्रापिचतेनप्रसिद्धयेदकर्मणः ॥ ८ ॥

सर्वोऽपिजनःकर्मकार्यतेकर्मणिप्रवर्तते अवशःअस्वतंत्रःसन्॥५॥अतोऽज्ञंकर्मत्यागिनंनिंदति कर्मेंद्रियाणीति।वाक्पाण्यादीनिकर्मेन्द्रियाण्यपिसंयम्यनिगृह्ययोमन
साभगवद्ध्यानच्छलेनेंद्रियार्थान्विषयान्स्मरन्नास्ते अविशुद्धतयामनसआत्मनिस्थैर्याभावात् समिथ्याचारःकपटाचारोदांभिकउच्यतइत्यर्थः॥६॥एतद्विपरीतःक
र्मकर्ताश्रेष्ठइत्याह यस्त्विति।यस्तुज्ञानेंद्रियाणिमनसानियम्यईश्वरप्रवणानिकृत्वाकर्मेन्द्रियैःकर्मरूपंयोगंउपायमारभतेअनुतिष्ठति असक्तःफलाभिलाषरहितःसन्
सविशिष्यतेविशिष्टो भवति चित्तशुद्धयाज्ञानवान्भवतीत्यर्थः॥७॥यस्मादेवंतस्मात् नियतमिति।नियतंनित्यंसंध्योपासनादिकर्मकुरु हियस्मादकर्मणःकर्माकरणा

त्सकाशात्कर्मज्यायः अधिकतरम् अन्यथाकर्मणः सर्वकर्मशून्यस्यतवशरीरनिर्वाहोऽपिनभवेत् ॥ ८ ॥ सांख्यास्तुसर्वमपिकर्मबंधकत्वान्नकार्यमित्याहुस्तान्निराकुर्वन्नाह यज्ञार्थादिति। यज्ञोऽत्रविष्णुः 'यज्ञोवैविष्णुः' इतिश्रुतेः तदाराधनार्थात्कर्मणोऽन्यत्रतदेकंविनाऽयंलोकः कर्मबंधनः कर्मभिर्बध्यतेनत्वीश्वराराधनार्थेनकर्मणा अतस्तदर्थंविष्णुप्रीत्यर्थंमुक्तसंगोनिष्कामः सन्कर्मसम्यगाचर ॥ ९ ॥ प्रजापतिवचनादपिकर्मकर्तैवश्रेष्ठइत्याह सहयज्ञाइतिचतुर्भिः। यज्ञेनसहवर्तन्तइतिसहयज्ञाः यज्ञाधिकृता ब्राह्मणाद्याः प्रजाः पुरासर्गादौसृष्ट्वाब्रह्माइदमुवाच—अनेनयज्ञेनप्रसविष्यध्वंप्रसूयध्वम् प्रसवोवृद्धिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिंलभध्वमित्यर्थः तत्रहेतुः एषयज्ञःवोयुष्मा

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रलोकोऽयंकर्मबंधनः ॥ तदर्थंकर्मकौन्तेयमुक्तसंगःसमाचर ॥ ९ ॥ सहयज्ञाःप्रजाःसृष्ट्वापुरोवाचप्रजापतिः ॥
अनेनप्रसविष्यध्वमेषवोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥ देवान्भावयतानेनतेदेवाभावयंतुवः ॥ परस्परंभावयंतःश्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥
इष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताः ॥ तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुंक्तेस्तेनएवसः ॥ १२ ॥

कंइष्टकामधुक्इष्टान्कामान्दोग्धीतितथाअभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः अत्रचयज्ञग्रहणमावश्यककर्मोपलक्षणार्थम् काम्यकर्मप्रशंसातुप्रकरणेऽसंगतापिसामान्यतोऽकर्मणःकर्मश्रेष्ठमित्येतदर्थेत्यदोषः ॥ १० ॥ कथमिष्टकामदोग्धायज्ञोभवेदित्यत्राह देवानिति । अनेनयज्ञेनयूयंदेवान् भावयत हविर्भागैःसंवर्धयत तेचदेवावोयुष्मान्संवर्धयंतु वृष्ट्यादिनाऽन्नोत्पत्तिद्वारेण एवमन्योन्यंसंवर्धयंतोदेवाश्चयूयंपरस्परंश्रेयोऽभीष्टमर्थंप्राप्स्यथ ॥ ११ ॥ एतदेवस्पष्टीकुर्वन्कर्माकरणेदोषमाह इष्टानिति । यज्ञैर्भाविताःसंतोदेवा वृष्ट्यादिद्वारेण वःयुष्मभ्यं भोगान्दास्यंतिहि अतोदेवैर्दत्तानन्नादीनेभ्योदेवेभ्यःपंचयज्ञादिभिरदत्त्वायोभुंक्तेसतुचोरएवज्ञेयः ॥ १२ ॥

अतश्चयजंतएवश्रेष्ठानेतराइत्याह यज्ञशिष्टाशिनइति।वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टंयेऽश्नंतितेपंचसूनाकृतैःसर्वैःकिल्बिषैर्मुच्यंते पंचसूनाश्चस्मृतावुक्ताः-'कंडनीपेषणीचु
ल्लीउदकुंभीचमार्जनी॥पंचसूनागृहस्थस्यताभिःस्वर्गंनविंदति' इतियेत्वात्मनोभोजनार्थमेवान्नंपचंति नतुवैश्वदेवाद्यर्थंतेपापाःदुराचाराःअघमेवभुंजते ॥१३॥जगच्च
॥१५॥ क्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपिकर्मकर्तव्यमित्याह अन्नादितित्रिभिः।अन्नाच्छुक्रशोणितरूपेणपरिणताद्भूतान्युत्पद्यंते अन्नस्यचसंभवःपर्जन्याद्वृष्टेः सचपर्जन्योयज्ञाद्भवतिस
चयज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्मणायजमानादिव्यापारेणसम्यङ्निष्पद्यतइत्यर्थः'अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठति॥ आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजा'इति

यज्ञशिष्टाशिनःसंतोमुच्यंतेसर्वकिल्बिषैः ॥ भुंजतेतेत्वघंपापायेपचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥ अन्नाद्भवंतिभूतानिपर्जन्यादन्नसंभवः ॥
यज्ञाद्भवतिपर्जन्योयज्ञःकर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥ कर्मब्रह्मोद्भवंविद्धिब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतंब्रह्मनित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥
एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्तयतीहयः ॥ अघायुरिंद्रियारामोमोघंपार्थसजीवति ॥ १६ ॥

स्मृतेः॥१४॥तथाकर्मब्रह्मोद्भवमिति । तच्चयजमानादिव्यापाररूपंकर्मब्रह्मोद्भवंविद्धि ब्रह्मवेदःतस्मात्प्रवृत्तंजानीहि तच्चब्रह्मवेदाख्यंअक्षरात्परब्रह्मणःसमुद्भूतंविद्धि
"अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदःसामवेद"इतिश्रुतेः यतएवमक्षरादेवयज्ञप्रवृत्तेरत्यंतंतस्याभिप्रेतोयज्ञःतस्मात्सर्वगतमप्यक्षरंब्रह्मनित्यंसर्वदाय ॥१५॥
ज्ञेप्रतिष्ठितं यज्ञेनोपायभूतेनप्राप्यतइति यज्ञेप्रतिष्ठितमुच्यतेउद्यमस्थासदालक्ष्मीरितिवत् यद्वायस्माज्जगच्चक्रमूलंकर्म तस्मात्सर्वगतंमंत्रार्थवादैःसर्वेषुसिद्धार्थप्र
तिपादकेषुभूतार्थाख्यानादिषुगतंस्थितमपिवेदाख्यंब्रह्मसर्वदायज्ञेचतात्पर्यरूपेणप्रतिष्ठितं अतोयज्ञादिकर्मकर्तव्यमित्यर्थः॥१५॥यस्मादेवंपरमेश्वरेणैवभूतानांपुरुषा

र्थंसिद्धयेकर्मादिचक्रंप्रवर्तितंतस्मात्तदकुर्वतोवृथैवजीवितमित्याह एवमिति। परमेश्वरवाक्यभूताद्वेदाख्याद्ब्रह्मणः पुरुषाणांकर्मणिवृत्तिः ततः कर्मनिष्पत्तिः ततः पर्जन्यस्त तोऽन्नंततोभूतानि भूतानांचपुनस्तथैवकर्मणिप्रवृत्तिः इत्येवंप्रवर्तितंचक्रंयोनानुवर्तयतिनानुतिष्ठतिसअघायुः अघंपापरूपंआयुर्यस्यसः यतइंद्रियैर्विषयेष्वेवरमति नतुईश्वराराधनार्थेकर्मणि अतोमोघंव्यर्थंसजीवति॥१६॥तदेवंनकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यमित्यादिनाज्ञस्यांतःकरणशुद्ध्यर्थंकर्मयोगमुक्त्वाज्ञानिनः कर्मानुपयोगमाह यस्त्वितिद्वाभ्याम्। आत्मन्येवरतिःप्रीतिर्यस्य ततश्चात्मन्येवतृप्तः स्वानंदानुभवेननिर्वृतः अतएवात्मन्येवसंतुष्टोभोगापेक्षारहितोयस्तस्यकर्तव्यंनास्ति॥१७॥तत्र हेतुमाह नैवतस्येति। कृतेनकर्मणातस्यार्थः पुण्यंनैवास्ति नचाकृतेनकश्चनकोऽपिप्रत्यवायोऽस्तिनिरहंकारत्वेनविधिनिषेधातीतत्वात् तथापि "तस्माचदेषांनप्रियंयदे

यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः ॥ आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते ॥ १७ ॥
नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन ॥ नचास्यसर्वभूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

तन्मनुष्याविदुः" इतिश्रुतेः मोक्षेदेवकृतविघ्नसंभवात् तत्परिहारार्थंकर्मभिर्देवाः सेव्या इत्याशंक्योक्तं सर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुकश्चिदपिअर्थव्यपाश्रयः आश्रय एवव्यपाश्रयः अर्थेमोक्षआश्रयणीयोऽस्यनास्तीत्यर्थः विघ्नाभावस्यश्रुत्यैवोक्तत्वात् तथाचश्रुतिः— "तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशतेआत्माह्येषांसभवति" इति हनेत्य व्ययमप्यर्थे देवाअपितस्यात्मतत्त्वज्ञस्यअभूत्यैब्रह्मताप्रतिबंधनायनेशतेनशक्नुवंतीतिश्रुतेरर्थः देवकृतास्तुविघ्नाः सम्यग्ज्ञानोत्पत्तेःप्रागेव यदेतद्ब्रह्मनष्याविदु स्तद्देवानांनप्रियमितिश्रुत्यांब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रियत्वोक्त्या तत्रैवविघ्नकर्तृत्वस्यसूचितत्वात् ॥ १८ ॥

यस्मादेवंभूतस्यज्ञानिनएवकर्मानुपयोगोनान्यस्यतस्मात्त्वंकर्मकुर्वित्याह तस्मादिति । असक्तःफलसंगरहितःसन्कार्यमवश्यकर्तव्यतयाविहितंनित्यनैमित्तिकंकर्म सम्यगाचर हियस्मात्असक्तःकर्माचरन्पुरुषःपरंमोक्षंचित्तशुद्धिंज्ञानद्वाराप्राप्नोति ॥१९॥ अत्रसदाचारंप्रमाणयति कर्मणैवेति । कर्मणैवशुद्धसत्त्वाःसंतःसंसिद्धिं सम्यग्ज्ञानंप्राप्ताइत्यर्थः यद्यपित्वंसम्यग्ज्ञानिनमेवात्मानंमन्यसेतथापिकर्माचरणंभद्रमेवेत्याह लोकसंग्रहमिति । लोकस्यसंग्रहःस्वधर्मेप्रवर्तनं मयाकर्मणिकृतेजनः सर्वोपिकरिष्यतिअन्यथाज्ञानिदृष्टांतेनअज्ञःकर्मत्यजेदित्येवंलोकरक्षणमपितावत्प्रयोजनंपश्यन्कर्मकर्तुमेवार्हसि नतुत्यक्तुमित्यर्थः ॥ २० ॥ कर्मकरणेलोकसंग्रहो

तस्मादसक्तःसततंकार्यंकर्मसमाचर ॥ असक्तोह्याचरन्कर्मपरमाप्नोतिपूरुषः ॥ १९ ॥ कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः ॥
लोकसंग्रहमेवापिसंपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः ॥ सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥ न
मेपार्थास्तिकर्तव्यंत्रिषुलोकेषुकिंचन ॥ नानवाप्तमवाप्तव्यंवर्तएवचकर्मणि ॥ २२ ॥ यदिह्ययंनवर्तेयंजातुकर्मण्यतंद्रितः ॥ ममवर्त्मानु
वर्तन्तेमनुष्याःपार्थसर्वशः ॥ २३ ॥

यथास्यात्तथाह यदिति।इतरःप्राकृतोजनःतत्तदेवाचरति सश्रेष्ठोजनःकर्मशास्त्रंनिवृत्तिशास्त्रंवायत्प्रमाणंमन्यते तदेवलोकोऽप्यनुसरति॥२१॥अत्रचाहमेवदृष्टांतइत्याहत्रिभिः नमेपार्थेति । हेपार्थ ! मेकर्तव्यंनास्ति यतस्त्रिष्वपिलोकेष्वनवाप्तंअप्राप्तंसदवाप्तव्यंप्राप्यंनास्ति तथापिकर्मण्यहंवर्ते कर्मकरोम्येवेत्यर्थः ॥२२॥अकरणे लोकस्यनाशंदर्शयति यदीति । जातुकदाचित् अतंद्रितोऽनलसःसन्यदिकर्मणिनवर्तेयं कर्मनानुतिष्ठेयंतर्हिममैववर्त्ममार्गंमनुष्याःअनुवर्तंतेअनुवर्तेरन्नित्यर्थः॥२३

ततःकिमतआह उत्सीदेयुरिति । उत्सीदेयुःकर्मलोपेननश्येयुः ततश्चयोवर्णसंकरोभवेत्तस्याप्यहमेवकर्तास्यांभवेयं एवमहमेवप्रजाउपहन्यां मलिनीकुर्याम ॥ २४ ॥ तस्मादात्मविदापिलोकसंग्रहार्थंतत्कृपयाकर्मकार्यमेवेत्युपसंहरति सक्ताइति । कर्मणिसक्ताअभिनिविष्टाःसंतोऽज्ञाःयथाकर्मकुर्वंति असक्तःसन्विद्वानपितथैवकुर्यात् लोकसंग्रहंकर्तुमिच्छुः ॥ २५ ॥ ननुकृपयातत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुंयुक्तंनेत्याह नेति । अज्ञानांअतएवकर्मसंगिनांकर्मासक्तानामकर्तात्मोपदेशेनबुद्धेर्भेदंअन्यथात्वंनजनयेत् कर्मणःसकाशाद्बुद्धिचालनंनकुर्यात् अपितुजोषयेत्सेवयेत् जुषीप्रीतिसेवनयोः अज्ञान्कर्माणिकारयेत् कथं युक्तःअवहितोभूत्वा

उत्सीदेयुरिमेलोकानकुर्यांकर्मचेदहम् ॥ संकरस्यचकर्तास्यामुपहन्यामिमाःप्रजाः ॥ २४ ॥ सक्ताःकर्मण्यविद्वांसोयथाकुर्वंतिभारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥ नबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानांकर्मसंगिनाम् ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणिविद्वान्युक्तःसमाचरन् ॥ २६ ॥ प्रकृतेःक्रियमाणानिगुणैःकर्माणिसर्वशः ॥ अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यते ॥ २७ ॥ तत्त्ववित्तुमहाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणागुणेषुवर्ततइतिमत्वानसज्जते ॥ २८ ॥

स्वयंचसमाचरन् बुद्धिचालनेकृतेसतिकर्मसुश्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्यचानुत्पत्तेस्तेषामुभयभ्रंशःस्यादितिभावः ॥ २६ ॥ ननुविदुषापिचेत्कर्मकर्तव्यं तर्हिंविद्वदविदुषोः
५ कोविशेषंदर्शयति प्रकृतेरितिद्वाभ्याम् । प्रकृतेर्गुणैःप्रकृतिकार्यैरिंद्रियैःसर्वप्रकारेणक्रियमाणानियानिकर्माणि तान्यहमेवकर्ता करोमीतिमन्यते तत्रहेतुः अहंकारेणइंद्रियादिष्वात्माध्यासेनविमूढआत्माबुद्धिर्यस्यसः ॥ २७ ॥ विद्वांस्तुतथानमन्यतइत्याह तत्त्वविदिति । नाहंगुणात्मकइतिगुणेभ्यआत्मनोविभागः नमेकर्माणी

तिकर्मभ्योऽप्यात्मनोविभागस्तयोर्गुणकर्मविभागयोर्यस्तत्त्वंवेत्तिसतुनसज्जतेकर्तृत्वाभिनिवेशंनकरोति तत्रहेतुः गुणाइंद्रियाणिगुणेषुविषयेषुवर्तंते नाहमितिमत्वा ॥२८॥नबुद्धिभेदंजनयेदित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेरिति। यैःप्रकृतेर्गुणैःसत्त्वादिभिः संमूढाःसंतोगुणेष्विंद्रियेषुतत्कर्मसुचसज्जंतेवयंकुर्मइति तानकृत्स्नविदोमंदमती न्कृत्स्नवित्सर्वज्ञोनविचालयेत्॥२९॥तदेवंतत्त्वविदापिकर्मकर्तव्यंत्वंतुनाद्यापितत्त्ववित् अतःकर्मैवकुर्वित्याह मयीति। सर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यसमर्प्याध्यात्मचे तसांतर्याम्यधीनोऽहंकरोमीतिदृष्ट्यानिराशीर्निष्कामोऽतएव मत्फलसाधनं मदर्थमिदंकर्मेत्येवंममताशून्यश्चभूत्वा विगतज्वरस्त्यक्तशोकश्चभूत्वा युद्ध्यस्व॥३०॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाःसज्जंतेगुणकर्मसु ॥ तानकृत्स्नविदोमंदान्कृत्स्नविन्नविचालयेत् ॥ २९ ॥ मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥
निराशीर्निर्ममोभूत्वायुद्ध्यस्वविगतज्वरः ॥ ३० ॥ येमेमतमिदंनित्यमनुतिष्ठंतिमानवाः ॥ श्रद्धावंतोऽनसूयंतोमुच्यंतेतेऽपिकर्म
भिः ॥ ३१ ॥ येत्वेतदभ्यसूयंतोनानुतिष्ठंतिमेमतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥ सदृशंचेष्टतेस्वस्याःप्रकृते
र्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिंयांतिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यति ॥ ३३ ॥

एवंकर्मानुष्ठानेगुणमाह येमेमतमितिमद्वाक्येश्रद्धावंतः। अनसूयंतःदुःखात्मकेकर्मणिप्रवर्तयतीतिदोषदृष्टिमकुर्वंतश्चयेमेमदीयमिदंमतंअनुतिष्ठंति तेऽपिशनैःकर्म कुर्वाणाःसम्यग्ज्ञानिवत्कर्मभिर्मुच्यंते ॥ ३१ ॥ विपक्षेदोषमाह येत्विति। येतुमेमतं ईश्वरार्थंकर्मकर्तव्यमित्यनुशासनमभ्यसूयंतःद्विषंतःनानुतिष्ठंति तान्अचेत सःविवेकशून्यानतएवसर्वस्मिन्कर्मणिब्रह्मविषयेचयज्ज्ञानंतत्रविमूढान्नष्टान्विद्धि ॥ ३२. ॥ नतुतर्हिमहाफलत्वादिंद्रियाणिनिगृह्यनिष्कामाःसंतःसर्वेऽपिस्वध

र्मैमेवकिंनानुतिष्ठंतितत्राह सदृशमिति । प्रकृतिःप्राचीनकर्मसंस्काराधीनस्वभावःस्वस्याःस्वकीयायाःप्रकृतेःस्वभावस्यसदृशमनुरूपमेवगुणंदोषज्ञानवानपिचेष्टते किंपुनर्वक्तव्यमज्ञश्चेष्टतइतितस्माद्भूतानिसर्वेऽपिप्राणिनः प्रकृतिंयांति अनुवर्तंते एवंसतिइंद्रियनिग्रहःकिंकरिष्यति प्रकृतेर्बलिष्ठत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ नन्वेवं प्रकृत्यधीनैवचेत्पुरुषस्यप्रवृत्तिःतर्हिविधिनिषेधवैयर्थ्यंप्राप्तमित्याशंक्याह इंद्रियस्येंद्रियस्येति । वीप्सयाप्रत्येकंसर्वेषामिंद्रियाणामित्युक्तम् अर्थेस्वस्वविषयेऽनुकूलेरागः प्रतिकूलेद्वेषश्चेत्येवंरागद्वेषौव्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ ततश्च तदनुरूपाप्रवृत्तिरितिभूतानांप्रकृतिः तथापितयोर्वशवर्तीनभवेदितिशास्त्रेणनियम्यते हियस्मात् अस्यमुमुक्षोःतौपरिपंथिनौप्रतिपक्षौ अयंभावः विषयस्मरणादिनारागद्वेषावुत्पाद्यानवहितंपुरुषमनर्थेऽपिगंभीरेस्रोतसीवप्रकृतिर्बलात्प्रवर्तयाति शास्त्रंतुततः

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थेरागद्वेषौव्यवस्थितौ ॥ तयोर्नवशमागच्छेत्तौह्यस्यपरिपंथिनौ ॥ ३४ ॥
श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोभयावहः ॥ ३५ ॥

प्रागेवविषयेषुरागद्वेषप्रतिबंधकेपरमेश्वरभजनादौप्रवर्तयाति गंभीरस्रोतःपातात्पूर्वमेवनावमाश्रितइवनानर्थंप्राप्नोतीति ॥ ३४ ॥ तदेवंस्वाभाविकींपश्वादिसदृशीं प्रकृतिंत्यक्त्वास्वधर्मेप्रवर्तितव्यामित्युक्तं तर्हिस्वधर्मस्ययुद्धादेर्दुःखरूपस्ययथावत्कर्तुमशक्यत्वात्परधर्मस्यचअहिंसादेःसुकरत्वाद्धर्मत्वाविशेषाच्चतत्रप्रवर्तितुमिच्छंतंप्रत्याह श्रेयानिति । किंचिदंगहीनोपिस्वधर्मःश्रेयान्प्रशस्यतरः स्वनुष्ठितात्सर्वांगपूर्त्याकृतादपिपरधर्मात्सकाशात् तत्रहेतुः स्वधर्मेयुद्धादौप्रवर्तमानस्यनिधनंमरणमपिश्रेष्ठम् स्वर्गादिप्रापकत्वात् परधर्मस्तुस्वस्यभयावहः निषिद्धत्वेननरकप्रापकत्वात् ॥ ३५ ॥

तयोर्नवशमागच्छेदित्युक्तंतदेतदशक्यंमन्वानोऽर्जुनउवाच अथकेनेति । वृष्णेर्वंशेऽवतीर्णोवार्ष्णेयः हेवार्ष्णेयअनर्थरूपंपापंकर्तुमनिच्छन्नपिकेनप्रयुक्तःप्रेरितोऽ यंपुरुषःपापंचरति कामक्रोधौविवेकबलेनानिरुंधतोऽपिपुरुषस्यपुनःपापेप्रवृत्तिदर्शनादन्योऽपितयोर्मूलभूतःकश्चित्प्रवर्तकोभवेदितिसंभावनायांप्रश्नः ॥ ३६ ॥ अत्रोत्तरम् श्रीभगवानुवाच कामएषइति । यस्त्वयापृष्टोहेतुरेषकामएव ननुक्रोधोपिपूर्वंत्वयोक्तःइंद्रियस्येंद्रियस्येत्यत्र सत्यं नासौततःपृथक् किंतु क्रोधोऽ प्येषएवकामएवकेनचित्प्रतिहतःक्रोधात्मनापरिणमते अतःपूर्वंपृथक्त्वेनोक्तोऽपिक्रोधःकामजएवेत्यभिप्रायेणकामेनैकीकृत्योच्यते रजोगुणात्समुद्भवतीतितथा अनेनसत्त्ववृद्ध्यारजसिक्षयंनीतेसतिकामोऽपिक्षीयतइतिसूचितम् एनंकामंइहमोक्षमार्गेवैरिणंविद्धि अयंचवक्ष्यमाणक्रमेणहंतव्यएव यतोनासौदानेनसंधा

अर्जुनउवाच ॥ अथकेनप्रयुक्तोऽयंपापंचरतिपूरुषः ॥ अनिच्छन्नपिवार्ष्णेयबलादिवनियोजितः ॥ ३६ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनोमहापाप्माविद्ध्येनमिहवैरिणम् ॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियतेवह्निर्यथाऽदर्शोमलेनच ॥
यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथातेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥ आवृतंज्ञानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणा ॥ कामरूपेणकौंतेयदुष्पूरेणानलेनच ॥ ३९ ॥

तुंशक्यइत्याह महाशनःमहदशनंयस्य दुष्पूरइत्यर्थः नचसाम्नासंधातुंशक्यः यतोमहापाप्माअत्युग्रः ॥ ३७ ॥ कामस्यवैरित्वंदर्शयति धूमेनेति । यथाधूमेनसहजेनवह्निराव्रियतेआच्छाद्यते यथावाआदर्शोमलेनागंतुकेन यथाचउल्बेनगर्भवेष्टनचर्मणागर्भःसर्वतोनिरुद्ध्यावृतः तथाप्रकारत्रयेणापितेनकामे नावृतमिदम् ॥ ३८ ॥ इदंशब्दनिर्दिष्टंदर्शयन्वैरित्वंस्फुटयति आवृतमिति । इदंतुविवेकज्ञानमेतेनावृतमज्ञस्यखलुभोगसमयेकामःसुखहेतुरेव परिणामेतु

वैरितांप्रपद्यते ज्ञानिनः पुनः तत्कालमप्यनर्थानुसंधानाद्दुःखहेतुरेवेतिनित्यवैरिणेत्युक्तम् किंच विषयैःपूर्यमाणोऽपिदुष्पूरः अपूर्यमाणः शोकसंतापहेतुत्वादनल तुल्यः अनेनसर्वान्प्रतिनित्यवैरित्वमुक्तम् ॥ ३९ ॥ इदानींतस्याधिष्ठानंकथयन्जयोपायमाह इंद्रियाणीतिद्वाभ्याम् । विषयदर्शनश्रवणादिभिः संकल्पेना ध्यवसायेनचकामस्याविर्भावादिंद्रियाणिचमनश्चबुद्धिश्चास्याधिष्ठानमुच्यते एतैरिंद्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवद्भिराश्रयभूतैर्विवेकज्ञानमावृत्यदेहिनंविमोहयति ॥ ४० ॥ यस्मादेवं तस्मात्त्वमिति । आदौविमोहात्पूर्वमेवइंद्रियाणिमनोबुद्धिंचनियम्यपापरूपमेनंकामंहिस्फुटंप्रजहिघातय यद्वा प्रजहिपरित्यज ज्ञानंआत्मविषयं

इंद्रियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येषज्ञानमावृत्यदेहिनम् ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौनियम्यभरतर्षभ ॥
पाप्मानंप्रजहिह्येनंज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥ इंद्रियाणिपराण्याहुरिंद्रियेभ्यःपरंमनः ॥ मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेःपरतस्तुसः ॥ ४२ ॥

विज्ञानंशास्त्रीयंतयोर्नाशकं यद्वा ज्ञानंशास्त्राचार्योपदेशजम् विज्ञानंनिदिध्यासनजं "तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीत" इतिश्रुतेः ॥ ४१ ॥ अथात्रप्रसन्नतयाचि त्तप्रणिधानेनइंद्रियाणिनियंतुंशक्यंते तदात्मस्वरूपंदेहादिभ्योविविच्यदर्शयति इंद्रियाणीति । इंद्रियाणिदेहादिभ्योग्राह्येभ्यःपराणिश्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात्प्रकाशक त्वाच्च अतएवतव्द्यतिरिक्तत्वमप्यर्थादुक्तंभवति इंद्रियेभ्यश्चसंकल्पात्मकंमनःपरम् तत्प्रवर्तकत्वात्मनसस्तुबुद्धिर्निश्चयात्मिकापरा निश्चयपूर्वकत्वात्संक ल्पस्य यस्तुबुद्धेःपरःतत्साक्षित्वेनावस्थितःसर्वांतरःसआत्माविमोहयतिदेहिनमिति देहिशब्दोक्तआत्मासइतिपरामृश्यते ॥ ४२ ॥

उपसंरति एवमिति । बुद्धेरेवविषयेंद्रियादिजन्याःकामादिविक्रियाः आत्मातुनिर्विकारस्तत्साक्षीत्येवंबुद्धेःपरमात्मानंबुद्धा आत्मनाएवंभूतानिश्चयात्मिकयाबुद्ध्या त्मानंमनःसंस्तभ्यनिश्चलंकृत्वाकामरूपंशत्रुंजहिमारयदुरासदंदुःखेनासादनीयं दुर्विज्ञेयगतिमित्यर्थः ॥४३॥ 'स्वधर्मेणयमाराध्यभक्त्यामुक्तिमितानराः तंकृष्णंपर मानंदंतोषयेत्सर्वकर्मभिः॥१॥'इतिसुबोधिन्यांटीकायांतृतीयोऽध्यायः ॥३॥ ॥ 'आविर्भावतिरोभावावाविष्कर्तुंस्वयंहरिः॥तत्त्वंपदविवेकार्थंकर्मयोगंप्रशंसति ॥१॥' एवंतावदध्यायद्वयेनकर्मयोगोपायोज्ञानयोगोपायश्चमोक्षसाधनत्वेनउक्तः तमेवब्रह्मार्पणादिगुणविधानेनत्वंपदार्थविवेकादिनाचप्रपंचयिष्यन्प्रथमंतावत्परंपराप्राप्तत्वे

एवंबुद्धेःपरंबुद्ध्वासंस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ जहिशत्रुंमहाबाहोकामरूपंदुरासदम् ॥ ४३ ॥ इतिश्रीमद्भगव० कर्मयोगोनामतृतीयो
ऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इमंविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानहमव्ययम् ॥ विवस्वान्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्
॥ १ ॥ एवंपरंपराप्राप्तमिमंराजर्षयोविदुः ॥ सकालेनेहमहतायोगोनष्टःपरंतप ॥ २ ॥ सएवायंमयातेऽद्ययोगःप्रोक्तःपुरातनः ॥
भक्तोऽसिमेसखाचेतिरहस्यंह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

नस्तुवन् श्रीभगवानुवाच इममितित्रिभिः । अव्ययफलत्वादव्ययं इमंयोगं पुराहंविवस्वतेआदित्यायकथितवान् सचस्वपुत्रायमनवेश्राद्धदेवायप्राह सचमनुःस्वपु त्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥ एवमिति । राजानश्चतऋषयश्चान्येऽपिराजर्षयोनिमिप्रमुखाः स्वपुत्रादिभिरिक्ष्वाकुप्रमुखैःप्रोक्तमिमंयोगंविदुर्जानंतिस्म अद्यतनानामज्ञा नेकारणमाह हेपरंतप शत्रुतापन । सयोगःकालवशादिहलोकेनष्टःविच्छिन्नः ॥२॥ सएवायमिति । सएवायंयोगोऽद्यविच्छिन्नेसंप्रदायेसतिपुनश्चमयातेतुभ्यमुक्तः

यतस्त्वंममभक्तोऽसिसखाचेति अन्यस्मै मयानोच्यते हियस्मादिदमुत्तमंरहस्यम ॥ ३ ॥ भगवतोविवस्वंतंप्रतियोगोपदेशासंभवंपश्यन्नर्जुनउवाच अपरमिति। अपरमर्वाचीनं तवजन्म परंप्राक्कालीनंविवस्वतोजन्म तस्मात्त्वाधुनिकत्वाच्चिरंतनायविवस्वतेत्वमादौयोगंप्रोक्तवानित्येतत्कथमहंविजानीयांज्ञातुंशक्नुयाम ॥४॥ इतिपृष्टवंतमर्जुनंरूपांतरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच बहूनीति। ममबहूनिजन्मानितवचव्यतीतानितानिसर्वाण्यहंवेदजानाभि अलुप्तविद्याश क्तित्वात् त्वंतुनजानासि अविद्यावृतत्वात् ॥ ५ ॥ नन्वनादेस्तवकुतोजन्मअविनाशिनश्चकथंपुनर्जन्मयेनबहूनिमेव्यतीतानीत्युच्यते ईश्वरस्यतवपुण्य

अर्जुनउवाच ॥ ॥ अपरंभवतोजन्मपरंजन्मविवस्वतः ॥ कथमेतद्विजानीयांत्वमादौप्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
बहूनिमेव्यतीतानिजन्मानितवचार्जुन ॥ तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप ॥ ५ ॥ अजोऽपिसन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोऽपिसन् ॥
प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥ यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजा
म्यहम् ॥ ७ ॥

पापविहीनस्यकथंजीववज्जन्मेत्यतआह अजोऽपीति। सत्यमेवंतथापिअजोऽपिसन्नहंतथाव्ययात्मापिअनश्वरस्वभावोऽपिसन्तथाईश्वरोऽतिकर्मपारतंत्र्यराहितो ऽपिसन्स्वमाययासंभवामि सम्यगप्रच्युतज्ञानबलवीर्यादिशक्त्यैवभवामि ननु तथापिषोडशकलात्मकलिंगदेहशून्यस्यतवकुतोजन्मेत्यतउक्तं स्वांशुद्ध सत्त्वात्मिकांप्रकृतिमधिष्ठायस्वीकृत्यविशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्त्यास्वेच्छयाअवतरामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ कदासंभवसीत्यपेक्षायामाह यदायदेति। धर्मस्यग्लानिर्हानिः अधर्मस्यअभ्युत्थानमाधिक्यम् ॥ ७ ॥

किमर्थमित्यपेक्षायामाह परित्राणायेति । साधूनांस्वधर्मवर्तिनांरक्षणाय दुष्टंकर्मकुर्वंतीतिदुष्कृतस्तेषांवधायच एवंधर्मस्यसंस्थापनार्थायसाधुरक्षणेनदुष्टवधेनचधर्मं स्थिरीकर्तुंयुगेयुगेतत्तदवसरेसंभवामीत्यर्थः नचैवंदुष्टनिग्रहंकुर्वतोऽपिनैर्घृण्यंशंकनीयं यथाचाहुः—'लालनेताडनेमातुर्नाकारुण्यंयथाऽर्भके ॥ तद्वदेवमहेशस्यनियं तुर्गुणदोषयोः'इति ॥ ८ ॥ एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणांज्ञानेफलमाह जन्मकर्मेति । मेजन्मस्वेच्छाकृतंकर्मचधर्मपालनरूपंदिव्यमलौकिकंतत्त्वतःपरानुग्रहार्थमेवे तियोवेत्तिसदेहाभिमानंत्यक्त्वापुनर्जन्मनैतिनप्राप्नोति किंतुमामेवप्राप्नोति ॥ ९ ॥ कथंजन्मकर्मज्ञानेनत्वत्प्राप्तिःस्यादित्यत्राह वीतरागेति । अहंशुद्धसत्त्वावतारे

परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगे ॥ ८ ॥
जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्त्वतः ॥ त्यक्त्वादेहंपुनर्जन्मनैतिमामेतिसोऽर्जुन ॥ ९ ॥
वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः ॥ बहवोज्ञानतपसापूतामद्भावमागताः ॥ १० ॥

धर्मंपरिपालनंकरोमीतिमदीयंपरमकारुणिकत्वंज्ञात्वा वीताविगतारागभयक्रोधायेभ्यस्ते विक्षेपाभावात् मन्मयामदेकचित्ताभूत्वामामेवोपाश्रिताःसंतोमत्प्रसादल भ्यंयदात्मज्ञानंचतपश्चतत्परिपाकहेतुःस्वधर्मःतयोर्द्वंद्वैकवद्भावः तेनज्ञानतपसापूताःशुद्धानिरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाःसंतोमद्भावंमत्सायुज्यंप्राप्ताबहवः नत्वधुनै वप्रवृत्तोऽयंमद्भक्तिमार्गइत्यर्थः तदेवंतान्यहंवेदसर्वाणीत्यादिनाविद्याविद्योपाधिभ्यांतत्त्वंपदार्थावीश्वरजीवौप्रदर्श्येश्वरस्यचाविद्याभावेननित्यशुद्धत्वाज्जीवस्यचे श्वरप्रसादलब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेःशुद्धस्यसतश्चिदंशेनतदैक्यमुक्तमितिद्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

ननुतर्हिंकिंत्वय्यपिवैषम्यमस्ति यस्मादेवंत्वदेकशरणानामेवात्मभावंददासिनान्येषांसकामानामित्यतआह येयथेति । यथायेनप्रकारेणसकामतयानिष्कामतया वायेमांभजंतितानहंतथैवतदपेक्षितफलदानेनभजामिअनुगृह्णामि नतुयेसकामामांविहायेंद्रादीनेवभजंतेतानहमुपेक्षइतिमंतव्यम् यतःसर्वशःसर्वप्रकारैःइंद्रादिसेवकाअपिममैववर्त्मभजनमार्गमनुवर्तंते इंद्रादिरूपेणापिममैवसेव्यत्वात् ॥ ११ ॥ तर्हिंमोक्षार्थमेवकिमितिसर्वेत्वांनभजंतीत्यतआह कांक्षंतइति । कर्मणांसिद्धिंफलंकांक्षंतः प्रायशःइह मनुष्यलोकेइंद्रादिदेवताएवयजंतेनतुसाक्षान्मामेव हियस्मात्कर्मजासिद्धिःकर्मजंफलंशीघ्रंभवतिनतुज्ञानफलंकैवल्यं दुष्प्राप्यत्वाज्ज्ञानस्य ॥ १२ ॥ ननु केचित्सकामतयाप्रवर्तंते केचिन्निष्कामतयेतिकर्मवैचित्र्यं तत्कर्तॄणांचब्राह्मणादीनामुत्तममध्यमादिवैचित्र्यंकुर्वतस्तवकथंवैषम्यं

येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहम् ॥ ममवर्त्मानुवर्तन्तेमनुष्याःपार्थसर्वशः ॥ ११ ॥
कांक्षन्तःकर्मणांसिद्धिंयजंतइहदेवताः ॥ क्षिप्रंहिमानुषेलोकेसिद्धिर्भवतिकर्मजा ॥ १२ ॥
चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टंगुणकर्मविभागशः ॥ तस्यकर्तारमपिमांविद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

नास्तीत्याशंक्याह चातुर्वर्ण्यमिति । चत्वारोवर्णाएवचातुर्वर्ण्यम् स्वार्थेष्यञ्प्रत्ययः—अयमर्थः--सत्वप्रधानाब्राह्मणास्तेषांशमदमादीनिकर्माणि सत्वरजःप्रधानाः
६ क्षत्रियास्तेषांचशौर्ययुद्धादीनिकर्माणि रजस्तमःप्रधानावैश्यास्तेषांकृषिवाणिज्यादीनिकर्माणि तमःप्रधानाःशूद्रास्तेषांचत्रैवर्णिकशुश्रूषादिकर्माणीत्येवंगुणानांकर्मणांचविभागैश्चातुर्वर्ण्यंमयैवसृष्टमिति सत्यं तथाप्येवंतस्यकर्तारमपिफलतोऽकर्तारमेवमांविद्धि तत्रहेतुः अव्ययं आसक्तिराहित्येनश्रमरहितंनाश

दिरहितम् ॥ १३ ॥ तदेवदर्शयन्नाह नमामिति । कर्माणिविश्वसृष्ट्यादीन्यपिमांनलिंपंतिआसक्तंनकुर्वंति निरहंकारत्वात्आप्तकामत्वेनममकर्मफलेस्पृहाभा
वाच्च मांनलिंपंतीतिकिंवक्तव्यं यतःकर्मफलेस्पृहाराहित्येनमांयोऽभिजानातिसोऽपिकर्मभिर्नबद्ध्यते ममनिर्लेपत्वेकारणंनिरहंकारत्वनिःस्पृहत्वादिकंजानतस्त
स्याप्यहंकारादिशैथिल्यात् ॥ १४ ॥ येयथामांप्रपद्यंतइत्यादिचतुर्भिःश्लोकैःप्रासंगिकमीश्वरस्यवैषम्यंपरिहृत्यपूर्वोक्तमेवकर्मयोगंप्रपंचयितुमनुस्मारयति एवमिति।
अहंकारादिराहित्येनकृतंकर्मबंधकंनभवतीत्येवंज्ञात्वापूर्वैर्जनकादिभिरपिमुमुक्षुभिःसत्वशुद्ध्यर्थंपूर्वतरंयुगांतरेष्वपिकृतम् तस्मात्त्वमपिप्रथमंकर्मैवकुरु ॥ १५ ॥
तच्चतत्त्वविद्भिःसहविचार्यकर्तव्यंनलोकपरंपरामात्रेणेत्याह किंकर्मेति । किंकर्मकीदृशंकर्मकरणं किमकर्मकीदृशंकर्माकरणमित्येतस्मिन्नर्थेविवेकिनोऽपिमोहिताः अ

नमांकर्माणिलिंपंतिनमेकर्मफलेस्पृहा ॥ इतिमांयोऽभिजानातिकर्मभिर्नसबध्यते ॥ १४ ॥ एवंज्ञात्वाकृतंकर्मपूर्वैरपिमुमुक्षुभिः ॥
कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतम् ॥ १५ ॥ किंकर्मकिमकर्मेतिकवयोऽप्यत्रमोहिताः ॥ तत्तेकर्मप्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽ
शुभात् ॥ १६ ॥ कर्मणोह्यपिबोद्धव्यंबोद्धव्यंचविकर्मणः ॥ अकर्मणश्चबोद्धव्यंगहनाकर्मणोगतिः ॥ १७ ॥

तोयज्ज्ञात्वानुष्ठायअशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे मुक्तोभविष्यसि तत्कर्माकर्मचतुभ्यमहंप्रवक्ष्यामिशृणु ॥ १६ ॥ ननुलोकप्रसिद्धमेवकर्मदेहादिव्यापारात्मकं अकर्म
चतदव्यापारात्मकं अतःकथमुच्यतेकवयोऽप्यत्रमोहंप्राप्ताइतितत्राह कर्मणइति । कर्मणोविहितव्यापारस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति नतुलोकसिद्धमात्रमेव अकर्मणाऽ
विहितव्यापारस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति विकर्मणोऽपिनिषिद्धस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्ति यतःकर्मणोगतिर्गहना कर्मणइत्युपलक्षणार्थम् कर्माकर्मविकर्मणांतत्त्वंबोद्ध
व्यमस्ति यतः दुर्विज्ञेयमित्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेवंकर्मादीनांदुर्विज्ञेयत्वंदर्शयन्नाह कर्मण्यकर्मेति । परमेश्वराराधनलक्षणेकर्मणिविषयेअकर्मकर्मेदंनभवतीतियःपश्येत्तस्यज्ञानहेतुत्वेनबंधकत्वाभावात् अकर्मणि चविहिताकरणेकर्मयःपश्येत्तस्य प्रत्यवायोत्पादकत्वेनबंधहेतुत्वात् मनुष्येषुकर्मकुर्वाणेषुसबुद्धिमान्व्यवसायात्मकबुद्धिमत्त्वाच्छ्रेष्ठःसंस्तौति सयुक्तःयोगीतेन कर्मणाज्ञानयोगावाप्तेः सएवकृत्स्नकर्मकर्ताच सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयेतस्मिन्कर्मणिसर्वकर्मफलानामंतर्भूतत्वात् तदेवमारुरुक्षोःकर्मयोगाधिकारावस्थायांन कर्मणामनारंभादित्यादिनोक्तएवकर्मयोगःस्फुटिकृतः तत्प्रपंचरूपत्वाचास्यप्रकरणस्यनपौनरुक्त्यदोषः अनेनैवयोगारूढावस्थायांयस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादि नायः कर्मानुपयोगउक्तस्तस्याप्यर्थात्प्रपंचःकृतोवेदितव्यः यदाआरुरुक्षोरपिकर्मबंधकंनभवति तदारूढस्यकुतोबंधकंस्यादित्यत्रापिश्लोकोयोज्यते यद्वा कर्मणिदे

कर्मण्यकर्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयः ॥ सबुद्धिमान्मनुष्येषुसयुक्तःकृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥
यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥ १९ ॥

हेन्द्रियादिव्यापारेवर्तमानेऽप्यात्मनोदेहादिव्यतिरेकानुभवेनाकर्मस्वाभाविकंनैष्कर्म्यमेवयःपश्येत् तथाकर्मणिचज्ञानरहितेदुःखबुद्ध्याकर्मणांत्यागेकर्मयःपश्येत् त स्यप्रतिबंधकत्वेनमिथ्याचारत्वात् तदुक्तं'कर्मेन्द्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन्' इतियएवंभूतःसतुसर्वेषुमनुष्येषुबुद्धिमान्पंडितःतत्रहेतुः यतःकृत्स्नानिसर्वाणि यदृच्छयाप्राप्तान्याहारादीनिकर्माणिकुर्वन्नपिसयुक्तएवाकर्तात्मज्ञानेनसमाधिस्थएवेत्यर्थः अनेनैवज्ञानिनःस्वभावाद्दापन्नंकलंजभक्षणादिकंनदोषाय अज्ञस्यतु रागतःकृतंदोषायेतिविकर्मणोऽपितत्त्वंनिरूपितंद्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥ कर्मण्यकर्मयःपश्येदितिश्रुतयर्थार्थापत्तिभ्यांयदुक्तमर्थद्वयंतदेवस्पष्टयति यस्येत्यादिपंचभिः ।

सम्यगारम्यंतइतिसमारंभाःकर्माणि काम्यतइतिकामःबलंतत्संकल्पेनवर्जितायस्यभवंतितंपंडितमाहुःतत्रहेतुःयतस्तैःसमारंभैःशुद्धचित्तेसतिजातेनज्ञानाग्निनाद
ग्धानिअकर्मतांनीतानिकर्माणियस्यतं आरूढावस्थायांतुकामःफलविषयस्तदर्थमिदंकर्मकर्तव्यमितिकर्मविषयःसंकल्पश्चताभ्यांवर्जितः शेषंस्पष्टम् ॥ १९ ॥
किंच त्यक्त्वेति। कर्मणितत्फलेचासक्तिंत्यक्त्वानित्येननिजानंदेनतृप्तःअतएवयोगक्षेमार्थमाश्रयणीयरहितः एवंभूतोयःस्वाभाविकेविहितेचकर्मणिअभितःप्रवृत्तोऽ
पिकिंचिदपिनैवकरोतितस्यकर्माकर्मतामापद्यतइत्यर्थः ॥ २० ॥ किंच निराशीरिति। निर्गताआशिषःकामनायस्मात् यतंनियतंचित्तंआत्माचशरीरंयस्य त्यक्ताः
सर्वेपरिग्रहायेनसः शारीरंशरीरमात्रनिर्वर्त्यंकर्तृत्वाभिनिवेशरहितंकर्मकुर्वन्नपिकिल्बिषंबंधनंनप्राप्नोति योगारूढपक्षेशरीरनिर्वाहमात्रोपयोगिस्वाभाविकंभिक्षाटना

त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनिराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ २० ॥ निराशीर्यतचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्र
हः ॥ शारीरंकेवलंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषम् ॥ २१ ॥ यदृच्छालाभसंतुष्टोद्वंद्वातीतोविमत्सरः ॥ समःसिद्धावसिद्धौचकृत्वाऽपि
ननिबध्यते ॥ २२ ॥ गतसंगस्यमुक्तस्यज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतःकर्मसमग्रंप्रविलीयते ॥ २३ ॥

दिकर्मकुर्वन्नपिकिल्बिषंविहिताकरणनिमित्तंदोषंनप्राप्नोतीति ॥ २१ ॥ किंच यदृच्छेति। अप्रार्थितोपस्थितोलाभोयदृच्छालाभः तेनसंतुष्टः द्वंद्वानिशीतोष्णादी
न्यतीतः अतिक्रांतः तत्सहनशीलइत्यर्थः विमत्सरोनिर्वैरःयदृच्छालाभस्यापिसिद्धावसिद्धौचसमःहर्षविषादरहितः यएवंभूतःसपूर्वोत्तरभूमिकयोर्यथायथंवि ॥२२॥
हितंस्वाभाविकंवाकर्मकृत्वाऽपिनबंधंप्राप्नोति ॥ २२ ॥ किंच गतसंगस्येति। गतसंगस्यनिष्कामस्यरागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञानेवस्थितंचेतोयस्य यज्ञायपरमेश्वरार्थंक
र्माचरतःसतःसमग्रंसवासनंकर्मप्रविलीयते अकर्मभावमापद्यते आरूढयोगपक्षे यज्ञायेति यज्ञसंरक्षणार्थंलोकसंग्रहार्थमेवकर्मकुर्वतइत्यर्थः ॥ २३ ॥

तदेवंपरमेश्वराराधनलक्षणंकर्मज्ञानहेतुत्वेनबंधकत्वाभावादकर्मैव आरूढावस्थायांत्वकर्त्रात्मज्ञानेनबाधितत्त्वात्स्वाभाविकमपिकर्माकर्मैवेति कर्मण्यकर्मयःपश्ये दित्यनेनोक्तःकर्मप्रविलयःप्रपंचितः इदानींकर्मणितदंगेषुचब्रह्मैवानुस्यूतंपश्यतःकर्मप्रविलयमाह ब्रह्मार्पणमिति । अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणंस्रुवादितदपिब्रह्मैव अर्प्यमाणंहविरपिघृतादिकंब्रह्मैव ब्रह्मैवाग्निस्तस्मिन्ब्रह्मणाकर्त्राचहुतंब्रह्मैव होमः अग्निश्चकर्ताचक्रियाचब्रह्मैवेत्यर्थः एवंब्रह्मण्येवकर्मात्मकेसमाधिश्चित्तैका ग्र्यंयस्यतेनब्रह्मैवगंतव्यंप्राप्यंनतुफलांतरमित्यर्थः ॥ २४ ॥ एतदेवयज्ञत्वेनसम्पादितंसर्वत्रब्रह्मदर्शनलक्षणंज्ञानं सर्वयज्ञोपायप्राप्यत्वात्सर्वयज्ञेभ्यःश्रेष्ठमि त्येवंस्तोतुं अधिकारिभेदेनज्ञानोपायभूतान्बहून्यज्ञानाह दैवमित्यष्टभिः । देवाइंद्रवरुणादयइज्यंतेयस्मिन् एवकारेणेंद्रादिषुब्रह्मबुद्धिराहित्यंदर्शितं तंदैवं

ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतम् ॥ ब्रह्मैवतेनगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥ दैवमेवापरेयज्ञंयोगिनःपर्युपासते ॥ ब्रह्माग्ना
वपरेयज्ञंयज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्येसंयमाग्निषुजुह्वति ॥ शब्दादीन्विषयानन्यइंद्रियाग्निषुजुह्वति ॥ २६ ॥

यज्ञं अपरेकर्मयोगिनःपर्युपासतेश्रद्धयाऽनुतिष्ठंति अपरेतुज्ञानयोगिनःब्रह्मरूपेऽग्नौयज्ञेनैवोपायभूतेनब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेणयज्ञमुपजुह्वति यज्ञादिसर्वकर्मा णिप्रविलापयंतीत्यर्थः सोऽयंज्ञानयज्ञः ॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनीति । अन्येनैष्ठिकब्रह्मचारिणस्तत्तदिंद्रियसंयमरूपेष्वग्निषुश्रोत्रादीनिजुह्वतिप्रविलापयंति इंद्रियाणिनिरुद्धचसंयमप्रधानास्तिष्ठंतीत्यर्थः इंद्रियाण्येवाग्नयस्तेषुशब्दादीनन्येगृहस्थाजुह्वतिविषयान् भोगसमयेप्यनासक्ताःसंतोग्नित्वेनभावितेष्विंद्रियेषुहवि ष्ट्वेनभावितान्शब्दादीन्प्रक्षिपंतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

सर्वाणीति । अपरेध्याननिष्ठाः बुद्धींद्रियाणांश्रोत्रादीनाकर्माणिश्रवणदर्शनादीनि कर्मेन्द्रियाणांवाक्पाण्यादीनांकर्माणिवचनोपादानादीनिच प्राणानांदशानां कर्माणि प्राणस्यबहिर्गमनं अपानस्याधोनयनम् व्यानस्यव्यानयनाकुंचनप्रसारणादि समानस्याशितपीतादीनांसम्यगुन्नयनम् उदानस्योर्ध्वनयनम् 'उद्गारेनागआख्यातःकूर्मउन्मीलनेस्मृतः । कृकरःक्षुतकृज्ज्ञेयोदेवदत्तोविजृंभणे ॥ नजहातिमृतंचापिसर्वव्यापी धनंजयः'इत्येवंरूपाणिजुह्वति कआत्मनिसंयमोध्यानैकाग्र्यंसएवंयोगःसएवाग्निस्तस्मिन ज्ञानेनध्येयविषयेणदीपितेप्रज्वलिते ध्येयंसम्यग्ज्ञात्वातास्मिन्मनःसंयम्यतानिसर्वाणिकर्माण्युपरमयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किंच

सर्वाणींद्रियकर्माणिप्राणकर्माणिचापरे ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौजुह्वतिज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथापरे ॥
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चयतयःसंशितव्रताः ॥ २८ ॥ अपानेजुह्वतिप्राणंप्राणेऽपानंतथापरे ॥ प्राणापानगतीरुद्ध्वाप्राणायामपरायणाः
॥ २९ ॥ अपरेनियताहाराःप्राणान्प्राणेषुजुह्वति ॥ सर्वेऽप्येतेयज्ञविदोयज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

द्रव्येति । द्रव्यदानमेवयज्ञोयेषांतेद्रव्ययज्ञाः कृच्छ्रचांद्रायणादितपएवयज्ञोयेषांतेतपोयज्ञाः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः समाधिः सएवयज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाः स्वाध्यायेनवेदेनश्रवणमननादिनायत्तदर्थज्ञानंतदेवयज्ञोयेषांते अथवावेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेतिद्विविधायतयःप्रयत्नशीलाः सम्यक्शितंनिशितंतीक्ष्णीकृतंव्रतंयेषांते ॥ २८ ॥ किंच अपानइति । अपानेअधोवृत्तौप्राणमूर्ध्ववृत्तिंपूरकेणजुह्वति पूरककालेप्राणमपानेनैकीकुर्वंति तथाकुंभकेनप्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतीरुध्द्वारेचककालेअपानंप्राणेजुह्वति एवंपूरककुंभकरेचकैःप्राणायामपरायणाअपरेइत्यर्थः ॥ २९ ॥ किंच अपरइति । अपरेत्वाहारसंकोचमभ्यस्यंतः स्वयमेवजी

र्यमाणेष्विंद्रियेषुतत्तदिंद्रियवृत्तिलयंहोमंभावयंतीत्यर्थः यद्वा 'अपानेजुह्वतिप्राणंप्राणेऽपानंतथापरे'इत्यनेनपूरकरेचकयोरावर्त्यमानयोर्हंसःसोहमित्यनुलोमतःप्रातिलोमतश्चाभिव्यज्यमानेनाजपामंत्रेणतत्त्वंपदार्थैक्यंव्यतिहारेणभावयंतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रे -'सकारेणबहिर्यातिहकारेणविशेत्पुनः । प्राणस्तत्रसएवाहंहंसइत्यत्यनुचिंतयेत्'इति प्राणापानगतीरुद्ध्वेत्यनेनतुश्लोकेनप्राणायामयज्ञाःअपरैःकथ्यंतेतत्रायमर्थः—'द्वौभागौपूरयेदन्नैस्तोयेनैकंप्रपूरयेत्।मारुतस्यप्रचारार्थंचतुर्थमवशेषयेत्'इत्येवमादिवचनोक्तोनियतआहारोयेषांते कुंभकेनप्राणापानगतीरुद्ध्वाप्राणायामपरायणाःसंतःप्राणानिंद्रियाणिप्राणेषुजुह्वति कुंभकेहिसर्वेप्राणाएकीभवंतीति तत्रैवलीयमानेष्विंद्रियेषुहोमंभावयंतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रे—'यथायथासदाभ्यासान्मनसःस्थिरताभवेत् वायुवाक्कायदृष्टीनांस्थिरताचतथातथा'इति तदेवमुक्तान

यज्ञशिष्टामृतभुजोयांतिब्रह्मसनातनम् ॥ नायंलोकोऽस्त्ययज्ञस्यकुतोऽन्यःकुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

एवंबहुविधायज्ञाविततात्रह्मणोमुखे ॥ कर्मजान्विद्धितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

द्वादशानांयज्ञविदांफलमाह सर्वइति । यज्ञान्विदंतिलभंतइतियज्ञविदः यज्ञज्ञाइतिवा यज्ञैःक्षपितंनाशितंकल्मषंयैस्ते ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टेतियज्ञान्कृत्वाऽवशिष्टेकालेऽनिषिद्धमन्नममृतरूपंभुंजतइतितथातेसनातनंनित्यंब्रह्मज्ञानद्वारेणप्राप्नुवंति तदकरणेदोषमाह नायंलोकइति। अयमल्पसुखोऽपिमनुष्यलोकः अयज्ञस्ययज्ञानुष्ठानशून्यस्यनास्तिकुतोऽन्यःपरलोकः अतोयज्ञाःसर्वथाकर्तव्याइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ज्ञानयज्ञंस्तोतुंउक्तान्यज्ञानुपसंहरति एवमिति । ब्रह्मणोवेदस्यमुखे विततः वेदेन साक्षाद्विहिताइत्यर्थः तथापितान्सर्वान्वाङ्मनःकायकर्मजनितानात्मस्वरूपसंस्पर्शरहितान्विद्धि जानीहि आत्मनःकर्मागोचरत्वादेवंज्ञात्वाज्ञाननिष्ठःसन्संसाराद्विमुक्तोभविष्यसि ॥ ३२ ॥

कर्मयज्ञाज्ज्ञानयज्ञस्तुश्रेष्ठइत्याह श्रेयानिति । द्रव्यमयादनात्मव्यापारजन्याद्दैवादियज्ञाज्ज्ञानयज्ञःश्रेयान्श्रेष्ठः यद्यपिज्ञानयज्ञस्यापिमनोव्यापाराधीनत्वमस्त्ये तथाप्यात्मरूपस्यज्ञानस्यमनःपरिणामेऽभिव्यक्तिमात्रं नतुतज्जन्यत्वमितिद्रव्यमयाद्विशेषः श्रेष्ठत्वेहेतुः सर्वंकर्माखिलंफलसहितंज्ञानेपरिसमाप्यते अंतर्भवती त्यर्थः "सर्वंतदभिसमेतियत्किंचित्प्रजाःसाधुकुर्वंति"इतिश्रुतिः ॥३३॥ एवंभूतात्मज्ञानेसाधनमाह तद्विद्धीति । तज्ज्ञानंविद्धिप्राप्नुहि ज्ञानिनांप्रणिपातेनदंडवन्न मस्कारेण ततःपरिप्रश्नेनकुतोऽयंममसंसारःकथंवानिवर्ततइतिप्रश्नेन सेवयाशुश्रूषयाचज्ञानिनःशास्त्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनःअपरोक्षानुभवसंपन्नाश्चतेतुभ्यंज्ञानमुपदेशेन

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञःपरंतप ॥ सर्वंकर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ तद्विद्धिप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया ॥ उप
देक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसिपांडव ॥ येनभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यस्यात्मन्यथोमयि ॥ ३५ ॥
अपिचेदसिपापेभ्यःसर्वेभ्यःपापकृत्तमः ॥ सर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसि ॥ ३६ ॥ यथैधांसिसमिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥
ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा ॥ ३७ ॥

संपादयिष्यंति ॥ ३४ ॥ ज्ञानफलमाह यज्ज्ञात्वेतिसार्धैस्त्रिभिः । यज्ज्ञानंज्ञात्वाप्राप्यपुनर्बंधुवधादिनिमित्तंमोहंनप्राप्स्यसि तत्रहेतुः येनज्ञानेनभूतानिपितृपुत्रा दीनिस्वाविद्याराचितानिस्वात्मन्येवाभेदेनद्रक्ष्यसि अथोअनंतरमात्मानंमयिपरमात्मन्येवाभेदेनद्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ किंच अपिचेदिति । सर्वेभ्यःपापकारिभ्यो यद्यपिअतिशयेनपापकारीत्वमसि तथापिसर्वंपापसमुद्रंज्ञानपोतेनैवसम्यगनायासेनतरिष्यसि ॥ ३६ ॥ समुद्रवत्स्थितस्यैवपापस्यातिलंघनमात्रंनतुपापस्यनाश

इतिभ्रांतिदृष्टांतेनवारयन्नाह यथेति । एधांसिकाष्ठानिप्रदीप्तोऽग्निर्यथाभस्मीभावंनयतितथा आत्मज्ञानरूपोऽग्निःप्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तानिसर्वाणिकर्माणिभस्मीकरो
तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्रहेतुमाह नहीति । पवित्रंशुद्धिकरंइहतपोयोगादिषुमध्येज्ञानतुल्यंनास्त्येव तर्हिसर्वेऽप्यात्मज्ञानमेवकिंनाभ्यस्यंतीत्यतआह तत्स्वयमितिसा
र्धेन । तदात्मविषयंज्ञानंकालेनमहताकर्मयोगेनसंसिद्धोयोग्यतांप्राप्तःसन्स्वयमेवानायासेनलभते नतुकर्मयोगंविनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ किंच श्रद्धावानिति । श्रद्धावा
नगुरूपदिष्टेऽर्थेआस्तिक्यबुद्धिमान् तत्परस्तदेकनिष्ठः संयतेंद्रियश्चतज्ज्ञानंलभतेनान्यः अतः श्रद्धादिसंपत्त्याज्ञानलाभात्प्राक्कर्मयोगएवशुद्ध्यर्थमनुष्ठेयः
ज्ञानलाभानंतरंतुनतस्यकिंचित्कृत्यमस्तीत्याह ज्ञानंलब्ध्वात्वचिरेणपरांशांतिंमोक्षंप्राप्नोति ॥ ३९ ॥ ज्ञानाधिकारिणमुक्त्वातद्विपरीतमनधिकारिणमाह अज्ञश्चेति ।

नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते ॥ तत्स्वयंयोगसंसिद्धःकालेनात्मनिविंदति ॥ ३८ ॥ श्रद्धावाँल्लभतेज्ञानंतत्परःसंयतेंद्रियः ॥
ज्ञानंलब्ध्वापरांशांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चसंशयात्माविनश्यति ॥ नायंलोकोऽस्तिनपरोनसुखंसंशया
त्मनः ॥ ४० ॥ योगसंन्यस्तकर्माणंज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥ आत्मवंतंनकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ॥ ४१ ॥

अज्ञोगुरूपदिष्टार्थानभिज्ञःकथंचिज्ज्ञानेजातेऽप्यश्रद्दधानश्चजातायामपिश्रद्धायांममेदंसिद्ध्येद्वानवेतिसंशयाक्रांतचित्तश्चनश्यति स्वार्थाद्भ्रश्यति एतेषुत्रिष्वपिसं
शयात्मासर्वथानश्यतियतस्तस्यायंलोकोनास्तिधनार्जनविवाहाद्यसिद्धेः, नचपरलोकः धर्मस्यानिष्पत्तेः, नचसुखं संशयेनैवभोगस्याप्यसंभवात् ॥ ४० ॥
७ अध्यायद्वयोक्तांपूर्वापरभूमिकाभेदेनकर्मज्ञानमयींद्विविधांब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति योगेतिद्वाभ्यां । योगेनपरमेश्वराराधनरूपेणतस्मिन्संन्यस्तानिसमर्पितानिकर्मा
णियेनतंपुरुषंकर्माणिस्वफलैर्निबध्नंति अतश्चज्ञानेनाकर्त्रात्मबोधेनसंछिन्नःसंशयोदेहाद्यभिमानलक्षणोयस्यतंचात्मवंतमप्रमादिनंकर्माणिलोकसंग्रहार्थानिस्वाभा

विकानिवानिबध्नंति ॥ ४१ ॥ तस्मादिति । यस्मादेवंतस्मादात्मानोऽज्ञानेनसंभूतंहृदिस्थितमेनंसंशयंशोकादिनिमित्तंदेहात्मविवेकज्ञानखड्गेनछित्त्वापरमा
त्मज्ञानापायभूतंकर्मयोगमातिष्ठाश्रय तत्रचप्रथमंप्रस्तुताययुद्धायोत्तिष्ठ । हेभारत ! क्षत्रियत्वेनयुद्धस्यस्वधर्मत्वंदर्शितम् ॥ ४२ ॥ 'पुमवस्थादिभेदेनकर्मज्ञान
मयीद्विधा । निष्ठोक्तायेनतंवंदेशौरिंसंशयसंछिदम् ॥ १ ॥' इतिसुबोधिन्यांटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ 'निवार्यसंशयंजिष्णोःकर्मसंन्यासयोगयोः । जितें
द्रियस्यचयतेःपंचमेमुक्तिमब्रवीत् ॥ १ ॥' अज्ञानसंभूतंसंशयंज्ञानासिनाछित्त्वाकर्मयोगमातिष्ठेत्युक्तंतत्रपूर्वापरविरोधंमन्वानोऽर्जुनउवाच संन्यासमिति । यस्त्वा
त्मरतिरेवस्यादित्यादिनासर्वंकर्माखिलंपार्थेत्यादिनाचज्ञानिनःकर्मसंन्यासंकथयसि ज्ञानासिनासंशयंछित्त्वायोगमातिष्ठेतिपुनर्योगंचकथयसि नचकर्मसंन्यासः

तस्मादज्ञानसंभूतंहृत्स्थंज्ञानासिनात्मनः ॥ छित्त्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठोत्तिष्ठभारत ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमद्भग०ज्ञानयोगोनामचतु
र्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ अर्जुनउवाच ॥ संन्यासंकर्मणांकृष्णपुनर्योगंचशंससि ॥ यच्छ्रेयएतयोरेकंतन्मेब्रूहिसुनिश्चितम् ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासःकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभौ ॥ तयोस्तुकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते ॥ २ ॥

कर्मयोगश्चैकस्यैकदैवसंभवतः विरुद्धस्वरूपत्वात् तस्मादेतयोर्मध्येएकस्मिन्ननुष्ठातव्येसातिममयच्छ्रेयःश्रेष्ठंसुनिश्चितंतदेकंब्रूहि ॥ १ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभग
वानुवाच संन्यासइति । अयंभावः—नहिवेदान्तवेद्यात्मतत्त्वविदंप्रतिकर्मयोगमहंब्रवीमि यतःपूर्वोक्तेनसंन्यासेनविरोधःस्यात् अपितुदेहात्माभिमानिनंत्वांबंधु ॥२५॥
वधादिनिमित्तशोकमोहादिकृतमेनंसंशयंदेहात्मविवेकज्ञानासिनाछित्त्वापरमात्मज्ञानोपायभूतंकर्मयोगमातिष्ठेतिब्रवीमिकर्मयोगेनशुद्धचित्तस्यचात्मतत्त्वज्ञानेजा
तेसतितत्परिपाकार्थंज्ञाननिष्ठांगत्वेनसंन्यासःपूर्वमुक्तः एवंसत्यंगप्रधानयोर्विकल्पायोगात्संन्यासः कर्मयोगश्चेत्येतावुभावपिभूमिकाभेदेनसमुच्चितावेवनिःश्रेयसं

साधयतः तथाऽपितुतयोर्मध्येकर्मसंन्यासात्सकाशात्कर्मयोगोविशिष्टोभवति ॥ २ ॥ कुतइत्यपेक्षायांसंन्यासित्वेनकर्मयोगंस्तुवन्तस्यश्रेष्ठत्वंदर्शयति ज्ञेयइति । रागद्वेषादिराहित्येनपरमेश्वरार्थंकर्माणियोनुतिष्ठतिसनित्यंकर्मानुष्ठानकालेऽपिसंन्यासीत्येवज्ञेयः तत्रहेतुः—निर्द्वंद्वोरागद्वेषादिशून्योहिशुद्धचित्तोज्ञानद्वारासुखम नायासेनसंसारात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ यस्मादेवमंगप्रधानत्वेनोभयोरवस्थाभेदेनक्रमसमुच्चयः अतोविकल्पमंगीकृत्योभयोःकःश्रेष्ठइतिप्रश्नोऽज्ञानिनामेवोचितोनाविवेकिनामित्याह सांख्ययोगावितिि । सांख्यशब्देनज्ञाननिष्ठावाचिनातदंगंसंन्यासंलक्षयति संन्यासकर्मयोगावेकफलौसंतौपृथक्स्वतंत्राावितिबालाःअज्ञाएवप्रवदंति

ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीयोनद्वेष्टिनकांक्षति ॥ निर्द्वंद्वोहिमहाबाहोसुखंबंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ सांख्ययोगौपृथग्बालाःप्रवदंतिनपंडिताः ॥ एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विंदतेफलम् ॥ ४ ॥ यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंतद्योगैरपिगम्यते ॥ एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यति सपश्यति ॥ ५ ॥ संन्यासस्तुमहाबाहोदुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्मनचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

नतुपंडिताः तत्रहेतुः—अनयोरेकमपिसम्यगास्थितआश्रितः सन्नुभयोरपिफलंप्राप्नोति तथाहि कर्मयोगंसम्यगनुतिष्ठन्शुद्धचित्तःसन्ज्ञानद्वारायदुभयोःफलंकैवल्यंविंदति संन्यासंसम्यगास्थितोपिपूर्वमनुष्ठितस्यकर्मयोगस्यापिपरंपरयाज्ञानद्वारायदुभयोःफलंकैवल्यंतद्विंदतीतिनपृथक्फलत्वमनयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥ एतदेव स्फुटयति यत्सांख्यैरिति । सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैःसंन्यासिभिर्यत्स्थानंमोक्षाख्यंप्रकर्षेणसाक्षादवाप्यते योगैरित्यत्रअर्शादित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययोद्रष्टव्यः तेनकर्मयोगिभिरपितदेवज्ञानद्वारेणगम्यते अवाप्यतइत्यर्थः अतःसांख्यंचयोगंचैकफलत्वेनैकंयःपश्यतिसएवसम्यक्पश्यति ॥ ५ ॥ यदिकर्मयोगिनोऽप्यंततःसंन्यासेनै

वज्ञाननिष्ठातर्हिआदितएवसंन्यासःकर्तुंयुक्तइतिमन्वानंप्रत्याह संन्यासइति । अयोगतःकर्मयोगंविनासंन्यासःप्राप्तुंदुःखंदुःखहेतुःअशक्यइत्यर्थः चित्तशुद्ध्य भावेनज्ञाननिष्ठायाअसंभवात् योगयुक्तस्तुशुद्धचित्ततयामुनिःसंन्यासीभूत्वाऽचिरेणैवब्रह्माधिगच्छतिअपरोक्षंजानाति अतश्चित्तशुद्धेःप्राक्कर्मयोगएवसंन्यासा द्विशिष्यतेइतिपूर्वोक्तंसिद्धं तदुक्तंवार्तिककृद्भिः—'प्रमादिनोबहिश्चिताःपिशुनाःकलहोत्सुकाः । संन्यासिनोऽपिदृश्यंतेदैवसंदूषिताशयाः' इति ॥ ६ ॥ कर्म योगादिक्रमेणब्रह्माधिगमेसत्यपितदुपरितनेन कर्मणा बंधःस्यादेवेत्याशंक्याह योगयुक्तइति । योगेनयुक्तोऽतोविशुद्धआत्माचित्तंयस्यातएवविजितआत्माश

योगयुक्तोविशुद्धात्माविजितात्माजितेंद्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्माकुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ ७ ॥ नैवकिंचित्करोमीतियुक्तो
मन्येततत्त्ववित् ॥ पश्यञ्छृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥
इंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्ततइतिधारयन् ॥ ९ ॥

रीरंयेन अतएवविजितानींद्रियाणियेन ततश्चसर्वेषांभूतानामात्मभूतआत्मायस्यसः लोकसंग्रहार्थंस्वाभाविकंवाकर्मकुर्वन्नपिलिप्यते तैर्नबद्ध्यते ॥ ७ ॥ कर्म कुर्वन्नपिनलिप्यतइत्येतद्विरुद्धमित्याशंक्यकर्तृत्वाभिमानाभावान्नविरुद्धमित्याह नैवेतिद्वाभ्यां । कर्मयोगेनयुक्तःक्रमेणतत्त्ववित्भूत्वादर्शनश्रवणादीनि कुर्वन्नपि इंद्रियाणींद्रियार्थेषुवर्ततइतिधारयन्बुद्ध्यानिश्चित्यकिंचिदप्यहंनकरोमीतिमन्येतमन्यते तत्रदर्शनश्रवणस्पर्शनाघ्राणाशनानिचक्षुरादिज्ञानेंद्रियव्यापाराः गतिः पादयोः स्वापोबुद्धेः श्वासःप्राणस्य प्रलपनंवागिंद्रियस्य विसर्गःपायूपस्थयोर्ग्रहणं हस्तयोःउन्मेषणनिमेषणेकूर्माख्यप्राणस्येतिविवेकः एतानिकर्माणिकुर्वन्नपि अनभिमानात्ब्रह्मविन्नलिप्यते तथाचपारमर्षसूत्रं—"तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशात्" इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

तर्हियस्यकरोमीत्यभिमानोऽस्तितस्यकर्मलेपोदुर्वारोऽविशुद्धचित्तत्वात् संन्यासोऽपिनास्तीतिमहत्संकटमापन्नमित्याशंक्याह ब्रह्मणीति । ब्रह्मण्याधायपरमेश्वरे समर्प्यतत्फलेचसंगंत्यक्त्वायःकर्माणिकरोति असौपापेनबंधहेतुतयापापिष्ठेनपुण्यपापात्मकेनकर्मणानलिप्यते यथापद्मपत्रमंभसिस्थितमप्यंभसानलिप्यतेतद्वत् ॥ १० ॥ बंधकत्वाभावमुक्त्वामोक्षहेतुत्वंसदाचारेणदर्शयति कायेनेति । कायेनस्नानादि मनसाध्यानादि बुद्ध्यातत्त्वनिश्चयादि केवलैःकर्माभिनिवेश रहितैरिंद्रियैश्चश्रवणकीर्तनादिलक्षणंकर्मफलसंगंत्यक्त्वाचित्तशुद्धयेकर्मयोगिनःकर्मकुर्वंति ॥ ११ ॥ ननुतेनैवकर्मणाकश्चिन्मुच्यतेकश्चिद्बद्ध्यतइतिव्यवस्था कथमतआह युक्तइति युक्तःपरमेश्वरैकनिष्ठःसन्कर्मणांफलंत्यक्त्वाकर्माणिकुर्वन्नात्यंतिकींशांतिंमोक्षंप्राप्नोति अयुक्तस्तुबहिर्मुखःकामकारेणकामतःप्रवृत्त्या

ब्रह्मण्याधायकर्माणिसंगंत्यक्त्वाकरोतियः ॥ लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥ कायेनमनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि ॥
योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥ युक्तःकर्मफलंत्यक्त्वाशांतिमाप्नोतिनैष्ठिकीम् ॥ अयुक्तःकामकारेणफलेसक्तोनि
बद्ध्यते ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी ॥ नवद्वारेपुरेदेहीनैवकुर्वन्नकारयन् ॥ १३ ॥

फलेआसक्तोनितरांबंधंप्राप्नोति ॥ १२ ॥ एवंतावच्चित्तशुद्धिशून्यस्यसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यतइत्येतत्प्रपंचितमिदानींशुद्धचित्तस्यसंन्यासःश्रेष्ठइत्याहसर्व कर्माणीति । वशीयतचित्तः सर्वाणिकर्माणिविक्षेपकाणिमनसाविवेकयुक्तेनसंन्यस्यसुखंयथाभवत्येवंज्ञाननिष्ठःसन्नास्ते क्वास्तइत्यतआह नवद्वारे नेत्रेनासिकेक र्णौमुखंचेतिसप्तशिरोगतानि अधोगतेद्वेपायूपस्थरूपे इत्येवंनवद्वाराणियस्मिंस्तस्मिन्पुरे पुरवदहंभावशून्येदेहे देहीअवतिष्ठते अहंकाराभावादेवस्वयंतेनदेहेननै वकुर्वन्ममकाराभावाच्चनकारयन्नित्यविशुद्धचित्ताद्व्यावृत्तिरुक्ता अविशुद्धचित्तोहिसंन्यस्यपुनःकरोतिकारयतिच नत्वयंतथा अतःसुखमास्तइत्यर्थः ॥ १३ ॥

भ०गी० ॥२७॥

ननु " एषएवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषते । एषएवासाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्योऽधोनिनीषत' इत्यादिश्रुतेः परमेश्वरेणैवशुभाशुभफलेषु कर्मसुकर्तृत्वेनप्रयुज्यमानोऽस्वतंत्रःपुरुषःकथंतानिकर्माणित्यजेत्ईश्वरेणैवज्ञानमार्गेप्रयुज्यमानःशुभान्यशुभानिचत्यक्ष्यतीतिचेत् एवंसतिवैषम्यनैर्घृण्याभ्यांप्रयोजककर्तृत्वादीश्वरस्यापिपुण्यपापसंबंधःस्यादित्याशंक्याह नकर्तृत्वमितिद्वाभ्यां । प्रभुःईश्वरः जीवलोकस्यकर्तृत्वादिकंनसृजतिकिंतु जीवस्यैवस्वभावोऽविद्यैवकर्तृत्वादिरूपेणप्रवर्तते अनाद्यविद्याकामवशात्प्रवृत्तिस्वभावंजीवलोकमीश्वरःकर्मसुनियुंक्ते नतुस्वयमेवकर्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः ॥१४॥ यस्मादेवंतस्मात्नादत्त इति । प्रयोजकोऽपिसन्प्रभुःकस्यचित्पापंसुकृतंचनैवादत्ते नभजते तत्रहेतुः—विभुःपरिपूर्णः आप्तकामइत्यर्थःयदिहिस्वार्थकामनयाकारयेत्तर्हितथास्यात् नत्वेतदस्ति आप्तकामस्यैवाचिंत्यनिजमाययातत्तत्पूर्वकर्मानुसारेणप्रवर्तकत्वात् ननुभक्ताननुगृह्णतोऽभक्तान्निगृह्णतश्चवैषम्योपलंभात्कथमाप्तकामत्वमित्यतआह अज्ञानेनेति । निग्रहोऽपिदंडरूपोऽनुग्रहएवेत्येवमज्ञानेनसर्वत्रसमःपरमेश्वरइत्येवंभूतंज्ञानमावृतम् तेनहेतुनाजंतवोजीवामुह्यंति भगवतिवैषम्यंमन्यंतइत्यर्थः ॥ १५ ॥ ज्ञानिनस्तुनमुह्यंतीत्याह ज्ञानेनेति । आत्मनोभगवतोज्ञानेनयेषांतद्वैषम्योपलंभकज्ञानंनाशितंतज्ज्ञानंतेषामज्ञानंनाशयित्वातत्परंपरिपूर्णमीश्वरस्वरूपं प्रकाशयति यथाआदित्यस्तमोनिरस्यसमस्तंवस्तुजातंप्रकाशयतितद्वत् ॥ १६ ॥

नकर्तृत्वंनकर्माणिलोकस्यसृजतिप्रभुः ॥ नकर्मफलसंयोगंस्वभावस्तुप्रवर्तते ॥ १४ ॥ नादत्तेकस्यचित्पापंनचैवसुकृतंविभुः ॥ अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंतिजंतवः ॥ १५ ॥ ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परम् ॥ १६ ॥

सटी० ॥२७॥

एवंभूतेश्वरोपासनाफलमाह तद्बुद्धयइति । तस्मिन्नेवबुद्धिर्निश्चयात्मिकायेषाम् तस्मिन्नेवात्मामनोयेषाम् तस्मिन्नेवनिष्ठातात्पर्यंतेषाम् तदेवपरमयनमाश्रयोयेषाम् ततश्चतत्प्रसादलब्धेनात्मज्ञानेननिर्धूतंनिरस्तंकल्मषंयेषांते अपुनरावृत्तिंमुक्तिंयांति ॥ १७ ॥ कीदृशास्तेज्ञानिनोयेऽपुनरावृत्तिंगच्छंतीत्यपेक्षायामाह विद्याविनयसंपन्नइति । विषमेष्वपिसमंब्रह्मैवद्रष्टुंशीलंयेषांते पंडिताज्ञानिनइत्यर्थः तत्रविद्याविनयाभ्यांयुक्तेब्राह्मणेच शुनोयःपचतितस्मिन्श्वपाकेचेतिकर्मणावैषम्यंगविहस्तिनिशुनिचेतिजातितोवैषम्यंदर्शितम् ॥ १८ ॥ ननु विषमेषुसमदर्शनंनिषिद्धंकुर्वंतोपिकथंतेपंडिताः यथाहगौतमः 'समासमाभ्यांविषमसमपूज्यते' इतिअस्यार्थः—

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छंत्यपुनरावृत्तिंज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ विद्याविनयसंपन्नेब्राह्मणेगविहस्तिनि ॥ शुनिचैवश्वपाकेचपंडिताःसमदर्शिनः ॥ १८ ॥ इहैवतैर्जितःसर्गोयेषांसाम्येस्थितंमनः ॥ निर्दोषंहिसमंब्रह्मतस्माद्ब्रह्मणितेस्थिताः ॥ १९ ॥ नप्रहृष्येत्प्रियंप्राप्यनोद्विजेत्प्राप्यचाप्रियम् ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोब्रह्मविद्ब्रह्मणिस्थितः ॥ २० ॥

समायपूजायाविषमेप्रकारेकृतेसति विषमायचसमेप्रकारेकृतेसति सपूजकइहलोकात्परलोकाच्चहीयतइतितत्राह इहैवेति । इहैवजीवद्भिरेवतैः सृज्यतइतिसर्गः संसारोजितःनिरस्तः कैः येषांमनःसाम्येसमत्वेस्थितम् तत्रहेतुः—हियस्मात्ब्रह्मसमंनिर्दोषंचतस्मात्तेसमदर्शिनोब्रह्मण्येवस्थिताः ब्रह्मभावंप्राप्ताइत्यर्थः गौतमोक्तस्तुदोषोब्रह्मभावप्राप्तेःपूर्वमेव पूज्यतइतिपूजकावस्थाश्रवणात् ॥ १९ ॥ ब्रह्मप्राप्तस्यलक्षणमाह नेति । योब्रह्मविद्भूत्वाब्रह्मण्येवस्थितःसप्रियंप्राप्यनप्रहृष्येत् नप्रहृष्टोहर्षवान्स्यात् अप्रियंचप्राप्यनोद्विजेत् नविषीदतीत्यर्थः यतःस्थिरबुद्धिःस्थिरानिश्चलाबुद्धिर्यस्य तत्कुतः यतोऽसंमूढःनिवृत्तमोहः ॥ २० ॥

मोहनिवृत्त्याबुद्धिस्थैर्यहेतुमाह बाह्यस्पर्शेष्विति । इंद्रियैःस्पृश्यंतइतिस्पर्शाविषयाःबाह्येंद्रियविषयेषुअसक्तात्माअनासक्तचित्तः आत्मन्यंतःकरणेयदुपशमात्मकं सात्विकं सुखंतद्विंदतिलभते सचोपशमात्मकंसुखंलब्ध्वा ब्रह्मणियोगेनसमाधिनायुक्तस्तदैक्यंप्राप्तआत्मायस्यसःअक्षय्यंसुखमश्नुतेप्राप्नोति ॥ २१ ॥ ननु प्रिय विषयंभोगानामपिनिवृत्तेःकथंमोक्षःपुरुषार्थःस्यात्तत्राह येहीति । संस्पृश्यंतइतिसंस्पर्शाविषयाःतेभ्योजातायेभोगाः सुखानितेहिवर्तमानकालेऽपिस्पर्धासूयादिव्याप्त त्वाद्दुःखस्यैवयोनयःकारणभूताः तथा आदिमंतोऽतवंतश्च अतोविवेकीतेषुनरमते ॥ २२ ॥ तस्मान्मोक्षएवपरःपुरुषार्थस्तस्यचकामक्रोधवेगोऽतिप्रतिपक्षोऽ तस्तत्सहनसमर्थएवमोक्षभागित्याह शक्नोतीति । कामात्क्रोधाच्चोद्भवतियोवेगोमनोनेत्रादिक्षोभलक्षणः तमिहैवतदुद्भवसमयएवयोनरःसोढुंप्रतिरोद्धुंशक्नोति तद

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्माविंदत्यात्मनियत्सुखं ॥ सब्रह्मयोगयुक्तात्मासुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥ येहिसंस्पर्शजाभोगादुःखयोनयएवते ॥ आद्यन्तवन्तःकौन्तेयनतेषुरमतेबुधः ॥ २२ ॥ शक्नोतीहैवयःसोढुंप्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्भवंवेगंसयुक्तःससुखीनरः ॥ २३ ॥ योऽतःसुखोंतरारामस्तथांऽतर्ज्योतिरेवयः ॥ सयोगीब्रह्मनिर्वाणंब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

पिनक्षणमात्रम् किंतुशरीरविमोक्षणात्प्राक् यावद्देहपातमित्यर्थः यएवंभूतःसएवमुक्तःसमाहितःसुखीचभवति नान्यः यद्वा मरणादूर्ध्वंविलपंतीभिर्युवतीभिरा लिंग्यमानोऽपिपुत्रादिभिर्दह्यमानोऽपियथाप्राणशून्यःकामक्रोधवेगंसहते तथामरणात्प्रागपिजीवन्नेवयःसहेतसएवयुक्तःसुखीचेत्यर्थःतदुक्तंवसिष्ठेन-प्राणेगतेयथा देहःसुखंदुःखंनविंदति तथाचेत्प्राणयुक्तोऽपिसकैवल्याश्रयोभवेदिति ॥ २३ ॥ नकेवलंकामक्रोधवेगसंहरणमात्रेणमोक्षंप्राप्नोति अपितु योऽतरिति । अंतःआ त्मन्येवसुखंयस्यनविषयेषु अंतरेवारामः क्रीडायस्यनबहिः अंतरेवज्योतिर्दृष्टिर्यस्यनगीतनृत्यादिषु सएवब्रह्मणिभूतःस्थितःसन्ब्रह्मणिनिर्वाणंलयमधिगच्छति

प्राप्नोति ॥ २४ ॥ किंच लभंतइति । ऋषयःसम्यग्दर्शिनःक्षीणंकल्मषंयेषा छिन्नंद्वैधंसंशयोयेषां यतःसंयतआत्माचित्तंयेषां सर्वेषांभूतानांहितेरताःकृपालवस्ते ब्रह्मनिर्वाणंमोक्षंलभंते ॥ २५ ॥ किंच कामक्रोधवियुक्तानामिति । कामक्रोधाभ्यांवियुक्तानां यतीनांसंन्यासिनां संयतचित्तानांज्ञातात्मतत्त्वानां अभितउभयतःमृतानांजीवतांच नदेहांतरएवतेषांब्रह्मणिलयः अपितुजीवतामपिवर्तततइत्यर्थः ॥ २६ ॥ सयोगीब्रह्मनिर्वाणमित्यादिषुयोगीमोक्षमाप्नोतीत्युक्तंतमेवयोगंसंक्षेपेणदर्शयन्नाह स्पर्शानितिद्वाभ्यां । बाह्याएवस्पर्शारूपरसादयोविषयाश्चिंतिताःसंतोऽतःप्रविशंति तांस्ताच्चिंतात्यागेनबहिरेवकृत्वाचक्षुश्चभ्रुवोरंतरेभ्रूमध्यएवकृ

लभंतेब्रह्मनिर्वाणमृषयःक्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैधायतात्मानःसर्वभूतहितेरताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधवियुक्तानांयतीनांयतचेतसाम् ॥
अभितोब्रह्मनिर्वाणंवर्ततेविदितात्मनाम् ॥ २६ ॥ स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरेभ्रुवोः ॥ प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणौ ॥ २७ ॥ यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदामुक्तएवसः ॥ २८ ॥

त्वाऽत्यंतंनेत्रयोर्निमीलनेनिद्रयामनोलीयते उन्मीलनेनचबाहिःप्रसरति तदुभयदोषपरिहारार्थमर्धनिमीलनेनभ्रूमध्येदृष्टिंनिधायेत्यर्थः उच्छ्वासनिश्वासरूपेणनासिकयोरभ्यंतरेचचरंतौप्राणापानावूर्ध्वाधोगतिनिरोधेनसमौकृत्वा कुंभयित्वेत्यर्थः यद्वा प्राणोयथाबहिर्ननिर्याति यथाचापानोऽतर्नप्रविशाति किंतुनासामध्यएवद्वावपियथाचरतः तथामंदाभ्यामुच्छ्वासनिःश्वासाभ्यांसमौकृत्वेति ॥ २७ ॥ यतइति । अनेनोपायेनयताःसंयताइंद्रियमनोबुद्धयोयस्य मोक्षएवपरमयनंप्राप्यंयस्य अतएवविगताइच्छाभयक्रोधायस्य यएवंभूतोमुनिःससदाजीवन्नपिमुक्तएवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

नन्वेवमिंद्रियादिसंयममात्रेणकथंमुक्तिःस्यान्नतावन्मात्रेण किंतुज्ञानद्वारेणेत्याह भोक्तारमिति । यज्ञानांतपसांचमद्भक्तैःसमर्पितानांयदृच्छयाभोक्तारंपालकमितिवा सर्वेषांलोकानांमहांतमीश्वरंसर्वेषांभूतानांसुहृदंनिरपेक्षोपकारिणमंतर्यामिणंमांज्ञात्वामत्प्रसादेनशांतिंमोक्षंऋच्छातिप्राप्नोति ॥ २९ ॥ 'विकल्पशंकापोहेनयेनैवंसांख्य योगयोः॥समुच्चयःक्रमेणोक्तःसर्वज्ञंनौमितंहरिम् ॥१॥ ॥' इतिसुबोधिन्यांटीकायांपंचमोऽध्यायः ॥५॥ ॥ 'चित्तेशुद्धेऽपिनध्यानंविनासंन्यासमात्रतः ॥ मुक्तिःस्या दितिषष्ठेऽस्मिन्ध्यानयोगोवितन्यते ॥१॥' पूर्वाध्यायांतेसंक्षेपेणोक्तंयोगंप्रपंचयितुंषष्ठाध्यायारंभः तत्रतावत्सर्वकर्माणिमनसेत्यारभ्यसंन्यासपूर्विकायाज्ञाननिष्ठायास्ता त्पर्येणाभिधानात्दुःखरूपत्वाच्चकर्मणःसहसासंन्यासातिप्रसंगंप्रासंवारयितुंसंन्यासादपिश्रेष्ठत्वेनकर्मयोगंस्तौति श्रीभगवानुवाच अनाश्रितइतिद्वाभ्यां । कर्मफलम

भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति ॥ २९ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतायांकर्मसंन्यासयोगो नामपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः ॥ ससंन्यासीचयोगीचन निरग्निर्नचाक्रियः ॥ १ ॥ यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडव ॥ नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन ॥ २ ॥

नाश्रितोऽनपेक्षमाणःअवश्यंकर्तव्यतयाविहितंकर्मयःकरोतिसएवसंन्यासीयोगीच नतुनिरग्निःअग्निसाध्येष्टाख्यकर्मत्यागी नचाक्रियोऽनग्निसाध्यपूर्ताख्यकर्मत्या गीच ॥ १ ॥कुतइत्यपेक्षायांकर्मयोगस्यैवसंन्यासत्वंसंपादयन्नाह यमिति । यंसंन्यासमितिप्राहुः प्रकर्षेणश्रेष्ठत्वेनाहुः "संन्यासएवात्यरेचयत्"इत्यादिश्रुतेःकेवला त्फलसंन्यसनाद्धेतोःयोगमेवतंजानीहि कुतइत्यपेक्षायामितिशब्दोक्तोहेतुर्योगेऽप्यस्तीत्याह नहीति । नसंन्यस्तःफलसंकल्पोयेनसः कर्मनिष्ठोज्ञाननिष्ठोवाकश्चि दपिनहियोगीभवति अतःफलसंकल्पत्यागसाम्यात्संन्यासात्संन्यासीच फलसंकल्पत्यागादेवचित्तविक्षेपाभावात्योगीचभवत्येवसइत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥२९॥

तर्हियावज्जीवंकर्मयोगएवप्राप्तइत्याशंक्यतस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति। ज्ञानयोगमारोढुंप्राप्तुमिच्छोःपुंसस्तदारोहेकारणंकर्मोच्यते चित्तशुद्धिकरत्वात् ज्ञानयोग मारूढस्यतुतस्यैवज्ञाननिष्ठस्यशमःसमाधिश्चित्तविक्षेपकर्मोपरमोज्ञानपरिपाकेकारणमुच्यते ॥ ३ ॥ कीदृशोऽसौयोगारूढःयस्यशमःकारणमुच्यतइत्यत्राह यदा हीति। इंद्रियार्थेषुइंद्रियभोग्येषुशब्दादिषुतत्साधनेषुचकर्मसुयदानानुषज्जतेआसक्तिंनकरोति तत्रहेतुः—आसक्तिमूलभूतान्सर्वान्भोगविषयान्कर्मविषयांश्चसंक ल्पान्संन्यसितुंत्यक्तुंशीलंयस्यसःतदायोगारूढउच्यते ॥ ४ ॥ अतोविषयासक्तित्यागेमोक्षंतदासक्तौचबंधंपर्यालोच्यरागादिस्वभावंत्यजेदित्याह उद्धरेदिति। आ

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यते ॥ योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते ॥ ३ ॥ यदाहिनेंद्रियार्थेषुनकर्मस्वनुषज्जते ॥ सर्वसं कल्पसंन्यासीयोगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥ उद्धरेदात्मनात्मानंनात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ॥ ५ ॥ बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्ययेनात्मैवात्मनाजितः ॥ अनात्मनस्तुशत्रुत्वेवर्तेतात्मैवशत्रुवत् ॥ ६ ॥ जितात्मनःप्रशांतस्यपरमात्मासमाहि तः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुतथामानापमानयोः ॥ ७ ॥

त्मनाविवेकयुक्तेनात्मानंसंसारादुद्धरेत् नत्ववसादयेत्अधोननयेत् हियस्मात् आत्मैवमनःसंगादुपरतआत्मनःस्वस्यबंधुरुपकारकः रिपुरपकारकश्च ॥ ५ ॥ कथं भूतस्यात्मैवबंधुःकथंभूतस्यचात्मैवरिपुरित्यपेक्षायामाह बंधुरिति। येनात्मनैवआत्माकार्यकारणसंघातरूपोजितोवशीकृतः तस्यतथाभूतस्यात्मनः आत्मैवबंधुः अ नात्मनोऽजितात्मनस्तुआत्मैवात्मनःशत्रुत्वशत्रुवदपकारकारित्वेवर्तेत ॥ ६ ॥ जितात्मनःस्वस्मिन्बंधुत्वंस्फुटयति जितात्मनइति। जितःआत्मायेनतस्यप्रशांत स्यरागादिरहितस्यैवपरंकेवलमात्माशीतोष्णादिषुसत्स्वपिसमाहितः स्वात्मनिष्ठोभवति नान्यस्य यद्वातस्यहृदिपरमात्मासमाहितः स्थितोभवति ॥ ७ ॥

योगारूढस्यलक्षणंश्रैष्ठ्यंचोक्तमुपपाद्योपसंहरति ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मेति। ज्ञानमौपदेशिकंविज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यांतृप्तोनिराकांक्षआत्माचित्तंयस्य अतःकूटस्थो निर्विकारः अतएवविजितानिइंद्रियाणियेन अतएवसमानिलोष्टादीनियस्य मृत्खंडपाषाणसुवर्णेषुहेयोपादेयबुद्धिशून्यः सयुक्तोयोगारूढइत्युच्यते ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रादिषुसमबुद्धियुक्तस्ततोऽपिश्रेष्ठइत्याह सुहृदिति। सुहृत्स्वभावेनैवहिताशंसी मित्रंस्नेहवशेनोपकारकः अरिर्घातुकः उदासीनोविवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः मध्यस्थोविवदमानयोरुभयोरपिहिताशंसी द्वेष्यःद्वेषविषयःबंधुःसंबंधी साधवः सदाचाराः पापादुराचाराः एतेषुसमारागद्वेषादिशून्याबुद्धिर्यस्यसतुविशि

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्माकूटस्थोविजितेंद्रियः ॥ युक्तइत्युच्यतेयोगीसमलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥ योगीयुंजीतसततमात्मानंरहसिस्थितः ॥ एकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥ शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितंनातिनीचंचैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

ष्टः ॥ ९ ॥ एवंयोगारूढस्यलक्षणमुक्त्वेदानींतस्यसांगंयोगंविधत्ते योगीत्यादिनासयोगीपरमोमतइत्यंतेनग्रंथेन योगीति। योगीयोगारूढः आत्मानंमनः युंजीत समाहितंकुर्यात् सततंनिरंतरंरहसिएकांतेस्थितःसन्नेकाकीसंगशून्यः यतंसंयतंचित्तंआत्मादेहश्चयस्यनिराशीः निराकांक्षःनिराहारोवा अपरिग्रहःपरिग्रहशून्यश्च ॥ १० ॥ आसननियमंदर्शयन्नाह शुचाविति द्वाभ्याम्। शुद्धेस्थानेआत्मनःस्वस्यासनंस्थापयित्वा कीदृशम् स्थिरमचलम् नातिचोन्नतंनचातिनीचंच चैलंवस्त्रमजिनंव्याघ्रादिचर्मचैलाजिनेकुशेभ्यउत्तरेयास्मिन् कुशानामुपरिचर्मतदुपरिवस्त्रमास्तीर्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्रेति । तत्रतस्मिन्नासनेउपविश्यएकाग्रंविक्षेपरहितंमनःकृत्वा योगंयुंज्यात् अभ्यसेत् यताःसंयताःचित्तस्येंद्रियाणांचक्रियायस्यात्मनोमनसोविशुद्धयेउपशांतये ॥ १२ ॥ चित्तैकाग्र्योपयोगिनींदेहादिधारणांदर्शयन्नाह सममितिद्वाभ्यां। कायइतिदेहमध्यभागोविवक्षितः कायश्चशिरश्चग्रीवाचकायाशिरोग्रीवंमूलाधारादारभ्यमूर्द्धाग्रपर्यंतंसमंअवक्रंनिश्चलंधारयन्नस्थिरः दृढप्रयत्नोभूत्वेत्यर्थः स्वकीयंनासिकाग्रंसंप्रेक्ष्यच अर्धनिमीलितनेत्रइत्यर्थः इतस्ततोदिशश्चानवलोकयन्नासीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥ प्रशांतेति । प्रशांतआत्माचित्तंयस्य विगताभीर्भयंयस्य ब्रह्मचारिव्रतेब्रह्मचर्येस्थितःसन्मनः संयम्यप्रत्याहृत्यमय्येवचित्तंयस्य

तत्रैकाग्रंमनःकृत्वायताचित्तेंद्रियक्रियः ॥ उपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥ समंकायशिरोग्रीवंधारयन्नचलंस्थिरः ॥
संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वंदिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥ प्रशांतात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः ॥ मनःसंयम्यमच्चित्तोयुक्तआसीतमत्परः
॥ १४ ॥ युंजन्नेवंसदात्मानंयोगीनियतमानसः ॥ शांतिंनिर्वाणपरमांमत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥ नात्यश्नतस्तुयोगोऽस्तिनचैकां
तमनश्नतः ॥ नचातिस्वप्नशीलस्यजाग्रतोनैवचार्जुन ॥ १६ ॥

अहमेवपरःपुरुषार्थोयस्यसमत्परः एवंयुक्तोभूत्वाआसीततिष्ठेत् ॥ १४ ॥ योगाभ्यासफलमाह युंजन्नेवमिति । एवमुक्तप्रकोरणसदाआत्मानंमनोयुंजन्समाहितंकुर्वन्नियतंनिरुद्धंमानसंचित्तंयस्यसः शांतिंसंसारोपरतिंप्राप्नोति कथंभूताम् निर्वाणपरमंप्राप्यंयस्यांतांमत्संस्थांमद्रूपेणावस्थितिम् ॥ १५ ॥ योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह नेतिद्वाभ्याम् । अत्यंतमधिकंभुंजानस्य एकांतमत्यंतमभुंजानस्यापियोगःसमाधिर्नभवति तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्चयोगोनैवास्ति ॥ १६ ॥

तर्हिकथंभूतस्ययोगोभवतीत्यतआह युक्तेति । युक्तोनियतआहारोविहारश्चगतिर्यस्य कर्मसुकार्येषुयुक्तानियतैवचेष्टायस्य युक्तौनियतौस्वप्नावबोधौनिद्राजागरौयस्य तस्यदुःखनिवर्तकोयोगोभवतिसिद्ध्यति ॥ १७ ॥ कदानिष्पन्नयोगःपुरुषोभवतीत्यपेक्षायामाह यदेति । विनियतंविशेषेणनिरुद्धंसच्चित्तमात्मन्येवयदानिश्चलंतिष्ठति किंचसर्वकामेभ्यःऐहिकामुष्मिकभोगेभ्यःविगततृष्णोभवतितदाप्राप्तयोगइत्युच्यते ॥ १८ ॥ आत्मैकाकारतयाऽवस्थितस्यचित्तस्योपमानमाह यथेति । वातशून्येदेशेस्थितोदीपोयथानेंगतेनाविचलति साउपमादृष्टांतः कस्यआत्मविषयंयोगंयुंजतोऽभ्यसतोयोगिनोयतं नियतंचित्तंयस्यनिष्कंपतयाप्रकाशकतयाचाचंचलंताच्चि-

युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहा ॥ १७ ॥ यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥
निःस्पृहःसर्वकामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा ॥ १८ ॥ यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोपमास्मृता ॥ योगिनोयतचित्तस्ययुंजतोयोगमा
त्मनः ॥ १९ ॥ यत्रोपरमतेचित्तंनिरुद्धंयोगसेवया ॥ यत्रचैवात्मनाऽऽत्मानंपश्यन्नात्मनितुष्यति ॥ २० ॥

त्तंतद्वत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यंसंन्यासमिति । प्राहुर्योगंतंविद्धिपांडवेत्यादौकर्मैवयोगशब्देनोक्तंनात्यश्नतस्तुयोगोस्तीत्यादौतुसमाधिर्योगशब्देनोक्तः तत्र मुख्योयोगः कइत्यपेक्षायांसमाधिमेवस्वरूपतःफलतश्चलक्षयन्सएवमुख्योयोगइत्याह यत्रेति सार्धैस्त्रिभिः । यत्रयस्मिन्नवस्थाविशेषेयोगाभ्यासेननिरुद्धंचित्तंउपरतंभवतीतियोगस्यस्वरूपलक्षणमुक्तंतथाचपातंजलंसूत्रं "योगश्चित्तवृत्तिनिरोध"इति इष्टप्राप्तिलक्षणेनफलेनतमेवलक्षयति यत्रचयस्मिन्नवस्थाविशेषेआत्मनाशुद्धेनमनसाऽऽत्मानमेवपश्यतिनतुदेहादिपश्यंश्चात्मन्येवतुष्यति नतुविषयेषु यत्रेत्यादीनांयच्छब्दानांतंयोगसंज्ञितंविद्यादितिचतुर्थेनान्वयः ॥ २० ॥

आत्मन्येवतोषेहेतुमाह सुखमिति । यत्रयस्मिन्नवस्थाविशेषेयत्तत्किमपिनिरतिशयमात्यंतिकंनित्यंसुखंवेत्ति ननुतदाविषयेंद्रियसंबंधाभावात्कुतःसुखंस्यात्तत्राह अतींद्रियंविषयेंद्रियसंबंधातीतम् केवलंबुद्ध्यैवात्माकारतयाग्राह्यम् अतएवचयत्रस्थितःसन्तत्त्वतःआत्मस्वरूपान्नैवचलति ॥ २१ ॥ अचलत्वमेवोपपादयति यमिति । यमात्मसुखरूपलाभंलब्ध्वाततोऽधिकमपरंलाभंनमन्यतेनचिंतयति तस्यैवनिरतिशयसुखत्वात्यस्मिंश्चस्थितोमहतापिशीतोष्णादिदुःखेननविचाल्यतेनाभिभूयते एतेनाष्टनिवृत्तिफलेनापियोगलक्षणमुक्तंद्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥ यएवंभूतोऽवस्थाविशेषस्तमाह तमित्यर्धेन । दुःखशब्देनदुःखमिश्रितत्वाद्वैषयिकंसुखमपि

सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ॥ वेत्तियत्रनचैवायंस्थितश्चलतितत्त्वतः ॥ २१ ॥ यंलब्ध्वाचापरंलाभंमन्यतेनाधिकंततः ॥ यस्मिंस्थितोनदुःखेनगुरुणाऽपिविचाल्यते ॥ २२ ॥ तंविद्याद्दुःखसंयोगवियोगंयोगसंज्ञितम् ॥ सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥ संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशेषतः ॥ मनसैवेंद्रियग्रामंविनियम्यसमंततः ॥ २४ ॥

गृह्यते दुःखस्यसंयोगेनस्पर्शमात्रेणापिवियोगोयस्मिन्तमवस्थाविशेषं योगसंज्ञितंयोगशब्दवाच्यंजानीयात् परमात्मनाक्षेत्रज्ञस्ययोजनंयोगः यद्वा दुःखसंयोगेनवियोगएवशूरेकातरशब्दवद्विरुद्धलक्षणयोगउच्यते कर्मणितुयोगशब्दस्तदुपायत्वादौपचारिकएवेतिभावः यस्मादेवंमहाफलोयोगस्तस्मात्सएवयत्नतोऽभ्यसनीय इत्याह सइतिसार्धेन । सयोगोनिश्चयेनशास्त्राचार्योपदेशजनितेनयोक्तव्योऽभ्यसनीयः यद्यपिशीघ्रंनसिद्ध्यतितथापिअनिर्विण्णेननिर्वेदरहितेनचेतसायोक्तव्यः दुःखबुद्ध्याप्रयत्नशैथिल्यंनिर्वेदः ॥ २३ ॥ किंच संकल्पेति । संकल्पात्प्रभवोयेषांतान्योगप्रतिकूलान्सर्वान्कामानशेषतः सत्रासनांस्त्यक्त्वा मनसैवविषयदोषदर्शि

नासर्वतःप्रसरंतंइंद्रियसमूहंविशेषेणनियम्ययोगोयोक्तव्यइतिपूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ यदितुप्राक्तनकर्मसंस्कारेणमनोविचलेत्तर्हिधारणयास्थिरीकुर्यादित्याह शनै रिति । धृतिर्धारणातयागृहीतयावशीकृतयाबुद्ध्यात्मसंस्थमात्मन्येवसम्यक्स्थितंनिश्चलंमनःकृत्वोपरमेत् तच्चशनैःशनैरभ्यासक्रमेण नतुसहसाउपरमस्वरूपमाह न किंचिदपिचिंतयेत् निश्चलेमनसिस्वयमेवप्रकाशमानपरमानंदस्वरूपोभूत्वाऽऽत्मध्यानादपिननिवर्तेतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवमपिरजोगुणवशाद्यदिमनःप्रचलेत्तर्हि पुनःप्रत्याहारेणवशीकुर्यादित्याह यतइति । स्वभावतश्चंचलंधार्यमाणमप्यस्थिरंमनोयंयंविषयंप्रतिनिर्गच्छतिततस्ततःप्रत्याहृत्यात्मन्येवास्थिरंकुर्यात् ॥ २६ ॥

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्याधृतिगृहीतया॥ आत्मसंस्थंमनःकृत्वानकिंचिदपिचिंतयेत् ॥२५॥ यतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरम्॥
ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेत् ॥ २६ ॥ प्रशांतमनसंह्येनंयोगिनंसुखमुत्तमम् ॥ उपैतिशांतरजसंब्रह्मभूतमकल्मषम्॥२७॥
युंजन्नेवंसदात्मानंयोगीविगतकल्मषः ॥ सुखेनब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतंसुखमश्नुते ॥ २८ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥
ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

एवंप्रत्याहारादिभिःपुनःपुनर्मनोवशीकुर्वतंरजोगुणक्षयेसातियोगसुखंप्राप्नोतीत्याह प्रशांतमनसमिति । एवमुक्तेनप्रकारेणशांतंरजोयस्यतम् अतएवप्रशांतंमनो यस्यतंएनंनिष्कल्मषंब्रह्मत्वप्राप्तंयोगिनंउत्तमंसुखंसमाधिसुखंस्वयमेवोपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥ ततश्चकृतार्थोभवतीत्याह युंजन्निति । एवमनेनप्रकारेणसर्व दात्मानंमनोयुंजन्वशीकुर्वन्विशेषेणसर्वात्मनागतंकल्मषंयस्य सयोगीसुखेनानायासेन ब्रह्मणःसंस्पर्शोऽविद्यानिवर्तकःसाक्षात्कारस्तदेवात्यंतंसर्वोत्तमंसुखमश्नुते जीवन्मुक्तोभवतीत्यर्थः॥ २८ ॥ ब्रह्मसाक्षात्कारमेवदर्शयति सर्वभूतस्थमिति । योगेनाभ्यस्यमानेनयुक्तात्मासमाहितचित्तः सर्वत्रसमंब्रह्मैवपश्यतीतिसमदर्शनः

स्वमात्मानमविद्याकृतदेहादिपरिच्छेदशून्यंसर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेष्ववस्थितंपश्यति तानिचआत्मन्यभेदेनपश्यति ॥ २९ ॥ एवंभूतात्मज्ञानस्यसर्वभूता
त्मतयामदुपासनंमुख्यंकारणमित्याह यइति। मांपरमेश्वरंसर्वत्रभूतमात्रेयःपश्यति सर्वंचप्राणिमात्रं मयियःपश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि अदृश्योनभवामि सचम
माद्दश्योनभवति प्रत्यक्षोभूत्वाकृपादृष्ट्यातंविलोक्यानुगृह्णामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ नचैवंभूतोविधिकिंकरःस्यादित्याह सर्वभूतस्थितमिति। सर्वेषुभूतेषुस्थितंमामभे
दमास्थितआश्रितोयोभजतिसयोगीज्ञानीसन्सर्वथाकर्मत्यागेनापिवर्तमानोमय्येववर्ततेमुच्यते नतुभ्रश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवंचमांभजतांयोगिनांमध्येसर्वभूता

योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति ॥ तस्याहंनप्रणश्यामिसचमेनप्रणश्यति ॥ ३० ॥ सर्वभूतस्थितंयोमां
भजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथावर्तमानोऽपिसयोगीमयिवर्तते ॥ ३१ ॥ आत्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्यतियो
ऽर्जुन ॥ सुखंवायदिवादुःखंसयोगीपरमोमतः ॥ ३२ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ योऽयंयोगस्त्वयाप्रोक्तःसाम्येन
मधुसूदन ॥ एतस्याहंनपश्यामिचंचलत्वात्स्थितिंस्थिराम् ॥ ३३ ॥

नुकंपीश्रेष्ठइत्याह आत्मौपम्येनेति। आत्मौपम्येनस्वसादृश्येनयथाममसुखंप्रियंदुःखंचाप्रियंतथान्येषामपीतिसर्वत्रसमंपश्यन्सुखमेवसर्वेषांयोवांछति नतुकस्यापिदुः
९ खम् सयोगीश्रेष्ठोममाभिमतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ उक्तलक्षणस्ययोगस्यासंभवंमन्वानोऽर्जुनउवाच योऽयमिति। साम्येनमनसोलयविक्षेपशून्यतयाकेवलात्माकारा
वस्थानेनयोयंयोगस्त्वयाप्रोक्तएतस्ययोगस्यस्थिरांदीर्घकालंस्थितिंनपश्यामि मनसश्चंचलत्वात् ॥ ३३ ॥

एतत्स्फुटयति चंचलमिति । चंचलंस्वभावेनैवचपलं किंच प्रमाथिप्रमथनशीलंदेहेंद्रियक्षोभकमित्यर्थः किंच बलवद्विचारेणापिजेतुमशक्यम किंच दृढंवि षयवासनानुबद्धतयादुर्भेद्यम अतोयथाऽऽकाशेदोधूयमानस्यवायोःकुंभादिषुनिरोधनमशक्यम तथातस्यमनसोऽपिनिग्रहंनिरोधंसुदुष्करंसर्वथा कर्तुमशक्यंमन्ये ॥३४॥ तदुक्तंचंचलत्वादिकमंगीकृत्यैवमनोनिग्रहोपायंश्रीभगवानुवाच असंशयमिति । चंचलत्वादिनामनोनिरोद्धुमशक्यमितियद्वदसि एतान्निःसंशयमेव तथा पितुविषयाचिंतनपूर्वकमभ्यासेनपरमात्माकारप्रत्ययावृत्त्याविषयवैतृष्ण्येनचगृह्यतेनिगृह्यते अभ्यासेनलयप्रतिबंधाद्वैराग्येणचविक्षेपप्रतिबंधादुपरतवृत्तिकंसत्परमा

चंचलंहिमनःकृष्णप्रमाथिबलवद्दृढम् ॥ तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करम् ॥ ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥
असंशयंमहाबाहोमनोदुर्निग्रहंचलम् ॥ अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येणचगृह्यते ॥ ३५ ॥ असंयतात्म
नायोगोदुष्प्रापइतिमेमतिः ॥ वश्यात्मनातुयततताशक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥
अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति ॥ ३७ ॥

त्माकारेणपरिणतंतिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रे–'मनसोवृत्तिशून्यस्यब्रह्माकारतयास्थितिः ॥ यासंप्रज्ञातनामासौसमाधिरभिधीयत'इति॥३५॥ एतावांस्त्विहनिश्च यइत्याह असंयतात्मनेति । असंयतात्माउक्तप्रकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यामसंयतआत्माचित्तंयस्य तेनपुरुषेणायंयोगोदुष्प्रापःप्राप्तुमशक्यः अभ्यासवैराग्याभ्यांवश्यो वशवर्तीआत्माचित्तंयस्यतेनपुरुषेणपुनश्चानेनैवोप येनप्रयत्नंकुर्वतायोगःप्राप्तुंशक्यः ॥ ३६ ॥ अभ्यासवैराग्याभावेनकथंचिदप्राप्तसम्यग्ज्ञानःकिंफलमाप्नोती त्यर्जुनउवाच अयतिरितिप्रथमंश्रद्धयोपेतएवयोगेप्रवृत्तः नतुमिथ्याचारतया ततःपरंतुअयतिः नसम्यग्यतते शिथिलाभ्यासइत्यर्थः तथायोगाच्चलितंमानसंविष-

यप्रवणंचित्तंयस्य मंदवैराग्यइत्यर्थः एवमभ्यासवैराग्यशैथिल्याद्योगस्यसंसिद्धिंफलंज्ञानमप्राप्यकांगतिंप्राप्नोति ॥ ३७ ॥ प्रश्नाभिप्रायंविवृणोतिकच्चिदिति। कर्म
णामीश्वरार्पितत्वादननुष्ठानाच्चनतावत्कर्मफलंस्वर्गादिकंप्राप्नोति योगानिष्पत्तेश्चनमोक्षंप्राप्नोति एवमुभयस्माद्भ्रष्टःअप्रतिष्ठोनिराश्रयःअतएवब्रह्मणःप्राप्त्युपायेप
थिमार्गेविमूढःसन्कच्चित्किंननश्यति किंवानश्यतीत्यर्थः नाशेदृष्टांतः—यथाछिन्नमभ्रंपूर्वस्मादभ्राद्विश्लिष्टंअभ्रांतरंचाप्राप्तंसन्मध्यएवविलीयतेतद्वदित्यर्थः ॥३८॥
त्वयैवसर्वज्ञेनायंममसंदेहोनिरसनीयः त्वत्तोऽन्यस्त्वेतत्संदेहनिवर्तकोनास्तीत्याह एतन्मइति। एतत्एनं छेत्तानिवर्तकः स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥ अत्रोत्तरंश्रीभ

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिवनश्यति ॥ अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणःपथि ॥ ३८ ॥ एतन्मेसंशयंकृष्णछेत्तुमर्हस्यशे
षतः ॥ त्वदन्यःसंशयस्यास्यछेत्तानह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते ॥
नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति ॥ ४० ॥ प्राप्यपुण्यकृताँल्लोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः ॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेयोग
भ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

गवानुवाच पार्थेतिसार्धैश्चतुर्भिः। इहलोकेनाशउभयभ्रंशात्पातित्यम् अमुत्रपरलोकेनाशोनरकप्राप्तिः तदुभयंतस्यनास्त्येव यतःकल्याणकृच्छुभकारीकश्चिदपिदु
र्गतिंनगच्छति अयंचशुभकारीश्रद्धयायोगेप्रवृत्तत्वात् तातेतिलोकरीत्योपलालयन्संबोधयति ॥ ४० ॥ तर्हिकिमसौप्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह प्राप्येति। पुण्यकारिणा
मश्वमेधादियाजिनांलोकान्प्राप्य तत्रशाश्वतीःसमाः बहून्संवत्सरानुषित्वावाससुखमनुभूयशुचीनांसदाचाराणांश्रीमतांधनिनांगेहेसयोगभ्रष्टोजन्मप्राप्नोति ॥४१॥

अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशेगतिरियमुक्ता चिराभ्यस्तयोगभ्रंशेतुपक्षांतरमाह अथेति । योगनिष्ठानांधीमतांज्ञानिनामेवकुलेजायते नतुपूर्वोक्तानामनारूढयोगानांकुलेजायते एतज्जन्मस्तौति ईदृशंयज्जन्मएतद्धिलोकेदुर्लभतरम् मोक्षहेतुत्वात् ॥ ४२ ॥ ततःकिमतआह तत्रेतिसार्द्धेन । तत्रद्विःप्रकारेऽपिजन्मनिपूर्वदेहेभवंपौर्वदेहिकंतमेवब्रह्मविषययाबुद्ध्यासंयोगंलभते ततश्चभूयोऽधिकंसंसिद्धौमोक्षेप्रयत्नंकरोति ॥ ४३ ॥ तत्रहेतुः पूर्वेति । तेनैवपूर्वदेहकृताभ्यासेनावशोऽपिकुतश्चिदंतरायादनिच्छन्नपिसंह्रियते विषयेभ्यःपरावर्त्यब्रह्मनिष्ठःक्रियते तदेवंपूर्वाभ्यासवशेनप्रयत्नंकुर्वन्शनैर्मुच्यतइतीममर्थंकैमुत्यन्यायेनस्फुटयति

अथवायोगिनामेवकुलेभवतिधीमताम् ॥ एतद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशम् ॥ ४२ ॥ तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभतेपौर्वदेहिकम् ॥ यततेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदन ॥ ४३ ॥ पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोऽपिसः ॥ जिज्ञासुरपियोगस्यशब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥ प्रयत्नाद्यतमानस्तुयोगीसंशुद्धकिल्बिषः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिम् ॥ ४५ ॥

जिज्ञासुरितिसार्धेन । योगस्यस्वरूपंजिज्ञासुरेवकेवलंनतुप्राप्तयोगः एवंभूतोयोगेप्रविष्टमात्रोऽपिपापवशाद्योगभ्रष्टोऽपिशब्दब्रह्म वेदमतिवर्तते वेदोक्तकर्मफलान्यतिक्रामति तेभ्योऽधिकंफलंप्राप्यमुच्यतइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ यदैवंमंदप्रयत्नोऽपियोगीपरांगतिंयाति तदायस्तुयोगीप्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकंयोगेयतमानोयत्नंकुर्वन्योगेनैवसंशुद्धकिल्बिषोविधूतपापः सोऽनेकेषुजन्मसूपचितेनयोगेनसंसिद्धः सम्यग्ज्ञानीभूत्वा ततःश्रेष्ठांगतिंयातीतिकिंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

यस्मादेवंतस्मात् तपस्विभ्यइति । कृच्छ्रचांद्रायणादितपोनिष्ठेभ्योऽपि ज्ञानिभ्यःशास्त्रज्ञानवद्भ्योऽपि कर्मिभ्यःइष्टापूर्तादिकर्मकारिभ्योऽपि योगीश्रेष्ठोऽभिमतः तस्मात्त्वंयोगीभव ॥ ४६ ॥ योगीनामपियमनियमादिपराणांमध्येमद्भक्तःश्रेष्ठइत्याह योगिनामिति । मद्गतेनमय्यासक्तेनांतरात्मनामनसायोमांपरमेश्वरंवासुदेवंश्रद्धायुक्तःसन्भजते सयोगयुक्तेषुश्रेष्ठोममसंमतः अतोमद्भक्तोभवेतिभावः ॥४७॥ 'आत्मयोगमवोचद्योभक्तियोगशिरोमणिम् ॥ तंवंदेपरमानंदंमाधवंभक्तशेवधिम् ॥१॥' इतिसुबो॰ टीका॰ षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ 'विज्ञेयमात्मतस्तत्त्वंसयोगंसमुदाहृतम् ॥ भजनीयमथेदानीमैश्वरंरूपमीर्यते ॥१॥' पूर्वाध्यायांतेमद्गतेनांतरा

तपस्विभ्योऽधिकोयोगीज्ञानिभ्योऽपिमतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगीतस्माद्योगीभवार्जुन ॥ ४६ ॥ योगिनामपिसर्वेषांमद्गतेनांतरात्मना ॥ श्रद्धावान्भजतेयोमांसमेयुक्ततमोमतः ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीता॰अभ्यासयोगोनामषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाःपार्थयोगंयुंजन्मदाश्रयः ॥ असंशयंसमग्रंमांयथाज्ञास्यसितच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानंतेऽहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वानेहभूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

त्मनायोमांभजतिसमेयुक्ततमोमतइत्युक्तं तत्रकीदृशस्त्वम् यस्यभक्तिःकर्तव्येत्यपेक्षायांस्वस्वरूपंनिरूपयिष्यन्श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तमनाइति । मयिपरमेश्वरेआसक्तमभिनिविष्टंमनोयस्यसः मदाश्रयःअहमेवाश्रयोयस्यानन्यशरणःसन्योगंयुंजन्नभ्यसन्असंशयंयथाभवत्येवंमांसमग्रंविभूतिबलैश्वर्यादिसहितंयथाज्ञास्यसितदिदंमयावक्ष्यमाणंशृणु ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणंस्तौति ज्ञानमिति । ज्ञानंशास्त्रीयंविज्ञानमनुभवस्तत्सहितम् इदंमद्विषयम् अशेषतःसाकल्येनवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा

इहश्रेयोमार्गेवर्तमानस्यपुनरन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टंनभवति तेनैवकृतार्थोभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ मद्भक्तिंविनातुमज्ज्ञानंदुर्लभमित्याह मनुष्याणामिति । असंख्याता नांजीवानांमध्येमनुष्यव्यतिरिक्तानांश्रेयसिप्रवृत्तिरेवनास्ति मनुष्याणांतुसहस्रेषुमध्येकश्चिदेवप्रकृष्टपुण्यवशात्सिद्धयेआत्मज्ञानायप्रयतते प्रयत्नंकुर्वतामपिसहस्रे षुकश्चिदेवप्रकृष्टपुण्यवशादात्मानंवेत्ति तादृशानांचात्मज्ञानसिद्धानांसहस्रेषुकश्चिदेवमांपरमात्मानंमत्प्रसादेनतत्त्वतोवेत्ति तदेवमतिदुर्लभमपिमज्ज्ञानंतुभ्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवंश्रोतारमभिमुखीकृत्येदानींप्रकृतिद्वारासृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वंप्रतिज्ञातंनिरूपयिष्यन्परापरभेदेनप्रकृतिद्वयमाह भूमिरितिद्वाभ्यां । भूम्यादिशब्दैःपंचगंधादितन्मात्राण्युच्यंते मनःशब्देनतत्कारणभूतोऽहंकारःबुद्धिशब्देनतत्कारणभूतंमहत्तत्त्वं अहंकारशब्देनतत्कारणमविद्येत्येवमष्टधाभिन्नायद्वा

मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये ॥ यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतः ॥ ३ ॥ भूमिरापोऽनलोवायुःखंमनोबु द्धिरेवच ॥ अहंकारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥ अपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिंविद्धिमेपराम् ॥ जीवभूतांमहाबाहोययये दंधार्यतेजगत् ॥ ५ ॥

भूम्यादिशब्दैः पंचमहाभूतानिसूक्ष्मैःसहैकीकृत्यगृह्यंते अहंकारशब्देनैवाहंकारस्तेनैवतत्कार्याणींद्रियाण्यपिगृह्यंते बुद्धिरितिमहत्तत्त्वं मनःशब्देनमनसैवोन्नेय मव्यक्तरूपंप्रधानमित्यनेनप्रकारेणमेप्रकृतिर्मायाख्याशक्तिरष्टधाभिन्नाविभागंप्राप्ता चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्वेवांतर्भावविवक्षयाष्टधाभिन्नेत्युक्तम् तथाचवक्ष्यमाण
क्षेत्राध्यायेइमामेवप्रकृतिंचतुर्विंशतितत्त्वात्मनाप्रपंचयिष्यति—'महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच ॥ इंद्रियाणिदशैकंचपंचचेंद्रियगोचरा'इति ॥४॥ अपराभिमांप्र कृतिमुपसंहरन्परांप्रकृतिमाह अपरेति। अष्टधोक्तायाप्रकृतिःइयमपरानिकृष्टा जडत्वात्परार्थत्वाच्च इतःसकाशात्परांप्रकृष्टांअन्यांजीवभूतांजीवस्वरूपांमेप्रकृतिंविद्धि

जानीहि परत्वेहेतुः—यथाचेतनयाक्षेत्रज्ञरूपयास्वकर्मद्वारेणेदंजगद्धार्यते ॥ ५ ॥ अनयोःप्रकृतित्वंदर्शयन्स्वस्यतद्वारासृष्ट्यादिकारणत्वमाह एतादिति । एतेक्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपेप्रकृतीयोनीकारणभूतेयेषांतान्येतद्योनीनिस्थावरजंगमात्मकानिसर्वाणिभूतानीत्युपधारयबुद्ध्यस्व तत्रजडाप्रकृतिर्देहरूपेणपरिणमते चेतनातुमदंशभूता भोक्तृत्वेनदेहेषुप्रविश्यस्वकर्मणातानिधारयति तेचमदीयेप्रकृतीमत्तःसंभूते अतोऽहमेवकृत्स्नस्यसप्रकृतिकस्यजगतःप्रभवः प्रकर्षेणभवत्यस्मादितिप्रभवः परकारणमहमित्यर्थः तथाप्रलीयतेऽनेनेतिप्रलयःसंहर्ताप्यहमेवेतिभावः ॥ ६ ॥ यस्मादेवंतस्मान्मत्तइति । मत्तःसकाशात्परतरंश्रेष्ठं जगतःसृष्टिसंहारयोःस्वतंत्रंकारणं किंचिदपिनास्ति स्थितिहेतुरप्यहमेवेत्याह मयीति । मयिसर्वमिदंजगत्प्रोतंग्रथितमाश्रितमित्यर्थः दृष्टांतःस्पष्टः ॥ ७ ॥ जगतःस्थितिहेतुत्वंप्रपंचयति रसोऽह

एतद्योनीनिभूतानिसर्वाणीत्युपधारय ॥ अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा ॥ ६ ॥ मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय ॥
मयिसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव ॥ ७ ॥ रसोऽहमप्सुकौंतेयप्रभाऽस्मिशशिसूर्ययोः ॥ प्रणवःसर्ववेदेषुशब्दःखेपौरुषंनृषु ॥ ८ ॥
पुण्योगंधःपृथिव्यांचतेजश्चास्मिविभावसौ ॥ जीवनंसर्वभूतेषुतपश्चास्मितपस्विषु ॥ ९ ॥

मितिपंचभिः । अप्सुरसोऽहंरसतन्मात्ररूपयाविभूत्यातदाश्रयत्वेनाप्सुस्थितोऽहमित्यर्थः तथाशशिसूर्ययोःप्रभास्मिचंद्रेऽर्केचप्रकाशरूपयाविभूत्यातदाश्रयत्वेनास्थितोऽहमित्यर्थः एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् सर्वेषुवेदेषुवैखरीरूपेषुतन्मूलभूतःप्रणवओंकारोऽस्मि खेआकाशेशब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि नृषुपुरुषेषुपौरुषमुद्यमोऽस्मि उद्यमेहिपुरुषास्तिष्ठंति ॥ ८ ॥ किंच पुण्यइति । पुण्योऽविकृतोगंधःगंधतन्मात्रंपृथिव्याआश्रयभूतमहमित्यर्थः यद्वा विभूतिरूपेणाश्रयत्वस्याविवक्षितत्वात्सुरभिगंधस्यैवोत्कृष्टतयाविभूतित्वात्पुण्योगंधइत्युक्तम् तथाविभावसावग्नौयत्तेजःसहजादीप्तिस्तदहम् सर्वभूतेषुजीवनंप्राणधारणमायुरहमित्यर्थः तपस्विषुवानप्रस्था

दिषुद्वंद्वसहनरूपंतपोऽस्मि ॥ ९॥ किंच बीजमिति । सर्वेषांचराचराणांभूतानाबीजंसजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यंसनातनंनित्यमुत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतंतदेव बीजंमद्विभूतिंविद्धि नतुप्रतिव्यक्तिविनश्यत् तथाबुद्धिमतांबुद्धिःप्रज्ञाहमस्मि तेजास्विनातेजः प्रागल्भ्यमहम् ॥ १० ॥ किंच बलमिति । कामोऽप्राप्तेवस्तुन्यभिलाषोराजसः रागः पुनरभिलषितेऽर्थेप्राप्तेऽपिपुनरधिकेऽर्थेचित्तरंजनात्मकस्तृष्णापर्यायस्तामसस्ताभ्यांविवर्जितंबलवतांबलमस्मि सात्विकंस्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः स्वधर्मेणाविरुद्धःस्वदारेषुपुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगीकामोऽहम ॥ ११ ॥ किंच येचेति येचान्येऽपिसात्विकाभावाःशमदमादयः राजसाश्चद्वेषदर्पादयः

वीजंममांसर्वभूतानांविद्धिपार्थसनातनम् ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मितेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ बलंबलवतामस्मिकामरागविवर्जितम् ॥ धर्माविरुद्धोभूतेषुकामोऽस्मिभरतर्षभ ॥ ११ ॥ येचैवसात्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये ॥ मत्तएवेतितान्विद्धिनत्वहंतेषु तेमयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिःसर्वमिदंजगत् ॥ मोहितंनाभिजानातिमामेभ्यःपरमव्ययम् ॥ १३ ॥

तामसाश्चशोकमोहादयः प्राणिनांस्वकर्मवशाज्जायंते तान्सर्वान्मत्तएवजातानितिविद्धि मदीयप्रकृतिगुणत्रयकार्यत्वात् एवमपितेष्वहंनवर्ते जीववत्तदधीनोऽहंन भवामीत्यर्थः तेतुमदधीनाःसंतोमयिवर्ततइत्यर्थः ॥१२॥ एवंभूतंत्वांपरमेश्वरमयंजनःकिमितिनजानातीत्यतआहत्रिभिरिति । त्रिभिस्त्रिविधैरेभिःपूर्वोक्तैः गुणमयैः कामलोभादिभिर्गुणविकारैः भावैःस्वभावैर्मोहितमिदंजगत् अतोमांनाभिजानाति कथंभूतं एभ्योभावेभ्यःपरंएभिरसंस्पृष्टम् एतेषांनियंतारम् अतएवाव्ययम् निर्विकारमित्यर्थः ॥ १३ ॥

केतर्हित्वांजानंतीत्यतआह दैवीहीति। दैवीअलौकिकी अत्यद्भुतेत्यर्थः गुणमयीसत्वादिगुणविकारात्मिका ममपरमेश्वरस्यशक्तिर्मायादुरत्ययादुस्तराहिप्रसिद्धमे
तत् तथापियेमामेवेत्येवकारेणाव्यभिचारिण्याभक्त्याप्रपद्यंतेभजंति तेमायामेतांदुस्तरामपितरंति ततोमांजानंतीतिभावः ॥ १४ ॥ किमितितर्हिसर्वेत्वामेवनभ
जंतितत्राह नमामिति। नरेषुयेऽधमास्तेमांनप्रपद्यंतेनभजंति अधमत्वेहेतुः—मूढाःविवेकशून्याः तत्कुतः दुष्कृतिनःपापशीलाः अतोमाययापहृतंनिरस्तंशास्त्राचार्यो
पदेशाभ्यांजातमपिज्ञानंयेषांतेतथा अतएव दंभोदर्पोऽभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवचेत्यादिनावक्ष्यमाणमासुरंभावंस्वभावंप्राप्ताःसंतोनमांभजंति ॥ १५ ॥ सुकृति
नस्तुमांभजंतितेचसुकृततारतम्येनचतुर्विधाइत्याह चतुर्विधाइति। पूर्वजन्मसुयेकृतपुण्याजनास्तेमांभजंतितेतुचतुर्विधाः आर्तोरोगाद्यभिभूतः सयदिपूर्वकृतपुण्य

दैवीह्येषागुणमयीममायादुरत्यया ॥ मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते ॥ १४ ॥ नमांदुष्कृतिनोमूढाःप्रपद्यंतेनराधमाः ॥ माययाऽपहृतज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ चतुर्विधाभजंतेमांजनाःसुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचभरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियोहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रियः ॥ १७ ॥

स्तर्हिमांभजति अन्यथाक्षुद्रदेवताभजनेनसंसरति एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः अर्थार्थीअत्रवापरत्रवाभोगसाधनभूतार्थलिप्सुः ज्ञानीचआत्म
१० वित् ॥ १६ ॥ एतेषांमध्येज्ञानीश्रेष्ठइत्याह तेषामिति। तेषांमध्येज्ञानीविशिष्टः तत्रहेतवः—नित्ययुक्तःसदामन्निष्ठएकस्मिन्मय्येवभक्तिर्यस्यसः ज्ञानिनोदेहाद्य
भिमानाभावेनचित्तविक्षेपाभावान्नित्ययुक्तत्वमेकांतभक्तित्वंचसंभवतिनान्यस्य अतएवहितस्याहमत्यंतंप्रियः सचमम तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभिः
सउत्तमइत्यर्थः ॥ १७ ॥

तर्हिकिमितरेत्रयस्त्वद्भक्ताः संसरंतिनहिनहीत्याह उदाराइति। सर्वेऽप्येतेउदाराःमहांतः मोक्षभाजएवेत्यर्थः ज्ञानीपुनरात्मैवेतिमेमतंनिश्चयः हियस्मातसज्ञानी युक्तात्मामदेकाचित्तःसन् नविद्यतेउत्तमायस्यास्तामनुत्तमांसर्वोत्तमांगतिम् मामेवास्थितःआश्रितवान् मद्यतिरिक्तमन्यत्फलंनमन्यतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ एवंभूतो मद्भक्तोऽतिदुर्लभइत्याह बहूनामिति । बहूनांजन्मनांकिंचित्किंचित्पुण्योपचयेनांतेचरमेजन्मनिज्ञानवान्सन्सर्वमिदंचराचरंवासुदेवएवेतिसर्वात्मदृष्ट्यामांप्रपद्यते भजति अतःसमहात्माऽपरिच्छिन्नदृष्टिःसुदुर्लभः ॥ १९ ॥ तदेवंकामिनोऽपिसंतःकामप्राप्तयेपरमेश्वरंमामेवभजंति तेकामान्प्राप्यशनैर्मुच्यंतइत्युक्तम् येत्वत्यंतं

उदाराःसर्वएवैतेज्ञानीत्वात्मैवमेमतम् ॥ आस्थितःसहियुक्तात्मामामेवानुत्तमांगतिम् ॥ १८ ॥ बहूनांजन्मनामन्तेज्ञानवान्मांप्रपद्यते ॥ वासुदेवःसर्वमितिसमहात्मासुदुर्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाःप्रपद्यंतेऽन्यदेवताः ॥ तंतंनियममास्थायप्रकृत्यानियताःस्वया ॥ २० ॥ योयोयांयांतनुंभक्तःश्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥ तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

राजसास्तामसाश्चकामाभिभूताःक्षुद्रदेवताःसेवंते तेसंसरंतीत्याह कामैरितिचतुर्भिः। येतुतैस्तैःपुत्रकीर्तिशत्रुजयादिविषयैःकामैरपहृतविवेकाःसंतः अन्याःक्षुद्राः भूतप्रेतयक्षादिदेवताभजंति किंकृत्वा तत्तद्देवताराधनेयोयोनियमउपवासादिलक्षणस्तंतंनियमंस्वीकृत्य तत्रापिस्वकीययाप्रकृत्यापूर्वाभ्यासवासनया नियताःसं तोदेवताविशेषंभजंति ॥ २० ॥ योयोयामिति। तेषांमध्येयोयोभक्तः यांयांतनुंदेवतारूपांमदीयामेवमूर्तिंश्रद्धयार्चितुमिच्छतिप्रवर्तते तस्यतस्यभक्तस्यतत्तन्मू र्तिविषयांतामेवश्रद्धामचलांदृढांअहमंतर्यामीविदधामिकरोमि ॥ २१ ॥

ततश्च सतयेति । सभक्तस्तयादृढयाश्रद्धयातस्यास्तनोराराधनमीहतेकरोति ततश्चयेसंकल्पिताःकामास्तान्कामान्‌ततोदेवताविशेषाल्लभन्ते किंतु मयैवतत्तद्देवतांत र्यामिणाविहितान्निर्मितान्‌ हिस्फुटमेवतत्तद्देवतानामपिमदधीनत्वान्ममूर्तित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तदेवं यद्यपिसर्वाअपिदेवताममैवमूर्तयः अतस्तदाराधनमपि वस्तुतोमदाराधनमेव तत्तत्फलदातापिचाहमेव तथापिसाक्षान्मद्भक्तानांचतेषांफलवैषम्यंभवतीत्याह अंतवत्त्विति । अल्पमेधसांपरिच्छिन्नदृष्टीनांमयादत्तमपितत्फ लमन्तवत्‌विनाशिभवति तदेवाह देवान्यजंतीतिदेवयजः तेदेवानंतवतोयांति मद्भक्तास्तुमांअनाद्यंतंपरमानंदंप्राप्नुवंति ॥ २३ ॥ ननुचसमानेप्रयासेमहातिच फलविशेषेसतिसर्वेऽपिकिमितिदेवतांतरंहित्वात्वामेवनभजंतितत्राह अव्यक्तमिति । अव्यक्तंप्रपंचातीतंमांव्यक्तिंमनुष्यमत्स्यकूर्मादिभावंप्राप्तमल्पबुद्धयोमन्यंते

सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितान्‌ ॥ २२ ॥ अंतवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमेधसाम्‌ ॥
देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपि ॥ २३ ॥ अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यंतेमामबुद्धयः ॥ परंभावमजानंतोममाव्ययमनुत्तमम्‌
॥ २४ ॥ नाहंप्रकाशःसर्वस्ययोगमायासमावृतः ॥ मूढोऽयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययम्‌ ॥ २५ ॥

तत्रहेतुः ममपरंभावंस्वरूपमजानंतः कथंभूतम्‌ अव्ययंनित्यं नविद्यतेउत्तमोयस्मात्तंभावं अतोजगद्रक्षार्थंलीलयाविष्कृतनानाविशुद्धोर्जितसत्वमूर्तिंमांपरमेश्वरं स्वकर्मनिर्मितभौतिकदेहंदेवतांतरसमंपश्यंतोमंदमतयोमांनातीवाद्रियंते प्रत्युतक्षिप्रफलंदेवतांतरमेवभजंति तेचोक्तप्रकारेणअंतवत्फलंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तेषांस्वाज्ञानेहेतुमाह नाहमिति । सर्वस्यलोकस्यनाहंप्रकाशः प्रकटोनभवामि किंतुमद्भक्तानामेव यतोयोगमाययासमावृतः योगोयुक्तिः मदीयःकोप्यचिंत्यप्रज्ञा विलासःसएवमाया अघटमानघटनाचातुर्यंअनयासंछन्नः अतएवमत्स्वरूपज्ञानेमूढःसन्नयंलोकः अजमव्ययंचमांनजानाति ॥ २५ ॥

सर्वोत्तमंमत्स्वरूपंअजानंइत्युक्तम् तदेवस्वस्यसर्वोत्तमत्वमनावृतज्ञानशक्तित्वेनदर्शयन्नन्येषामज्ञानमेवाह वेदेति । समतीतानिविनष्टानिवर्तमानानिभावीनिचत्रि कालवर्तीनिभूतानिस्थावरजंगमानिसर्वाण्यहंवेदजानाभि मायाश्रयत्वान्मम तस्याःस्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावातइतिप्रसिद्धम् मांतुनकोपिवेत्ति मन्मायामोहित त्वात् प्रसिद्धंहिलोकेमायायाःस्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वंच ॥ २६ ॥ तदेवंमायाविषयत्वेनजीवानांपरमेश्वराज्ञानमुक्तम् तस्यैवाज्ञानस्यदृढत्वेकारणमाह इ च्छाद्वेषसमुत्थेनेति । सृज्यतइतिसर्गः सर्गेस्थूलदेहोत्पत्तौसत्यां तदनुकूलेइच्छा तत्प्रातिकूलेचद्वेषः ताभ्यांसमुत्थःसमुद्भूतोयःशीतोष्णसुखदुःखादिद्वंद्वनिमित्तो

वेदाहंसमतीतानिवर्तमानानिचार्जुन ॥ भविष्याणिचभूतानिमांतुवेदनकश्चन ॥ २६ ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वंद्वमोहेनभारत ॥ सर्व
भूतानिसंमोहंसर्गेयांतिपरंतप ॥ २७ ॥ येषांत्वंतगतंपापंजनानांपुण्यकर्मणाम् ॥ तेद्वंद्वमोहनिर्मुक्ताभजंतेमांदृढव्रताः ॥ २८ ॥
जरामरणमोक्षायमामाश्रित्ययतंतिये ॥ तेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमध्यात्मंकर्मचाखिलम् ॥ २९ ॥

मोहोविवेकभ्रंशःतेनसर्वभूतानिसंमोहंचअहमेवसुखीदुःखीचेतिगाढतरमभिनिवेशंप्राप्नुवंतिअतस्तानिमज्ज्ञानाभावान्नमांजानंतीतिभावः ॥ २७ ॥ कुतस्तर्हिके चनत्वांभजंतोदृश्यंतेतत्राह येषामिति । येषांतुपुण्याचरणशीलानांसर्वप्रतिबंधकंपापंअंतगतंनष्टम् तेद्वंद्वनिमित्तेनमोहेननिर्मुक्ताः दृढव्रताएकांतिनःसंतोमांभजंते ॥ २८ ॥ एवंचमांभजंतस्तेसर्वविज्ञेयंविज्ञायकृतार्थाभवंतीत्याह जरामरणेति । जरामरणयोर्निरासार्थंमामाश्रित्ययेप्रयतंतेतेतत्परंब्रह्मविदुःकृत्स्नमध्यात्मंचविदुः येनतत्प्राप्तव्यंतंदेहादिव्यतिरिक्तंशुद्धमात्मानंचजानंतीत्यर्थः तत्साधनभूतमखिलंसरहस्यंकर्मचजानंति ॥ २९ ॥

नचैवंभूतानांयोगभ्रंशशंकापीत्याह साधिभूताधिदैवमिति । अधिभूतादिशब्दानामर्थंभगवानेवानंतराध्यायेव्याख्यास्यति अधिभूतेनाधिदैवेनचसहाधियज्ञनचे सहितंयेमांभजंति तेयुक्तचेतसःमय्यासक्तमनसःप्रयाणकालेऽपिमरणसमयेपिमांविदुर्जानंति नतुतदापिव्याकुलीभूयमांविस्मरंति अतोमद्भक्तानांनयोगभ्रंशशं केत्यर्थः ॥३०॥ 'कृष्णभक्तैरयत्नेनब्रह्मज्ञानमवाप्यते॥इतिविज्ञानयोगाख्येसप्तमेसंप्रकाशितम्॥१॥'इतिसुबो०टी०सप्तमः ॥७॥ ॥'ब्रह्मकर्माधिभूतादिविदुःकृष्णै कचेतसः॥इत्युक्तंब्रह्मकर्मादिस्पष्टमष्टमउच्यते॥१॥' पूर्वाध्यायांतेभगवतोपक्षिप्तानांब्रह्माध्यात्मादिसप्तानांपदार्थानांतत्त्वंजिज्ञासुरर्जुनउवाच किंतद्ब्रह्मेतिद्वाभ्याम्

साधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचयेविदुः ॥ प्रयाणकालेऽपिचमांतेविदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतायांज्ञानविज्ञानयोगोना मसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ किंतद्ब्रह्मकिमध्यात्मंकिंकर्मपुरुषोत्तम ॥ अधिभूतंचकिंप्रोक्तमधिदैवंकिमुच्यते ॥ १ ॥ अधियज्ञःकथंकोऽत्रदेहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥ प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोऽसिनियतात्मभिः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरंब्रह्मप रमंस्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरोविसर्गःकर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

स्पष्टोर्थः ॥ १ ॥ किंच अधियज्ञइति । अत्रदेहेयोयज्ञोवर्ततेतस्मिन्कोऽधियज्ञः अधिष्ठाताप्रयोजकः फलदाताचकइत्यर्थः स्वरूपंपृष्ट्वाअधिष्ठानप्रकारंपृच्छति कथंकेनप्रकारेणासावस्मिन्देहेस्थितोयज्ञमधितिष्ठतीत्यर्थः यज्ञग्रहणंसर्वकर्मणामुपलक्षणार्थम् अंतकालेचनियतचित्तैःपुरुषैःकथंकेनोपायेनज्ञेयोऽसि ॥ २ ॥ प्रश्न क्रमेणोत्तरंश्रीभगवानुवाच अक्षरमितित्रिभिः । नक्षरतिनचलतीत्यक्षरम् ननुजीवोऽप्यक्षरस्तत्राह परमंयदक्षरंजगतांमूलकारणंतद्ब्रह्म "एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणा अभिवदंति"इतिश्रुतेः स्वस्यैवब्रह्मणएवांशतोजीवरूपेणभवनंस्वभावः सएवात्मानंदेहमधिकृत्यमोक्तृत्वेनवर्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यतइत्यर्थः भूतानांजरायुजा

दीनांभावउत्पत्तिः उद्भवश्चउत्कृष्टत्वेनभवनमुद्भवः 'आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजा' इत्युक्तक्रमेणवृद्धिःतौभूतभावोद्भवौकरोतियः विसर्गःदेवतोद्देशेनद्र
व्यत्यागरूपोयज्ञः सर्वकर्मणामुपलक्षणमेतत् सकर्मशब्दवाच्यः ॥ ३ ॥ किंच अधिभूतमिति । क्षरोविनश्वरोभावोदेहादिपदार्थोभूतंप्राणिमात्रमधिकृत्यभवती
त्यधिभूतमुच्यते पुरुषोवैराजःसूर्यमंडलमध्यवर्तीस्वांशभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवतमुच्यते अधिदैवतमधिष्ठात्रीदेवता "सवैशरीरीप्रथमःसवैपुरुषउच्यते॥आ
दिकर्तासभूतानांब्रह्माग्रेसमवर्तत"इतिश्रुतेः अत्रास्मिन्देहेऽतर्यामित्वेनस्थितोऽहमेवाधियज्ञोयज्ञाधिष्ठात्रीदेवता यज्ञादिकर्मप्रवर्तकस्तत्फलदाताचकथमित्यस्योत्तर
मनेनैवोक्तंद्रष्टव्यम् अंतर्यामिणोऽसंगत्वादिभिर्गुणैर्जीववैलक्षण्येनदेहांतर्वर्तित्वस्यप्रसिद्धत्वात् तथाचश्रुतिः—"द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते । त

अधिभूतंक्षरोभावःपुरुषश्चाधिदैवतम् ॥ अधियज्ञोऽहमेवात्रदेहेदेहभृतांवर ॥ ४ ॥ अंतकालेचमामेवस्मरन्मुक्त्वाकलेवरम् ॥ यःप्र
यातिसमद्भावंयातिनास्त्यत्रसंशयः ॥ ५ ॥ यंयंवाऽपिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरम् ॥ तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभावितः ॥ ६ ॥

योरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति"इति देहभृतांमध्येश्रेष्ठइतिसंबोधयन्त्वमप्येवंभूतमंतर्यामिणंपराधीनस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांबोद्धुम
र्हसीतिसूचयाति ॥ ४ ॥ प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोऽसीत्यनेनपृष्टमंतकालज्ञानोपायंतत्फलंचदर्शयाति अंतकालइति । मामेवोक्तलक्षणमंतर्यामिरूपंपरमेश्वरंस्मरन्देहं
त्यक्त्वायःप्रकर्षेणार्चिरादिमार्गेणयाति समद्भावंमद्रूपतांयाति अत्रचसंशयोनास्ति स्मरणंज्ञानोपायोसद्भावापत्तिश्चफलमित्यर्थः ॥ ५ ॥ नकेवलंमांस्मरन्म
द्भावंप्राप्नोतीतिनियमःकिंतर्हि यंयमिति । यंयंभावंदेवतांतरंवाऽन्यमपिवाअंतकालेस्मरन्देहंत्यजति तंतमेवस्मर्यमाणंभावंप्राप्नोति अंतकालेभावविशेषस्मरणेहे
तुः सदेति । सर्वदातस्यभावोभावनानुचिंतनंतेनभावितोवासिताचित्तः ॥ ६ ॥

तस्मादिति । यस्मात्पूर्ववासनैवांतकालेस्मृतिहेतुः नहितदाविवशस्यस्मरणोद्यमःसंभवति तस्मात्सर्वदामामनुस्मरानुचिंतय संततस्मरणंचचित्तशुद्धिंविनानभवति अतोयुद्धचयुद्धयस्व चित्तशुद्ध्यर्थंयुद्धादिकंस्वधर्मंचानुतिष्ठेत्यर्थः एवंमय्यर्पितंमनःसंकल्पात्मकंबुद्धिश्चव्यवसायात्मिकायेनत्वया सत्वंमामेवप्राप्स्यसि असंशयःसंशयोऽत्रनास्ति ॥७॥ संततस्मरणस्यचाभ्यासोऽतरंगसाधनमितिदर्शयन्नाह अभ्यासेति । अभ्यासःसजातीयप्रत्ययप्रवाहः सएवयोगउपायस्तेनयुक्तेनैकाग्रेण अतएवनान्यंविषयंगंतुंशीलंयस्यतेनचेतसादिव्यंद्योतनात्मकंपरमंपुरुषंपरमेश्वरमनुचिंतयन्हेपार्थतमेवयातीति ॥ ८ ॥ पुनरप्यनुचिंतनायपुरुषंविशिनष्टि कविमि

तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुद्धयच ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७॥ अभ्यासयोगयुक्तेनचेतसानान्यगामिना ॥ परमंपुरुषंदिव्यंयातिपार्थानुचींतयन् ॥ ८ ॥ कविंपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः सर्वस्यधातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात् ॥ ९ ॥ प्रयाणकालेमनसाचलेनभक्त्यायुक्तोयोगबलेनचैव ॥ भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्य सम्यक्सतंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यम् ॥ १० ॥

तिद्वाभ्याम् । कविंसर्वज्ञम् सर्वविद्यानिर्मातारं पुराणमनादिसिद्धम् अनुशासितारंनियंतारम् अणोःसूक्ष्मादप्यणीयांसमतिसूक्ष्मम् आकाशकालदिग्भ्योऽप्यतिसूक्ष्मतरम् सर्वस्यधातारंपोषकम् अपरिमितमहिमत्वादचिंत्यरूपम् मलीमसयोर्मनोबुद्ध्योरगोचरं आदित्यवत्स्वपरप्रकाशात्मकोवर्णःस्वरूपंयस्यतम् तमसःप्रकृतेःपरस्ताद्वर्तमानम् "वेदाहमेतंपुरुषंमहांतमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात्"इतिश्रुतेः ॥९॥ सप्रपंचप्रकृतिंभित्त्वायस्तिष्ठति एवंभूतंपुरुषमंतकालेभक्तियुक्तोनिश्चलेनविक्षेपरहितेनमनसायोऽनुस्मरेत् मनोनैश्चल्येहेतुः—योगबलेनसम्यक्सुषुम्नामार्गेणभ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्येति सतंपरंपुरुषंपरात्मस्वरूपं दिव्यंद्योतनात्मकंप्राप्नोति॥१०॥

कत्वलादेभ्यासयोगादपिप्रणवाधारमभ्यासमंतरंगंविधित्सुःप्रतिजानीते यदक्षरमिति । यदक्षरंवेदांतज्ञावदंति "एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौ विधृतौतिष्ठत"इतिश्रुतेः वीतोरागोयेभ्यस्तेवीतरागायतयःप्रयत्नवंतोयद्विशंति यच्चज्ञातुमिच्छंतोगुरुकुलेब्रह्मचर्यंचरंति तत्तेतुभ्यं पदंपद्यतेगम्यतेइतिपदंप्राप्यंसंग्रहेणसंक्षेपेणप्रवक्ष्ये तत्प्राप्त्युपायंकथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञातमुपायंसांगमाह सर्वेतिद्वाभ्याम् । सर्वाणींद्रियद्वाराणिसंयम्यप्रत्याहृत्यचक्षुरादिभिर्बाह्यविषयग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः मनश्चहृदिनिरुध्यबाह्यविषयस्मरणमकुर्वन्नित्यर्थः मूर्ध्निभ्रुवोर्मध्येप्राणमाधाययोगस्यधारणांस्थैर्यमास्थितआश्रितवान्सन् ॥ १२ ॥

यदक्षरंवेदविदोवदंतिविशंतियद्यतयोवीतरागाः ॥ यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितत्तेपदंसंग्रहेणप्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥
सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुध्यच ॥ मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणाम् ॥ १२ ॥ ओमित्ये
काक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यःप्रयातित्यजन्देहंसयातिपरमांगतिम् ॥ १३ ॥ अनन्यचेताःसततंयोमां
स्मरतिनित्यशः ॥ तस्याहंसुलभःपार्थनित्ययुक्तस्ययोगिनः ॥ १४ ॥

ओमिति । ओमित्येकंयदक्षरंतदेव ब्रह्मवाचकत्वाद्वाप्रतिमादिवद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वाब्रह्मतद्व्याहरन्नुच्चारयन् तद्वाच्यंचमामनुस्मरन्नेवदेहंत्यजन्यःप्रकर्षेणयाति अर्चिरादिमार्गेण सपरमांश्रेष्ठांमद्गतिंयातिप्राप्नोति ॥ १३ ॥ एवंचांतकालेधारणयामत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवशतएवभवति नान्यस्येतिपूर्वोक्तमेवानुस्मारयति अनन्येति । नास्त्यन्यस्मिंश्चेतोयस्यतथाभूतःसन् योमांसततंनिरंतरंनित्यशः प्रतिदिनंस्मरति तस्यनित्ययुक्तस्यसमाहितस्याहंसुखेनलभ्योऽस्मि नान्यस्य ॥ १४ ॥

यद्यप्येवंत्वंसुलभोऽसिततःकिमतआह मामिति। उक्तलक्षणामहात्मानो मद्भक्तामांप्राप्यपुनर्दुःखाश्रयमनित्यंचजन्मनप्राप्नुवंति यतस्तेपरमांसम्यक्सिद्धिंमोक्षमेव प्राप्ताः पुनर्जन्मदुःखानांचालयंस्थानंतेमामुपेत्यनप्राप्नुवंतीतिवा ॥ १५ ॥ एतदेवसर्वेष्वपिलोकेषुपुनरावृत्तिंदर्शयन्निर्धारयति आब्रह्मेति। ब्रह्मणोभुवनंवास स्थानंब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्य सर्वेलोकाः पुनरावर्तनशीलाः ब्रह्मलोकस्यापिविनाशित्वात्तत्प्राप्तानामनुत्पन्नज्ञानानामवश्यंभाविपुनर्जन्म यएवंक्रममुक्तिफलाभि रुपासनाभिर्ब्रह्मलोकंप्राप्तास्तेषामेवतत्रोत्पन्नज्ञानानांब्रह्मणासहमोक्षोनान्येषाम् तथाच 'ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे॥परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदम्' पर स्यांतेब्रह्मणःपरमायुषोंऽते कृतात्मानोब्रह्मभावापादितमनोवृत्तयः कर्मद्वारेणयेषांब्रह्मलोकप्राप्तिस्तेषांनमोक्षइतिपरिनिष्ठितिः मामुपेत्यवर्तमानानांतु पुनर्जन्मना

मामुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम्॥नाप्नुवंतिमहात्मानःसंसिद्धिंपरमांगताः॥ १५ ॥
आब्रह्मभुवनाल्लोकाःपुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्यतुकौन्तेयपुनर्जन्मनविद्यते ॥ १६ ॥
सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः ॥ रात्रिंयुगसहस्रांतांतेऽहोरात्रविदोजनाः ॥ १७ ॥

स्त्येवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननुच तपस्विनोदानशीलावीतरागास्तितिक्षवः त्रिलोक्याउपरिस्थानंलभंतेशोकवर्जितमित्यादिपुराणवाक्यैस्त्रिलोक्याःसकाशान्महर्लोका दीनामुत्कृष्टत्वंगम्यते विनाशित्वेचसर्वेषामवैशिष्ट्येकथमसौविशेषःस्यादित्याशंक्य बहुकल्पकालावस्थायित्वनिमित्तोऽसौविशेषइत्याशयेनस्वमानेनशतवर्षायु
११ षोब्रह्मणोऽहन्यहनित्रिलोक्याउत्पत्तिर्निशिनिशिचलयोभवतीतिदर्शयिष्यन्ब्रह्मणोऽहोरात्रयोःप्रमाणमाह सहस्रेति। सहस्रंयुगानिपर्यंतोऽवसानंयस्यतद्ब्रह्मणोय दहस्तद्येविदुः युगसहस्रंअंतोयस्यास्तांरात्रिंच योगबलेनयेविदुस्तएवसर्वज्ञजनाअहोरात्रविदः येषांतुकेवलंचंद्रार्कगत्यैवज्ञानंतेतथाअहोरात्रविदोनभवंति अल्प

दर्शितत्वात् युगशब्देनात्रचतुर्युगमभिप्रेतम् ‘चतुर्युगसहस्रंतुब्रह्मणोदिनमुच्यत’ इतिविष्णुपुराणोक्तेः ब्रह्मणइतिचमहर्लोकादिवासिनामप्युपलक्षणार्थम् तत्रायंकाल गणनाप्रकारः—मनुष्याणांयद्वर्षंतद्देवानामहोरात्रं तादृशैः अहोरात्रैः पक्षमासादिकल्पनयाद्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगंभवति चतुर्युगसहस्रंचब्रह्मणोदिनम् तावत्परिमाणैवरात्रिः तादृशैश्चाहोरात्रैःपक्षमासादिक्रमेणवर्षशतंब्रह्मणःपरमायुरिति ॥ १७ ॥ ततःकिमतआह अव्यक्तादिति । कार्यस्याव्यक्तंरूपंकारणात्मकंतस्मादव्यक्तात्कारणरूपात् व्यज्यंतेअभिव्यज्यंतइतिव्यक्तयश्चराचराणिभूतानिप्रादुर्भवंति कदा अहरागमेब्रह्मणोदिनस्योपक्रमे तथारात्रेरागमेब्रह्मशयने तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञके

अव्यक्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवंत्यहरागमे ॥ रात्र्यागमेप्रलीयंतेतत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥ भूतग्रामःसएवायंभूत्वाभूत्वा
प्रलीयते ॥ रात्र्यागमेऽवशःपार्थप्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥ परस्तमात्तुभावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥ यःससर्वेषु
भूतेषुनश्यत्सुनविनश्यति ॥ २० ॥

कारणरूपेप्रलयंयांति यद्वा तेऽहोरात्रविदइत्येतन्नविधीयते किंतु तेप्रसिद्धाअहोरात्रविदोजनायद्ब्रह्मणोऽहर्विदुस्तस्याह्नआगमेअव्यक्ताद्व्यक्तयःप्रभवंति यांचरात्रिंविदुस्तस्यारात्रेरागमेप्रलीयंतेइतिद्वयोरन्वयः ॥ १८ ॥ तत्रचकृतनाशाकृताभ्यागमशंकांवारयन्वैराग्यार्थंसृष्टिप्रलयप्रवाहस्याविच्छेदंदर्शयति भूतेति । भूतानां चराचरप्राणिनांग्रामःसमूहोयःप्रागासीत्सएवायमहरागमेभूत्वारात्रेरागमेप्रलीयते प्रलीयपुनरप्यहरागमेऽवशः कर्मादिपरतंत्रःप्रभवति नान्यइत्यर्थः ॥ १९ ॥ लोकानामनित्यत्वंप्रपंच्यपरमेश्वरस्वरूपस्यानित्यत्वंप्रपंचयति परइतिद्वाभ्याम् । तस्माच्चराचरकारणभूतादव्यक्तात्परः तस्यापिकारणभूतोयोऽन्यस्तद्विलक्षणोऽ

व्यक्तः चक्षुराद्यगोचरोभावः सनातनःअनादिः सतुसर्वेषुकार्यकारणलक्षणेषुभूतेषुनश्यत्स्वपि नविनश्यति॥२०॥अविनाशेप्रमाणंदर्शयन्नाह अव्यक्तइति । योभा
वः अव्यक्तोऽतींद्रियोऽक्षरःप्रवेशनाशशून्यइति तथाऽक्षरात्संभवतीहविश्वमित्यादिश्रुतिष्वक्षरइत्युक्तः तंपरमांगतिंगम्यंपुरुषार्थमाहुः " पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठा
सापरागतिः"इत्यादिश्रुतयः परमगतित्वमेवाह यंप्राप्यपुनर्ननिवर्ततइति । तच्चममैवधामस्वरूपं ममैवेत्युपचारेषष्ठी राहोःशिरइतिवत् अतोऽहमेवपरमागतिरित्य
र्थः॥२१॥ तत्प्राप्तौचभक्तिरंतरंगोपायइत्युक्तमेवाह पुरुषइति । सचाहंपरःपुरुषःअन्यया नविद्यतेअनन्यःशरणत्वेनयस्यास्तया एकांतभक्त्यैवलभ्योनान्यथा परत्व
मेवाह । यस्यकारणभूतस्यांतर्मध्येभूतानि स्थितानियेनचकारणभूतेनसर्वमिदंजगत्ततंव्याप्तम् ॥ २२ ॥ तदेवंपरमेश्वरोपासकाःतत्पदंप्राप्यननिवर्तंते अन्येत्वावर्तं

अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्तस्तमाहुःपरमांगतिम् ॥ यंप्राप्यननिवर्तंतेतद्धामपरमंमम ॥ २१ ॥ पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया ॥ य
स्यांतस्थानिभूतानियेनसर्वमिदंततम् ॥ २२ ॥ यत्रकालेत्वनावृत्तिमावृत्तिंचैवयोगिनः ॥ प्रयातायांतितंकालंवक्ष्यामिभरतर्षभ ॥ २३ ॥

तइत्युक्तम् तत्रकेनमार्गेणगतानावर्तंतेकेनवागताश्चावर्तंतइत्यपेक्षायामाह यत्रेति । यत्रयस्मिन्कालेप्रयातायोगिनोऽनावृत्तिंयांतियस्मिंश्चकालेप्रयाताआवृत्तिंयांति
तंकालंवक्ष्यामीत्यन्वयः अत्रचरश्म्यनुसारी अतश्चायनेऽपिदक्षिणइतिसूचितन्यायेनोत्तरायणादिकालविशेषस्मरणस्याविवक्षितत्वात् कालशब्देनकालाभिमानि
नीभिरातिवाहिकीभिर्देवताभिःप्राप्योमार्गउपलक्ष्यते अतोऽयमर्थः—यस्मिन्कालाभिमानिदेवतोपलक्षितेमार्गेप्रयातायोगिनउपासकाःकर्मिणश्चयथाक्रममनावृत्तिमा
वृत्तिंचयांतितंकालाभिमानिदेवतोपलक्षितं मार्गंकथयिष्यामीति अग्निर्ज्योतिषोः कालाभिमानीत्वाभावेऽपिभूयसामहरादिशब्दोक्तानांकालाभिमानित्वात्तत्साहच

र्यदाम्रवनमित्यादिवत्कालशब्देनोपलक्षणमविरुद्धम ॥२३॥ तत्रानावृत्तिमार्गमाह अग्निरिति । अग्निज्योतिःशब्दाभ्यां "तेऽर्चिषमभिसंभवंति"इतिश्रुत्युक्तार्चिर भिमानिनीदेवतोपलक्ष्यते अहरितिदिवसाभिमानिनी शुक्लइतिशुक्लपक्षाभिमानिनीउत्तरायणरूपाःषण्मासाइत्युत्तरायणाभिमानिनी एतच्चान्यासामपिश्रुत्युक्तानां संवत्सरदेवलोकादिदेवतानामुपलक्षणार्थं एवंभूतोयोमार्गःतत्रप्रयाताःगताःभगवदुपासकाजनाःब्रह्मप्राप्नुवंति यतस्तेब्रह्मविदः तथाचश्रुतिः–" तेऽर्चिषमभिसंभवंति अर्चिषोऽहरहआपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्यएतिमासेभ्योदेवलोकमिति नहिसद्योमुक्तिभाजांसम्यग्दर्शननिष्ठानांगतिर्वाक्वचिदस्ति नतस्यप्राणाउत्क्रामंति"इतिश्रुतेः ॥ २४ ॥ आवृत्तिमार्गमाह धूमइति धूमाभिमानिनीदेवता रात्र्यादिशब्दैश्चपूर्ववद्देवरात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनरूपषण्मासाभिमा

अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लःषण्मासाउत्तरायणम् ॥ तत्रप्रयातागच्छंतिब्रह्मब्रह्मविदोजनाः ॥ २४ ॥
धूमोरात्रिस्तथाकृष्णाःषण्मासादक्षिणायनम् ॥ तत्रचांद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्तते ॥ २५ ॥

निन्यस्तिस्रोदेवताउपलक्ष्यंते एताभिर्देवताभिरुपलक्षितोयोमार्गस्तत्रप्रयातःकर्मयोगीचांद्रमसंज्योतिस्तदुपलक्षितंस्वर्गलोकंप्राप्यतत्रेष्टापूर्तकर्मफलंभुक्त्वापुनराव र्तते अत्रापिश्रुतिः—"तेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्यएतिमासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकाच्चंद्रंतेचंद्रंप्राप्यान्नं भवंति"इत्यादिः तदेवंनिवृत्तिकर्मसहितोपासनयाक्रममुक्तिःकाम्यकर्मभिश्चस्वर्गभोगानंतरमावृत्तिः निषिद्धकर्मभिस्तुनरकभोगानंतरमावृत्तिः क्षुद्रकर्मणांजंतूनां त्वत्रैवपुनःपुनर्जन्मेतिद्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

उक्तौमार्गावुपसंहरति शुक्लेति । शुक्लाऽर्चिरादिगतिः प्रकाशमयत्वात्, कृष्णाधूमादिगतिस्तमोमयत्वात् एतेगतीमार्गौज्ञानकर्माधिकारिणोजगतःशाश्वतेअनादी संमते संसारस्यानादित्वात्, तयोरेकयाशुक्लयानिवृत्तिंमोक्षंयाति अन्ययाकृष्णयातुपुनरावर्तते ॥ २६ ॥ मार्गज्ञानफलंदर्शयन्भक्तियोगमुपसंहरति नैतइति । एते सृतीमार्गौहेपार्थमोक्षसंसारप्रापकौजानन्कश्चिदपियोगीनमुह्यति सुखबुद्ध्यास्वर्गादिफलंनकामयते किंतुपरमेश्वरनिष्ठएवभवतीत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥ अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थनिर्णयंसफलमुपसंहरति वेदेष्विति । वेदेष्वध्ययनादिभिः यज्ञेष्वनुष्ठानादिभिः तपःसुकायशोषणादिभिः दानेषुसत्पात्रार्पणादिभिः यत्पुण्य

शुक्लकृष्णेगतीह्येतेजगतःशाश्वतेमते ॥ एकयायात्यनावृत्तिमन्ययावर्ततेपुनः ॥ २६ ॥ नैतेसृतीपार्थजानन्योगीमुह्यति
कश्चन ॥ तस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तोभवार्जुन ॥ २७ ॥ वेदेषुयज्ञेषुतपःसुचैवदानेषुयत्पुण्यफलंप्रदिष्टम् ॥ अत्येतितत्सर्व
मिदंविदित्वायोगीपरंस्थानमुपैतिचाद्यम् ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीमद्भ०महापुरुषयोगोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इदंतुतेगुह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

फलमुपादिष्टंशास्त्रेषुतत्सर्वमत्येति ततोऽपिश्रेष्ठंयोगैश्वर्यंप्राप्नोति किंकृत्वा इदमष्टप्रश्नार्थनिर्णयेनोक्तंतत्त्वंविदित्वाततश्चयोगीज्ञानीभूत्वापरमुत्कृष्टमाद्यजगन्मूलभूत स्थानंविष्णोःपरमंपदंप्राप्नोति ॥ २८ ॥ 'अष्टमेऽष्टविशिष्टेष्टसंपृष्टार्थाष्टनिर्णयैः ॥ अक्लिष्टमष्टधाप्राप्तिःस्पष्टिताष्टमवर्त्मना ॥ १ ॥' इतिसुबोधिन्यांटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ 'परेशःप्राप्यतेशुद्धभक्त्येतिस्थितमष्टमे ॥ नवमेतुतदैश्वर्यमत्याश्चर्यंप्रपंच्यते ॥ १ ॥' एवंतावत्सप्तमाष्टमयोःस्वीयंपारमेश्वरंतत्त्वंभक्त्यैव

सुलभंनान्यथेत्युक्त्वेदानीमचिंत्यंस्वकीयमैश्वर्यंभक्तेश्चासाधारणप्रभावंप्रपंचयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदंत्विति । विशेषेणज्ञायतेऽनेनेतिविज्ञानंउपासनंतत्सहितं ज्ञानमीश्वरविषयमिदं अनसूयवेपुनःपुनःस्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीत्येवंपरमकारुणिकेमयिदोषदृष्टिरहितायतेतुभ्यंवक्ष्यामि तुशब्दोवैशिष्ट्ये तदेवाह गुह्यतममि त्यादिना । गुह्यधर्मज्ञानंततोदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानंगुह्यतरं ततोऽपिपरमात्मज्ञानंअतिरहस्यत्वाद्गुह्यतमम् यज्ज्ञात्वाशुभात्संसारान्मोक्ष्यसेसद्यएवमुक्तोभवि ष्यसि ॥१॥ किंच राजविद्येति । इदंज्ञानंराजविद्याविद्यानांराजेतिराजविद्याचगुह्यानांराजेतिराजगुह्यं विद्यासुगोप्येषुचरहस्यंअतिश्रेष्ठमित्यर्थः राजदंतादित्वा दुपसर्जनस्यपरत्वं राज्ञांविद्याराज्ञांगुह्यमितिवा उत्तमंपवित्रंअत्यंतपावनमिदं ज्ञानिनांप्रत्यक्षावगमंचप्रत्यक्षःस्पष्टोऽवगमोऽवबोधोयस्यतत्प्रत्यक्षावगमं दृष्टफल

राजविद्याराजगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमम् ॥ प्रत्यक्षावगमंधर्म्यंसुसुखंकर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥ अश्रद्दधानाःपुरुषाधर्मस्यास्यपरंतप ॥ अप्रा
प्यमांनिवर्तंतेमृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥ मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

मित्यर्थः धर्म्यंचधर्मादनपेतं सर्वधर्मफलत्वात् कर्तुंसुसुखंच सुखेनकर्तुंशक्यमित्यर्थः अव्ययं अक्षयफलत्वात् ॥ २ ॥ नन्वेवमस्यातिसुकरत्वेकेनामसंसारिणः स्युस्तत्राह अश्रद्दधानाइति । अस्यभक्तिलक्षणज्ञानसहितस्यधर्मस्येति कर्मणिषष्ठ्यौ इमंधर्ममश्रद्दधानाआस्तिक्येनास्वीकुर्वंतः उपायांतरेणमत्प्राप्तयेकृतप्रयत्नाअ पिमामप्राप्यमृत्युयुक्तेसंसारवर्त्मनिनिवर्तंते मृत्युव्याप्तेसंसारमार्गेपरिभ्रमंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेवंवक्तव्यतयाप्रस्तुतस्यज्ञानस्यस्तुत्याश्रोतारमभिमुखीकृत्यतदेवज्ञा नंकथयति मयेतिद्वाभ्याम् । अव्यक्ताअतींद्रियामूर्तिःस्वरूपंयस्यतादृशेनमयाकारणभूतेनसर्वमिदंजगत्ततंव्याप्तम् "तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत्" इतिश्रुतेः अतएव

कारणभूतेमयितिष्ठंतीतिमत्स्थानिसर्वाणिचराचराणिभूतानि एवमपिघठादिषुस्वकार्येषुमृत्तिकेवतेषुभूतेषुनाहमवस्थितआकाशवदसंगत्वात् ॥ ४ ॥ किंच नचेति। नचमयिस्थितानिभूतानिअसंगत्वादेवमम ननुतर्हिव्यापकत्वामाश्रयत्वंचपूर्वोक्तंविरुद्धमित्याशंक्याह पश्येति। मेऐश्वरमसाधारणंयोगंयुक्तिंअघटितघटना चातुर्यंपश्यमदीययोगमायावैभवस्यावितर्क्यत्वान्नविरुद्धंकिंचिदित्यर्थः अन्यदप्याश्चर्यंपश्येत्याह भूतेति। भूतानिबिभर्तिधारयतीतिभूतभृत् भूतानिभावयतिपालय तीतिभूतभावनः एवंभूतोऽपिममात्मापरंस्वरूपंभूतस्थोनभवति अयंभावः—यथाजीवोदेहंबिभ्रत्पालयंश्चाहंकारेणतत्संश्लिष्टस्तिष्ठति एवमहंभूतानिधारयन्पाल यन्नपिनतेषुतिष्ठामि निरहंकारत्वादिति ॥ ५ ॥ असंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावंदृष्टांतेनाह यथेति। अवकाशंविनाऽवस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशस्थितोवायुः

नचमत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्नचभूतस्थोममात्माभूतभावनः ॥ ५ ॥ यथाकाशस्थितोनित्यंवायुःसर्वत्रगोमहा न् ॥ तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥ सर्वभूतानिकौंतेयप्रकृतिंयांतिमामिकाम् ॥ कल्पक्षयेपुनस्तानिकल्पादौवि सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ प्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामिपुनःपुनः ॥ भूतग्राममिमंकृत्स्नमवशंप्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

सर्वत्रगोऽपिमहानपिनाकाशेनसंश्लिष्यते निरवयवत्वेनसंश्लेषायोगात् तथासर्वाणिभूतानिमयिस्थितानीतिजानीहि ॥ ६ ॥ तदेवमसंगस्ययोगमाययास्थितिहे तुत्वमुक्तम् तथैवसृष्टिप्रलयहेतुत्वंचाह सर्वेति। कल्पक्षयेप्रलयकालेसर्वाणिभूतानिमदीयांप्रकृतिंयांतित्रिगुणात्मिकायांमायांलीयंते पुनःकल्पादौसृष्टिकालेता निविसृजामिविशेषेणसृजामि ॥७॥ नन्वसंगोनिर्विकारश्चत्वंकथंसृजसीत्यपेक्षायामाह प्रकृतिमितिद्वाभ्याम। स्वांस्वाधीनांप्रकृतिमवष्टभ्याधिष्ठायप्रलयेलीनंसंतंच तुर्विधमिमंसर्वंभूतग्रामंकर्मादिपरवशंपुनःपुनर्विविधंसृजामि विशेषेणसृजामीतिवा कथं प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमित्ततत्स्वभावबलात ॥ ८ ॥

ननु एवंनानाविधानिकर्माणिकुर्वतस्तवजीववद्बंधःकथंनस्यादित्याशंक्याह नचेति । तानिसृष्ट्यादीनिकर्माणिमांननिबध्नंति कर्मासक्तिर्हिबंधहेतुः साचाप्तकाम त्वान्ममनास्ति अतउदासीनवद्वर्तमानस्यमेबंधनंनापादयंति उदासीनत्वेकर्तृत्वानुपपत्तेरुदासीनवत्स्थितमित्युक्तम् ॥ ९ ॥ तदेवोपपादयति मयेति । मयाऽध्य क्षेणाधिष्ठात्रानिमित्तभूतेनप्रकृतिःसचराचरंविश्वंसूयते जनयति अनेनमदधिष्ठानेनहेतुनाइदंजगत् विपरिवर्तते पुनःपुनर्जायतेसन्निधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वात्कर्तृत्व मुदासीनत्वंचाविरुद्धमितिभावः ॥ १० ॥ नन्वेवंभूतंपरमेश्वरंत्वांकिमितिकेचिन्नाद्रियंतेतत्राह अवजानंतीतिद्वाभ्याम् । सर्वभूतमहेश्वररूपंमदीयंपरंभावंतत्त्वम

नचमांतानिकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तंतेषुकर्मसु ॥ ९ ॥ मयाऽध्यक्षेणप्रकृतिःसूयतेसचराच
रम् ॥ हेतुनाऽनेनकौंतेयजगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥ अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितम् ॥ परंभावमजानंतोममभूतम
हेश्वरम् ॥ ११ ॥ मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः ॥ राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः ॥ १२ ॥

जानंतोमूढामूर्खाःमामवजानन्त्यवमन्यंते अवज्ञानेहेतुः—शुद्धसत्वमयींमापितनुंभक्तेच्छावशान्मनुष्याकारामाश्रितवंतम् ॥ ११ ॥ किंच मोघाशाइति । मत्तोऽ न्यद्देवतांतरंक्षिप्रंफलंदास्यतीत्येवंभूतामोघानिष्फलैवाशायेषांते अतएवमद्विमुखत्वान्मोघानिव्यर्थानिकर्माणियेषांते मोघमेवनानाकुतर्काश्रितंशास्त्रज्ञानंयेषांते ॥४४॥ अतएवविचेतसोविक्षिप्तचित्ताः सर्वत्रहेतुः—राक्षसींतामसींहिंसादिप्रचुराम् आसुरींचराजसींकामदर्पादिबहुलाम् मोहिनींबुद्धिभ्रंशकरींप्रकृतिंस्वभावंश्रिताआ श्रिताःसंतोमामवजानंतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥

केतर्हित्वामाराधयंतीत्यतआह महात्मानस्त्विति । महात्मानः कामाद्यनभिभूतचित्ताः यतः अभयंसत्वसंशुद्धिरित्यादिनावक्ष्यमाणांदैवींप्रकृतिंस्वभावमाश्रिताः
अतएवमद्व्यतिरेकेणनास्त्यन्यस्मिन्मनोयेषांते भूतादिंजगत्कारणमव्ययंनित्यंचमांज्ञात्वाभजंति ॥ १३ ॥ तेषांभजनप्रकारमाह सततमितिद्वाभ्याम् । संततंसर्वदा
स्तोत्रमंत्रादिभिःकीर्तयंतःकेचिन्मामुपासतेसेवंते दृढानिव्रतानिनियमायेषांतादृशाः संतोयतंतश्चेश्वरपूजादिषु इंद्रियोपसंहारादिषुचप्रयत्नंकुर्वंतश्च केचिद्भक्त्या
नमस्यंतःप्रणमंतश्चान्येनित्ययुक्ताअनवरतमवहिताः सर्वेसेवंते भक्त्येतिनित्ययुक्ताइतिचकीर्तनादिष्वपिद्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥ किंच ज्ञानेति । वासुदेवःसर्वमित्ये

महात्मानस्तुमापार्थदैवींप्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥ सततंकीर्तयंतोमांयतंतश्चदृढव्रताः ॥
नमस्यंतश्चमाभक्त्यानित्ययुक्ताउपासते ॥ १४ ॥ ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्येयजंतोमामुपासते ॥ एकत्वेनपृथक्त्वेनबहुधाविश्वतोमुखम् ॥
॥ १५ ॥ अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधाऽहमहमौषधम् ॥ मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतम् ॥ १६ ॥ पिताऽहमस्यजगतोमाताधातापिता
महः ॥ वेद्यंपवित्रमोंकारऋक्सामयजुरेवच ॥ १७ ॥

वंसर्वात्मत्वदर्शनंज्ञानंतदेवयज्ञस्तेनज्ञानयज्ञेनमांयजंतःपूजयंतोऽन्येऽप्युपासते तत्रापिकेचिदेकत्वेनएकमेवपरंब्रह्मेतिपरमार्थदर्शनरूपाभेदभावनया केचित्पृ
थक्त्वेनदासोऽहमितिपृथग्भावनया केचित्तुविश्वतोमुखंसर्वात्मकंमांबहुधाब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते ॥ १५ ॥ सर्वात्मतांप्रपंचयति अहमितिचतुर्भिः । क्रतुःश्रौतोऽ
१२ ग्निष्टोमादिः यज्ञस्तुस्मार्तःपंचयज्ञादिः स्वधापित्रर्थेश्राद्धादिः औषधमोषधिप्रभवमन्नंभेषजंवा मंत्रोयाज्यापुरोनुवाक्यादिः आज्यंहोमादिसाधनम् अग्निराहव
नीयादिः हुतंहोमः एतत्सर्वमहमेव ॥ १६ ॥ किंच पितेति । धाताकर्मफलविधाता वेद्यंज्ञेयंवस्तुपवित्रं शोधकंप्रायश्चित्तात्मकंवा ओंकारःप्रणवः ऋग्वेदादयो

वेदाश्चअहमेव स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥ किंच गतिरिति । गम्यतइतिगतिः फलम् भर्तापोषणकर्ता प्रभुःनियंता साक्षीशुभाशुभद्रष्टा निवासःभोगस्थानम् शरणंर क्षकः सुहृद्धितकर्ता प्रकर्षेणभवत्यनेनेतिप्रभवःस्रष्टा प्रलीयतेऽनेनेतिप्रलयःसंहर्ता तिष्ठंत्यस्मिन्निति निधानमाधारः निधीयतेऽस्मिन्निति निधानंलयस्थानम् बीजं कारणम् तथाप्यव्ययमविनाशि नतुव्रीह्यादिबीजवन्नश्वरमित्यर्थः ॥ १८ ॥ किंच तपामीति । आदित्यात्मनास्थित्वान्निदाघसमयेतपामि जगतस्तापंकरोमि वृष्टि समयेचवर्षमुत्सृजामि विमुंचामि कदाचित्तुवर्षंनिगृह्णामिआकर्षामि अमृतंजीवनं मृत्युश्चनाशः सत्स्थूलंदृश्यम् असच्चसूक्ष्ममदृश्यम् एतत्सर्वमहमेवेतिमत्वामामे वबहुधाउपासतइतिपूर्वेणैवान्वयः ॥ १९ ॥ तदेवमवजानंतिमांमूढाइत्यादिश्लोकद्वयेनक्षिप्रफलाशयादेवतांतरंभजंतोमांनाद्रियंतइत्यभक्तादर्शिताः महात्मान

गतिर्भर्ताप्रभुः साक्षीनिवासःशरणंसुहृत्॥प्रभवःप्रलयःस्थानंनिधानंबीजमव्ययम् ॥ १८ ॥ तपाम्यहमहंवर्षंनिगृह्णाम्युत्सृजामिच ॥ अमृतंचैवमृ त्युश्चसदसच्चाहमर्जुन॥ १९ ॥ त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापायज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंते॥तेपुण्यमासाद्यसुरेंद्रलोकमश्नंतिदिव्यान्दिविदेवभोगान्॥२०॥

स्तुमांपार्थेत्यादिनाचभक्ताउक्ताः तत्रैकत्वेनपृथक्त्वेनवापरमेश्वरंश्रीवासुदेवंयेनभजंति तेषांजन्ममृत्युप्रवाहोदुर्वारइत्याह त्रैविद्यामामितिद्वाभ्यां । ऋग्यजुःसाम लक्षणास्तिस्रोविद्यायेषांतेत्रिविद्याः त्रिविद्याएवत्रैविद्याः स्वार्थेतद्धितः तिस्रोविद्याअधीयंतेजानंतीतिवात्रैविद्याःवेदत्रयोक्तकर्मतत्पराइत्यर्थः वेदत्रयविहितैर्यज्ञै र्मामिष्ट्वाममैवरूपंदेवतांतरमित्यजानंतोऽपिवस्तुतइंद्रादिरूपेणमामेवेष्ट्वासंपूज्य यज्ञशेषंसोमंपिबंतीतिसोमपाः तेनैवपूतपापाःशोधितकल्मषाः संतः स्वर्गतिंस्वर्गंप्र तिगतिंयेप्रार्थयंतेतेपुण्यफलरूपंसुरेंद्रस्यलोकंस्वर्गमासाद्यप्राप्यदिविस्वर्गेदिव्यानुत्तमान्देवानांभोगानश्नंति भुंजते ॥ २० ॥

ततश्च तेतंभुक्त्वेति । तेस्वर्गकामास्तंप्रार्थितंविपुलंस्वर्गलोकंतत्सुखंभुक्त्वाभोगप्रापकेपुण्येक्षीणेसतिमर्त्यलोकंविशंति पुनरप्येवमेववेदत्रयाविहितंधर्ममनुसृताः कामकामाः भोगान्कामयमानाः गतागतंयातायातंलभंते ॥ २१ ॥ मद्भक्तास्तुमत्प्रसादेनकृतार्थाभवंतीत्याह अनन्याइति । अनन्याः नास्तिमद्व्यतिरेकेणान्यत्काम्यंभजनीयंदेवतांतरंयेषांतथाभूतायेजनाः मांचिंतयंतःसेवंतेतेषांनित्याभियुक्तानांसर्वदामदेकनिष्ठानांयोगंधनादिलाभंक्षेमंचतत्पालनंमोक्षंवातैरप्रार्थितमप्यहमेववहाभिप्रापयामि ॥ २२ ॥ ननुचत्वद्व्यतिरेकेणवस्तुतोदेवतांतरस्याभावादिंद्रादिसेविनोऽपित्वद्भक्ताएवेतिकथंतेगतागतंलभेरंस्तत्राह येऽपीति । श्रद्धयोपेताभ

तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंति ॥ एवंत्रयीधर्ममनुप्रपन्नागतागतंकामकामालभंते ॥ २१ ॥ अनन्याश्चिंतयंतो मांयेजनाःपर्युपासते ॥ तेषांनित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहम् ॥ २२ ॥ येऽप्यन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयान्विताः ॥ तेऽपिमामेवकौंतेययजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥ अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच ॥ नतुमामभिजानंतितत्त्वेनातश्च्यवंतिते ॥ २४ ॥ यांतिदेवव्रतादेवान्पितॄन्यांतिपितृव्रताः ॥ भूतानियान्तिभूतेज्यायान्तिमद्याजिनोऽपिमाम् ॥ २५ ॥

क्ताःसंतोयेऽपिजनाःयज्ञेनान्यदेवताइंद्रादिरूपायजंते तेऽपिमामेवयजंतीतिसत्यम् किंतु अविधिपूर्वकंमोक्षप्रापकंविधिंविनायजंतिं अस्ततेपुनरावर्तंते ॥ २३ ॥ एतदेवविवृणोति अहंहीति । सर्वेषांयज्ञानांतत्तद्देवतारूपेणाहमेवभोक्ता प्रभुश्चस्वामी फलदातापिचाहमेवेत्यर्थः एवंभूतंमांतेतत्त्वेनयथावन्नाभिजानंतिअतश्च्यवंतिप्रच्यवंतेपुनरावर्तंते येतुसर्वदेवतासुमामेवांतर्यामिणंपश्यंतोयजंतितेतुनावर्तंते ॥ २४ ॥ तदेवोपपादयति यांतीति । देवेषुइंद्रादिषुव्रतंनियमोयेषांतेअंतव्रतोदेवान्यांतिअतःपुनरावर्तंते पितृषुव्रतंयेषांश्राद्धादिक्रियापराणांतेपितॄन्यांतिभूतेषुविनायकमातृकादिषुइज्यापूजायेषांतेभूतानियांति मांयष्टुंशीलंयेषांतेमद्याजिनस्ते

तुमामक्षयंपरमानंदरूपंनारायणंयाति ॥ २५ ॥ तदेवंस्वभक्तानामक्षयफलत्वमुक्तंअनायासत्वंस्वभक्तेर्दर्शयाति पत्रमिति । पत्रपुष्पादिमात्रमपिमह्यंभक्त्याप्रीत्या यःप्रयच्छति तस्यप्रयतात्मनःशुद्धचित्तस्यनिष्कामभक्तस्यतत्पत्रपुष्पादिकंतेनभक्त्याउपहृतंसमर्पितमहमश्नामिप्रीत्यागृह्णामि नहिमहाविभूतिपतेःपरमेश्वरस्यम मक्षुद्रदेवतानामिवबहुवित्तसाध्ययागादिभिःपरितोषःस्यात् किंतु भक्तिमात्रेण अतोभक्तेनसमर्पितंयत्किंचित्पत्रादिमात्रमपितदनुग्रहार्थमेवाश्नामीतिभावः॥२६॥ नचपत्रपुष्पादिकमपियज्ञार्थंपशुसोमादिद्रव्यवन्मदर्थमेवोद्यमैरापाद्यसमर्पणीयम् किंतर्हियदिति । स्वभावतोवाशास्त्रतोवायत्किंचित्कर्मकरोषि तथायदश्नासि यज्जु होषि यद्ददासि यत्तपस्यासि तपःकरोषि तत्सर्वंमय्यर्पितंयथाभवत्येवंकुरुष्व ॥२७॥ एवंचयत्फलंप्राप्स्यसितच्छृणु शुभेति । एवंकुर्वन्कर्मबंधनैःकर्मनिमित्तैरिष्टा

पत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छति ॥ तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मनः ॥ २६ ॥ यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् ॥ यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणम् ॥ २७ ॥ शुभाशुभफलैरेवंमोक्ष्यसेकर्मबंधनैः ॥ संन्यासयोगयुक्तात्माविमुक्तोमामुपैष्यसि ॥ २८ ॥ समोऽहंसर्वभूतेषुनमेद्वेष्योऽस्तिनप्रियः ॥ येभजंतितुमांभक्त्यामयितेतेषुचाप्यहम् ॥ २९ ॥

निष्टैःफलैर्मुक्तोभविष्यासि कर्मणांमयिसमर्पितत्वेनतवतत्फलसंबंधानुपपत्तेः तैश्चविमुक्तःसन् संन्यासयोगयुक्तात्मासंन्यासःकर्मणांमदर्पणंसएवयोगस्तेनयुक्तः आत्माचित्तंयस्यतथाभूतस्त्वं मांप्राप्स्यासि ॥ २८ ॥ यदिभक्तेभ्यएवमोक्षंददासि नाभक्तेभ्यश्चतर्हितवापिकिंरागद्वेषादिकृतंवैषम्यमस्तिनेत्याह समइति । समोऽ हंसर्वेष्वपिभूतेषुअतोमेममप्रियश्चद्वेष्यश्चनास्त्येव एवंसत्यपियेमांभजंतितेभक्तामयिवर्तंते अहमपितेषुअनुग्राहकतयावर्ते अयंभावः—यथाऽग्नेः स्वसेवकेष्वेवत मःशीतादिदुःखमपाकुर्वतोऽपिनवैषम्यं यथावाकल्पवृक्षस्य तथैवभक्तपक्षपातिनोऽपिममनवैषम्यंकिंतुमद्भक्तेरेवंमहिमेति ॥ २९ ॥

अपिच मद्भक्तेरवितर्क्यःप्रभावइतिदर्शयन्नाह अपिचेदिति । अत्यंतंदुराचारोऽपियद्यप्यपृथक्त्वेनपृथक्देवताअपिवासुदेवएवेतिबुद्ध्यानरोदेवतांतरभक्तिमकुर्वन्मामेवश्रीनारायणंभजतेतर्हिसाधुःश्रेष्ठएवसमंतव्यः यतोऽसौसम्यग्व्यवसितः परमेश्वरभजनेनैवकृतार्थोभविष्यामीतिशोभनमध्यवसायंकृतवान् ॥ ३० ॥ ननु कथंसमीचीनाध्यवसायमात्रेणसाधुर्मंतव्यस्तत्राह क्षिप्रमिति । दुराचारोऽपिमांभजन्शीघ्रंधर्मचित्तोभवति ततश्चशश्वच्छांतिंशाश्वतीमुपशांतिंचित्तोपप्लवोपरमरूपां परमेश्वरनिष्ठांनितरांगच्छतिप्राप्नोति कुतर्ककर्कशवादिनोनैतन्मन्येरन्निति शंकाव्याकुलचित्तमर्जुनंप्रोत्साहयति हेकौंतेय ! पटहकाहलादिमहाघोषपूर्वकंविवदमाना

अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक् ॥ साधुरेवसमंतव्यःसम्यग्व्यवसितोहिसः ॥ ३० ॥
क्षिप्रंभवतिधर्मात्माशश्वच्छांतिंनिगच्छति ॥ कौंतेयप्रतिजानीहिनमेभक्तःप्रणश्यति ॥ ३१ ॥
मांहिपार्थव्यपाश्रित्ययेऽपिस्युःपापयोनयः ॥ स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियांतिपरांगतिम् ॥ ३२ ॥

नांसभांगत्वाबाहुमुत्क्षिप्यनिःशंकंप्रतिजानीहि प्रतिज्ञांकुरु कथं मेपरमेश्वरस्यभक्तःसुदुराचारोऽपिनप्रणश्यति अपितुकृतार्थएवभवतीतिततश्चतेत्वत्प्रौढिविजृंभाद्विध्वंसितकुतर्कानिःसंशयंत्वामेवगुरुत्वेनआश्रयेरन् ॥ ३१ ॥ आचारभ्रष्टंमद्भक्तिःपवित्रीकरोतीतिकिमत्रचित्रम् यतोमद्भक्तिर्दुष्कुलानप्यनधिकारिणोऽपिसंसारान्मोचयतीत्याह मांहीति । येऽपिपापयोनयःस्युः निकृष्टजन्मानोऽत्यजादयोभवेयुः येऽपिवैश्याःकेवलंकृष्यादिनिरताःस्त्रियःशूद्रादयश्चाध्ययनादिरहिताः तेऽपि मांव्यपाश्रित्यसंसेव्यपरांगतिंयांति हिनिश्चितम् ॥ ३२ ॥

यदेवंतदासत्कुलाःसदाचाराश्चमद्भक्ताःपरांगतिंयांतीतिकिंवक्तव्यमित्याह किमिति । पुण्याःसुकृतिनोब्राह्मणाः तथाराजानश्चतेऋषयश्चक्षत्रियाः एवंभूताःपरांगतिंयां तीतिकिंवक्तव्यमित्यर्थः अतस्त्वमिमंराजर्षिरूपंलोकंदेहंप्राप्यलब्ध्वामांभजस्व किंच अनित्यध्रुवमसुखंसुखरहितमिमंमर्त्यलोकंप्राप्यानित्यत्वाद्विलंबमकुर्वन्असु खत्वाच्चसुखार्थोद्यमंहित्वामामेवभजस्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारंदर्शयन्नुपसंहरति मन्मनाइति । मय्येवमनोयस्यसमन्मनास्त्वंभव तथैवममैवभक्तःमत्से वकोभव मद्याजीमद्यजनशीलोभव मामेवचनमस्कुरु एवमेभिःप्रकारैर्मत्परायणःसन्नात्मानंमनोमयियुक्त्वासमाधायमामेवपरमानंदरूपमेष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥ 'निजमैश्वर्यमाश्चर्यंभक्तेश्चाद्भुतवैभवम् ॥ नवमेराजगुह्याख्येकृपयाऽवोचदच्युतः' ॥ १ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याभक्ताराजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभजस्वमाम् ॥ ३३ ॥ मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनम स्कुरु ॥ मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ॥ ३४॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतायांराजविद्याराजगुह्ययोगोनामनवमोऽध्यायः॥ ९॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः ॥ यत्तेऽहंप्रीयमाणायवक्ष्यामिहितकाम्यया ॥ १ ॥

'उक्ताःसंक्षेपतःपूर्वंसप्तमादौविभूतयः ॥ दशमेतावितन्यंतेसर्वत्रेश्वरदृष्टये ॥१॥' एवंतावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्भजनीयंपरमेश्वररूपंनिरूपितम् तद्विभूतयश्चस प्तमेरसोऽहमप्सुकौंतेयेत्यादिनासंक्षेपतोदर्शिताः अष्टमेचअधियज्ञोऽहमेवात्रेत्यादिना नवमेचअहंक्रतुरहंयज्ञइत्यादिना अथेदानींताएवविभूतीःप्रपंचयिष्यन्स्व भक्तेश्चावश्यंकरणीयत्वंवर्णयिष्यन् श्रीभगवानुवाच भूयएवेति । महांतौयुद्धादिस्वधर्मानुष्ठानेमहत्परिचर्यायांवाकुशलौबाहूयस्य हेमहाबाहो ! भूयएवपुनरपि मेवचःशृणु कथंभूतम् परमंपरमात्मनिष्ठं मद्वचनामृतेनैवप्रीतिंप्राप्नुवतेतेतुभ्यंहितकाम्ययाहितेच्छयायदहंवक्ष्यामितत् ॥ १ ॥

उक्तस्यापिपुनर्वचनेदुर्ज्ञेयत्वंहेतुमाह नमइति । मेममप्रकृष्टंभवंजन्मरहितस्यापिनानाविभूतिभिराविर्भावंसुरगणाअपिमहर्षयोभृग्वादयोऽपिनजानंति तत्रहेतुः— अहंहिदेवानांमहर्षीणांचादिःकारणम् सर्वशःसर्वप्रकारैःउत्पादकत्वेनबुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेनचअतोमदनुग्रहंविनामांकेऽपिनजानंतीत्यर्थः ॥ २ ॥ एवंभूतात्मज्ञाने फलमाह योमामिति । सर्वकारणत्वादेवनविद्यतेआदिःकारणंयस्यतमनादिम् अतएवाजंजन्मशून्यम् लोकानांमहेश्वरंचमांयोवेत्ति ममनुष्येषुअसंमूढःसंमोहर हितःसन्सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ लोकमहेश्वरतामेवस्फुटयति बुद्धिरितित्रिभिः । बुद्धिःसारासारविवेकनैपुण्यम् ज्ञानमात्मविषयम् असंमोहोव्याकुलत्वाभावः

नमेविदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः ॥ अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः ॥ २ ॥ योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्वरम् ॥
असंमूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः ॥ सुखंदुःखंभवोभावोभयंचाभयमेवच ॥ ४ ॥
अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोऽयशः ॥ भवंतिभावाभूतानांमत्तएवपृथग्विधाः ॥ ५ ॥

क्षमासहिष्णुत्वम् सत्यंयथार्थभाषणम् दमोबाह्येंद्रियसंयमः शमोंऽतःकरणसंयमः सुखमनुकूलसंवेदनीयम् दुःखंचतद्विपरीतं भवउद्भवः अभावस्तद्विपरीतः भयंत्रासः अभयंतद्विपरीतम् अस्यलोकस्यमत्तएवभवंतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ किंच अहिंसेति । अहिंसापरपीडानिवृत्तिः समतारागद्वेषादिराहित्यम् मित्रा मित्रतुल्यताच तुष्टिर्दैवलब्धेनसंतोषः तपःशारीरादिवक्ष्यमाणम् दानंन्यायार्जितधनादेःसत्पात्रार्पणम् यशःसत्कीर्तिः अयशोऽपकीर्तिः एतेबुद्धिर्ज्ञानमित्यादयस्त द्विपरीताश्चाबुद्ध्यादयोनानाविधाभावाःप्राणिनांमत्तःसकाशादेवभवंति ॥ ५ ॥

किंच महर्षयइति । सप्तमहर्षयोभृग्वादयःसप्तब्राह्मणाइत्येतेपुराणेनिश्चयंगताइत्यादिपुराणप्रसिद्धाः तेभ्योऽपिपूर्वेऽन्येचत्वारोमहर्षयःसनकादयः तथामनवःस्वायंभुवादयः मद्भावामदीयोभावःप्रभावोयेषुते हिरण्यगर्भात्मनोममैवमनसःसंकल्पमात्राज्जाताः प्रभावमेवाह येषामिति । येषांभृग्वादीनांचसनकादीनांचइमाब्राह्मणाद्यालोकेवर्धमानाः यथायथंपुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यादिरूपाश्च प्रजाजातावर्तंते ॥ ६ ॥ यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्यफलमाह एतामिति । एतांभृग्वादिलक्षणांममविभूतिंयोगंचैश्वर्यलक्षणंतत्त्वतोयोवेत्तिसोऽविकम्पेनानिःसंशयेनयोगेनसम्यग्दर्शनेनयुक्तोभवति नास्त्यत्रसंशयः ॥ ७ ॥ यथाचविभूतियोगयोर्ज्ञानेनसम्य

महर्षयःसप्तपूर्वेचत्वारोमनवस्तथा ॥ मद्भावामानसाजातायेषांलोकइमाःप्रजाः ॥ ६ ॥ एतांविभूतिंयोगंचममयोवेत्तितत्त्व
तः ॥ सोऽविकंपेनयोगेनयुज्यतेनात्रसंशयः ॥ ७ ॥ अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते ॥ इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसम
न्विताः ॥ ८ ॥ मच्चित्तामद्गतप्राणाबोधयंतःपरस्परम् ॥ कथयंतश्चमांनित्यंतुष्यंतिचरमंतिच ॥ ९ ॥ तेषांसततयुक्तानांभ
जतांप्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामिबुद्धियोगंतंयेनमामुपयांतिते ॥ १० ॥

ग्ज्ञानावाप्तिस्तद्दर्शयाति अहमित्यादिचतुर्भिः । अहंसर्वस्यजगतःप्रभवः भृग्वादिरूपवि भूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुःमत्तएवचास्यसर्वस्यबुद्धिर्ज्ञानमसंमोहइत्यादिसर्वंप्रवर्ततइति एवंमत्वाऽवबुद्ध्य बुधाविवेकिनोभावसमन्विताःप्रीतियुक्तामांभजंते ॥ ८ ॥ प्रीतिपूर्वकंभजनमेवाह मच्चित्ताइति । मय्येवाचित्तंयेषांतेमच्चिताः मामेवगताःप्राप्ताःप्राणाइंद्रियाणियेषांतेमद्गतप्राणाः मदर्पितजीवनाइतिवा एवंभूतास्तेबुधाः अन्योऽन्यंमांन्यायोपेतैःश्रुत्यादिप्रमाणैर्बोधयंतः बुद्ध्याचमांकथयन्तःसंकीर्तयन्तः संतोनित्यंतुष्यंति अनुमोदनेनतुष्टिंयांति रमंतिच निर्वृत्तिंयांति ॥ ९ ॥ एवंभूतानांचसम्यग्ज्ञानमहंददामीत्याह तेषामिति । एवंसततयुक्तानां

मय्यासक्तानांप्रीतिपूर्वकंभजतांतेषांतंबुद्धिरूपंयोगमुपायंददामि तमितिकम् येनोपायेनतेभक्तामांप्राप्नुवंति ॥ १० ॥ बुद्धियोगंदत्त्वाचतस्यानुभवपर्यंतंतमापा द्यविद्याकृतंसंसारंनाशयामीत्याह तेषामिति । तेषामनुकंपार्थंमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्जातंतमः संसाराख्यं नाशयामि कुत्रवास्थितःसन्केनसाधनेनतमोनाशय सीत्यतआह आत्मभावस्थः बुद्धिवृत्तौस्थितःसन् भास्वताविस्फुरताज्ञानलक्षणेनदीपेननाशयामि ॥ ११ ॥ संक्षेपेणोक्ताविभूतीर्विस्तरेणजिज्ञासुर्भगवंतंस्तु वन्नर्जुनउवाच परंब्रह्मेतिसप्तभिः परंब्रह्मचपरंधामचआश्रयःपरमंचपवित्रंभवानेव कुतइत्यतआह यतःशाश्वतंनित्यंपुरुषं तथादिव्यंद्योतनात्मकं स्वप्रकाशंच

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता ॥ ११ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ परंब्रह्मपरंधा मपवित्रंपरमंभवान् ॥ पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुम् ॥ १२ ॥ आहुस्त्वामृषयःसर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा ॥ असितोदेवलोव्या सःस्वयंचैवब्रवीषिमे ॥ १३ ॥ सर्वमेतदृतंमन्येयन्मांवदसिकेशव ॥ नहितेभगवन्व्यक्तिंविदुर्देवानदानवाः ॥ १४ ॥

आदिश्चासौदेवश्चतं देवानामादिभूतमित्यर्थः तथाअजंअजन्मानंविभुंव्यापकंत्वामेवाहुः ॥ १२ ॥ केतइत्यतआह आहुरिति । ऋषयःभृग्वादयःसर्वे देवर्षिर्ना रदः असितश्चदेवलश्चव्यासश्च स्वयंत्वमेवसाक्षान्मेमह्यंब्रवीषि ॥ १३ ॥ अतोममेदानींत्वदैश्वर्येअसंभावनानिवृत्तेत्याह सर्वमिति । एतद्धवानेवपरंब्रह्मेत्यादि सर्वमपिऋतंसत्यंमन्ये यन्मांप्रतित्वंकथयसि नमेविदुःसुरगणाइत्यादितदपिसत्यमेवमन्यतइत्याह नहीति । हेभगवन् तवव्यक्तिंदेवानविदुः अस्मदनुग्रहार्थेमिय मभिव्यक्तिरितिनजानंति दानवाश्चास्मन्निग्रहार्थमितिनाविदुरेवेति ॥ १४ ॥

किंतर्हि स्वयमिति । स्वयमेवत्वमात्मानंवेत्थजानासि नान्यः तदप्यात्मनास्वेनैववेत्थ नसाधनांतरेण अत्यादरेणबहुधासंबोधयति हेपुरुषोत्तम पुरुषोत्तमत्वेहेतुग र्भाणिसंबोधनानि हेभूतभावनभूतोत्पादक भूतानामीशानियन्तः देवानामादित्यादीनांदेवप्रकाशक जगत्पतेविश्वपालक ॥ १५ ॥ यस्मात्तवाभिव्यक्तित्वमेव वेत्सिनदेवादयस्तस्माद्वक्तुमर्हसीति याआत्मनस्तवदिव्याअत्यद्भुताविभूतयस्ताःसर्वावक्तुंत्वमेवार्हसि योग्योभवसि याभिरितिविभूतीनांविशेषणं स्पष्टा र्थम् ॥ १६ ॥ कथनप्रयोजनंदर्शयन्प्रार्थयते कथमितिद्वाभ्याम् । हे योगिन् ! कथंकैर्विभूतिभेदैःसदापरिचिंतयन्नहंत्वांविद्यांजानीयाम् विभूतिभेदेनचिंत्योऽ

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानंवेत्थत्वंपुरुषोत्तम ॥ भूतभावनभूतेशदेवदेवजगत्पते ॥ १५ ॥ वक्तुमर्हस्यशेषेणदिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ याभि र्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वंव्याप्यतिष्ठसि ॥ १६ ॥ कथंविद्यामहंयोगिंस्त्वांसदापरिचिंतयन् ॥ केषुकेषुचभावेषुचिंत्योऽसिभगवन्म या ॥ १७ ॥ विस्तरेणात्मनोयोगंविभूतिंचजनार्दन ॥ भूयःकथयतृप्तिर्हिशृण्वतोनास्तिमेऽमृतम् ॥ १८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हन्ततेकथयिष्यामिदिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ प्राधान्यतःकुरुश्रेष्ठनास्त्यन्तोविस्तरस्यमे ॥ १९ ॥

पित्वंकेषुकेषुपदार्थेषुमयाचिंतनीयोऽसि ॥ १७ ॥ तदेवंबहिर्मुखेऽपिचित्तेतत्रतत्रविभूतिभेदेनत्वच्चिंतैवयथाभवेत्तथाविस्तरेणकथयेत्याह विस्तरेणेति । आत्मन स्तवयोगंसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणंयोगैश्वर्यंविभूतिंचविस्तरेणपुनःकथय हियस्मात्त्वद्वाक्यममृतरूपंशृण्वतोममतृप्तिरलंबुद्धिर्नास्ति ॥ १८ ॥ एवंप्रार्थितःसन् श्रीभगवानुवाच हन्तेति । हंतेत्यनुकंपासंबोधनं दिव्यायाममविभूतयस्ताः प्राधान्येनतुभ्यंकथयिष्यामि यतोऽवान्तरस्यविभूतिविस्तरस्यमदीयस्यांतोनास्ति अत प्रधानभूताःकतिचिद्वर्णयिष्यामि ॥ १९ ॥

तत्रप्रथममैश्वररूपंकथयति अहमिति । हेगुडाकेश ! सर्वेषांभूतानामाशयेष्वंतःकरणेषुसर्वज्ञत्वादिगुणैर्नियंतृत्वेनावस्थितःपरमात्माहम् आदिर्जन्म मध्यंस्थितिः अंतःसंहारः सर्वभूतानांजन्मादिहेतुश्चाहमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ इदानींविभूतीःकथयति आदित्यानामित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति । आदित्यानांद्वादशानांमध्ये विष्णुर्वामनोऽहम् ज्योतिषांप्रकाशानांमध्येंऽशुमान्विश्वव्यापकरश्मियुक्तोरविःसूर्योऽहम मरुतांदेवविशेषाणांमध्येमरीचिनामाहमस्मि यद्वा सप्तमरुद्गणावायवस्ते षांमध्यइति तेच आवहःप्रवहःविवहःपरावहःउद्वहःसंवहःपरिवहइतिमरुद्गणाः नक्षत्राणांमध्येचंद्रोऽहम् अत्रच आदित्यानामहंविष्णुरित्यादिषुप्रायशोनिर्धार

अहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्चमध्यंचभूतानामंतएवच ॥ २० ॥
आदित्यानामहंविष्णुर्ज्योतिषांरविरंशुमान् ॥ मरीचिर्मरुतामस्मिनक्षत्राणामहंशशी ॥ २१ ॥
वेदानांसामवेदोऽस्मिदेवानामस्मिवासवः ॥ इंद्रियाणांमनश्चास्मिभूतानामस्मिचेतना ॥ २२ ॥
रुद्राणांशंकरश्चास्मिवित्तेशोयक्षरक्षसाम् ॥ वसूनांपावकश्चास्मिमेरुःशिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

णेषष्ठी कचिच्चभूतानामस्मिचेतनेत्यादिनासंबंधेषष्ठी तच्चतत्रतत्रैवदर्शयिष्यामः विष्णुरित्याद्यवतारोऽपिप्रभावातिशयमात्रविवक्षयाविभूतित्वेननिर्दिश्यते अतः परंचाध्यायस्यस्पष्टार्थत्वेऽपिकिंचित्किंचिद्व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥ वेदानामिति । वासवइंद्रः भूतानांसंबंधिनीचेतनाज्ञानशक्तिरहमस्मि ॥ २२ ॥ रुद्राणा मिति । यक्षरक्षसामितिराक्षसानामपिक्रूरत्वादिसाम्याद्यक्षैःसहैकीकृत्यनिर्देशः तेषांमध्येवित्तेशः कुबेरोऽस्मि पावकोऽग्निः शिखरिणांशिखरवतांउच्छ्रिता नांमध्येमेरुः ॥ २३ ॥

पुरोधसामिति । पुरोधसांमध्येदेवपुरोहितत्वान्मुख्यंबृहस्पतिंमांविद्धि सेनानीनांसेनापतीनांमध्येदेवसेनापतिः स्कंदोऽहमस्मि सरसास्थिरजलाशयानांमध्येसमुद्रोऽस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति । गिरांवाचांपदात्मिकानांमध्येएकमक्षरमोंकाराख्यंपदमस्मि यज्ञानांश्रौतस्मार्तानांमध्येजपरूपोयज्ञोऽहम् ॥ २५ ॥ अश्वत्थ इति । देवाएवसंतोमंत्रदर्शनेनयऋषित्वंप्राप्तास्तेषांमध्येनारदोऽस्मि सिद्धानांउत्पत्तितएवाधिगतपरमार्थतत्त्वानांमध्येकपिलाख्योमुनिरस्मि ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमिति । अमृतार्थंक्षीराब्धिमथनादुद्भूतमुच्चैःश्रवसंनामाश्वंमद्विभूतिंविद्धि अमृतोद्भवमित्येतदैरावतेऽपिसंबध्यते नराधिपंराजानंमाविद्धि ॥ २७ ॥ आयुधा

पुरोधसाचमुख्यंमांविद्धिपार्थबृहस्पतिम् ॥ सेनानीनामहंस्कंदःसरसामस्मिसागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणांभृगुरहंगिरामस्म्येकमक्षरम् ॥ यज्ञानांजपयज्ञोऽस्मिस्थावराणांहिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थःसर्ववृक्षाणांदेवर्षीणांचनारदः ॥ गंधर्वाणांचित्ररथः सिद्धानांकपिलोमुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमश्वानांविद्धिमाममृतोद्भवम् ॥ ऐरावतंगजेंद्राणांनराणांचनराधिपम् ॥ २७ ॥ आयुधानामहंवज्रंधेनूनामस्मिकामधुक् ॥ प्रजनश्चास्मिकंदर्पःसर्पाणामस्मिवासुकिः ॥ २८ ॥ अनंतश्चास्मिनागानांवरुणोयादसामहम् ॥ पितॄणामर्यमाचास्मियमःसंयमतामहम् ॥ २९ ॥

नामिति । आयुधानांमध्येवज्रम कामान्दोग्धीतिकामधुक् प्रजनःप्रजोत्पत्तिहेतुःकंदर्पःकामोऽस्मि नकेवलंसंभोगप्रधानःकामोमद्विभूतिः अशास्त्रीयत्वात् सर्पाणांसविषाणांराजावासुकिरस्मि ॥ २८ ॥ अनंतइति । नागानांनिर्विषाणांराजाअनंतःशेषोऽस्मि यादसांजलचराणांराजावरुणोऽस्मि पितॄणांराजाअर्यमाऽस्मि संयमतांनियमनंकुर्वतांमध्येयमोऽस्मि ॥ २९ ॥

प्रह्लादइति । कलयतांवशीकुर्वतांगणयतांवामध्येकालोऽहम् मृगेंद्रःसिंहःपक्षिणांमध्येगरुडोऽस्मि ॥ ३० ॥ पवनइति । पवतांपावयितॄणांवेगवतांवामध्येवायुरस्मि शस्त्रभृतांवीराणांरामोदाशरथिः यद्वापरशुरामः झषाणांमत्स्यानांमकरःमत्स्यविशेषस्तिमिंगिलः स्रोतसांप्रवाहोदकानांमध्येभागीरथी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामिति । सृज्यंतइतिसर्गाआकाशादयस्तेषामादिरंतश्चमध्यंचैवाहं अहमादिश्चमध्यंचेत्यत्रसृष्ट्यादिकर्तृत्वंपारमैश्वर्यमुक्तं अत्रतूत्पत्तिस्थितिलयामद्विभूतित्वेनध्येयाइत्युच्यतइतिविशेषः अध्यात्मविद्याआत्मविद्या प्रवदतांवादिनांसंबंधिन्योवादजल्पवितंडाख्यास्तिस्रःकथाःप्रसिद्धाः तासांमध्येवादोऽहम् यत्रद्वाभ्यामपिप्रमाणतस्तर्कतश्चस्वपक्षःस्थाप्यते परपक्षश्छलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्यतेसजल्पोनाम यत्रत्वेकःस्वपक्षंस्थापयति अन्यस्तुछलजातिनिग्रहस्थानैस्तत्पक्षंदूषयतिनतुस्वपक्षंसाधयति सावितंडानामकथा तत्रजल्पवितंडेविजिगीषमाणयोर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले वादस्तुवीतरागयोःशिष्याचार्ययोरन्ययोर्वातत्त्वनिर्णयफलश्चातोऽसौश्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति । अक्षराणांवर्णानांमध्येअकारोऽस्मि तस्यसर्ववाङ्मयत्वेनश्रेष्ठत्वात् तथाचश्रुतिः—अकारोहिसर्वावाक्सैषास्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमानाबह्वीनानारूपाभवतीति सामासिकस्यसमाससमूहस्यमध्येद्वंद्वःरामकृष्णावित्यादिसमासोऽस्मि उभयपदप्रधानत्वेनश्रेष्ठत्वात् अक्षयःप्रवाहरूपःकालोऽहमेवकालःकलयतामित्यत्रायुर्गणनात्मकः संवत्सरशताद्यायुःस्वरूपकालउक्तः सचतस्मिन्नायुषिक्षीणेसतिक्षीयते अत्रतुप्रवा

प्रह्लादश्चास्मिदैत्यानांकालःकलयतामहम् ॥ मृगाणांचमृगेन्द्रोऽहंवैनतेयश्चपक्षिणाम् ॥ ३० ॥ पवनःपवतामस्मिरामःशस्त्रभृतामहम् ॥
झषाणांमकरश्चास्मिस्रोतसामस्मिजाह्नवी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामादिरन्तश्चमध्यंचैवाहमर्जुन ॥ अध्यात्मविद्याविद्यानांवादःप्रवदतामहम्
॥ ३२ ॥ अक्षराणामकारोऽस्मिद्वंद्वःसामासिकस्यच ॥ अहमेवाक्षयःकालोधाताऽहंविश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

हात्मकोऽक्षयःकालउच्यतइतिविशेषः कर्मफलविधातॄणामध्येविश्वतोमुखोधाता सर्वकर्मफलविधाताहमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ मृत्युरिति । संहारकारिणांमध्येस र्वहरोमृत्युरहम् भविष्यतांभाविकल्याणानांप्राणिनामुद्भवःअभ्युदयोऽहम् नारीणांस्त्रीणांमध्येकीर्त्याद्याःसप्तदेवतारूपाःस्त्रियोऽहम यासामाभासमात्रयोगेनप्रा णिनःश्लाघ्याभवंति ताःकीर्त्याद्याःस्त्रियोमद्विभूतयः ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । त्वामिद्रंहवामहइत्यस्यामृचिगीयमानंबृहत्साम तेनचेंद्रःसर्वेश्वरत्वेनस्तूयतइति श्रैष्ठ्यंदर्शितं छंदोविशिष्टानांमंत्राणांमध्येगायत्र्यहम द्विजत्वापादकत्वेनसोमाहरणेनचश्रेष्ठत्वात् कुसुमाकरोवसंतः ॥ ३५ ॥ द्यूतमिति । छलयता

मृत्युःसर्वहरश्चाहमुद्भवश्चभविष्यताम् ॥ कीर्तिःश्रीर्वाक्चनारीणांस्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा ॥ ३४ ॥ बृहत्सामतथासाम्नांगायत्रीच्छंदसाम हम् ॥ मासानांमार्गशीर्षोऽहमृतूनांकुसुमाकरः ॥ ३५ ॥ द्यूतंछलयतामस्मितेजस्तेजस्विनामहम् ॥ जयोऽस्मिव्यवसायोऽस्मिसत्त्वंस त्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनांवासुदेवोऽस्मिपांडवानांधनंजयः ॥ मुनीनामप्यहंव्यासःकवीनामुशनाकविः ॥ ३७ ॥ दंडोदमय तामस्मिनीतिरस्मिजिगीषताम् ॥ मौनंचैवास्मिगुह्यानांज्ञानंज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

मन्योन्यवंचनपराणांसंबंधिद्यूतमस्मि तेजस्विनांप्रभावतां तेजःप्रभावोऽस्मि जेतॄणांजयोऽस्मि व्यवसायिनामुद्यमवतांव्यवसायउद्यमोऽस्मि सत्त्ववतां सात्त्विकानांसत्त्वमहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति । वासुदेवोयोऽहंत्वामुपदिशामि धनंजयस्त्वमेवमद्विभूतिः मुनीनांवेदार्थमननशीलानांवेदव्यासोऽह मस्मि कवीनांकाव्यदर्शिनांमध्येउशनानामकविःशुक्रः ॥ ३७ ॥ दंडइति । दमयतांदमनकर्तॄणांसंबंधीदंडोऽस्मि येनअसंयताअपिसंयताभवंतिसदंडोमद्विभू तिः जेतुमिच्छतांसंबंधिनीसामाद्युपायरूपानीतिरस्मि गुह्यानांगोप्यानांगोपनहेतुर्मौनमवचनमहमस्मि नहितूष्णींस्थितस्याभिप्रायोज्ञायतेज्ञानवतांतत्त्वज्ञानिनां

यज्ज्ञानंतदहम् ॥ ३८ ॥ यदिति । यदपिचसर्वभूतानांबीजंप्ररोहकारणंतदहं तत्रहेतुः—मयाविनायत्स्यात्भवेत् तच्चराचरंभूतंनास्त्येवेति ॥ ३९ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति नान्तइति । अनन्तत्वाद्विभूतीनांताःसाकल्येनवक्तुंनशक्यंतेएषतुविभूतेर्विस्तरउद्देशतःसंक्षेपतःप्रोक्तः ॥ ४० ॥ पुनश्चसाकांक्षंप्रतिकथंचित्साकल्येनकथयति यद्यदिति । विभूतिमदैश्वर्ययुक्तम् श्रीमत्संपत्तियुक्तम् ऊर्जितंकेनचित्प्रभावबलादिनागुणेनातिशयितंयद्यत्सत्त्वंवस्तुमात्रंतत्तदेवममतेजःप्रभावस्यांशेनसंभूतंजानीहि ॥ ४१ ॥ अथवाकिमनेनपरिच्छिन्नज्ञानेन सर्वत्रसमदृष्टिमेवकुर्वित्याह अथवेति । बहुनापृथग्ज्ञातेनकिंतवकार्यं यदिदंसर्वं

यच्चापिसर्वभूतानांबीजंतदहमर्जुन ॥ नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरम् ॥ ३९ ॥ नान्तोऽस्तिममदिव्यानांविभूतीनांपरंतप ॥
एषतूद्देशतःप्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमया ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्वंश्रीमदूर्जितमेववा ॥ तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥
अथवाबहुनैतेनकिंज्ञातेनतवार्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत् ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमद्भग०विभूतियोगोनामदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ मदनुग्रहायपरमंगुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥ यत्त्वयोक्तंवचस्तेनमोहोऽयंविगतोमम ॥ १ ॥

जगदेकांशेनएकदेशमात्रेणविष्टभ्यधृत्वाव्याप्येतिवाअहमेवस्थितः नमद्व्यतिरिक्तंकिंचिदस्ति "पादोऽस्यविश्वाभूतानि"इतिश्रुतेः ॥ ४२ ॥ 'इंद्रियद्वारतश्चित्तेबहिर्धावतिसत्यपि ॥ ईशदृष्टिविधानायविभूतीर्दशमेऽब्रवीत् ॥ १ ॥' इतिसुबोधिन्यांटीकायांदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ 'विभूतिवैभवंप्रोच्यकृपयापरयाहरिः ॥ दिदृक्षोरर्जुनस्याथविश्वरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥' पूर्वाध्यायांतेविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदितिविश्वात्मकं पारमेश्वरंरूपमुपक्षिप्तं तद्दिदृक्षुःपूर्वोक्तमभिनंदन्नर्जुनउवाच मदनुग्रहायेतिचतुर्भिःममानुग्रहायशोकनिवृत्तयेपरमंपरमार्थनिष्ठंगुह्यंगोप्यमपिअध्यात्ममितिसंज्ञितंआत्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तंवचः अ

शोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिषष्ठाध्यायपर्यंतंयद्वाक्यं तेनममायंमोहोऽहंहन्ताएतेहन्यंतइत्यादिलक्षणोभ्रमोविगतःविनष्टः आत्मनःकर्तृत्वाद्यभावोक्तेः ॥ १ ॥
किंच भवाप्ययाविति। भूतानांभवाप्ययौसृष्टिप्रलयौत्वत्तःसकाशादेवभवतइतिश्रुतौमया अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथाइत्यादौविस्तरशःपुनःपुनः कमल
पत्रेइवसुप्रसन्नेविशालेअक्षिणीयस्यसः हेकमलपत्राक्ष। माहात्म्यमपिचाव्ययम् अक्षयंश्रुतम् विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपिशुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽपिबंधमोक्षादिवि
चित्रफलदातृत्वेऽपिअविकारावैषम्यासंगोदासीन्यादिलक्षणमपरिमितंमहत्त्वंश्रुतम् अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंमन्यते मयाततमिदंसर्वं नचमांतानिकर्माणिनिबध्नंति स

भवाप्ययौहिभूतानांश्रुतौविस्तरशोमया ॥ त्वत्तःकमलपत्राक्षमाहात्म्यमपिचाव्ययम् ॥ २ ॥
एवमेतद्यथात्थत्वमात्मानंपरमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तम ॥ ३ ॥
मन्यसेयदितच्छक्यंमयाद्रष्टुमितिप्रभो ॥ योगेश्वरततोमेत्वंदर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

मोऽहंसर्वभूतेषुइत्यादिना अतस्त्वत्परतंत्रत्वादपिजीवानामहंकर्तेत्यादिर्मदीयोमोहोविगतइतिभावः ॥ २ ॥ किंच एवमिति। भवाप्ययौहिभूतानामित्यादिमया
श्रुतं यथाचेदानीमात्मानंत्वमात्थ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमित्येवंकथयसि हेपरमेश्वर। एवमेतत् अत्राप्यविश्वासोममनास्तीत्यर्थः तथापिहेपुरुषोत्तम! तवैश्वरंज्ञानैश्व
र्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिःसंपन्नंत्वद्रूपं कौतूहलादहंद्रष्टुमिच्छामि ॥ ३ ॥ नचाहंद्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैवत्वयातद्रूपंदर्शयितव्यं किंतर्हिमन्यसइति। योगिनएवयो
गास्तेषामीश्वर! मयाअर्जुनेनतद्रूपंद्रष्टुंशक्यमितियदिमन्यसे ततस्तर्हितद्रूपवंतमात्मानंअव्ययंनित्यंममदर्शय ॥ ४ ॥

एवंप्रार्थितःसन्नत्यद्भुतंरूपंदर्शयिष्यन्सावधानोभवेत्येवमर्जुनमभिमुखीकरोति श्रीभगवानुवाच पश्येतिचतुर्भिः । रूपस्यैकत्वेऽपिनानाविधत्वाद्रूपाणीतिबहु
वचनंअपरिमितान्यनेकप्रकाराणिदिव्यान्यलौकिकानिममरूपाणिपश्य वर्णाःशुक्लकृष्णादयः आकृतयोऽवयवसन्निवेशविशेषाः नानाअनेकवर्णाआकृतयश्च
येषांतानिनानावर्णाकृतीनि ॥ ५ ॥ तान्येवाह पश्येति । आदित्यादीन्ममदेहेपश्य मरुतएकोनपंचाशद्देवविशेषान् अदृष्टपूर्वाणि त्वयावान्येनवापूर्वम-
दृष्टानिरूपाणि आश्चर्याण्यत्यद्भुतानि ॥ ६ ॥ किंच इहेति । तत्रतत्रपरिभ्रमतावर्षकोटिभिरपिद्रष्टुमशक्यंकृत्स्नमपिचराचरसहितं जगदिहास्मिन्ममदेहेऽ

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ पश्यमेपार्थरूपाणिशतशोऽथसहस्रशः ॥ नानाविधानिदिव्यानिनानावर्णाकृतीनिच ॥ ५ ॥ पश्या
दित्यान्वसून्रुद्रानाश्विनौमरुतस्तथा ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणिपश्याश्चर्याणिभारत ॥ ६ ॥ इहैकस्थंजगत्कृत्स्नंपश्याद्यसचराचरम् ॥ मम
देहेगुडाकेशयच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥ नतुमांशक्यसेद्रष्टुमनेनैवस्वचक्षुषा ॥ दिव्यंददामितेचक्षुःपश्यमेयोगमैश्वरम् ॥ ८ ॥
संजयउवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वाततोराजन्महायोगेश्वरोहरिः ॥ दर्शयामासपार्थायपरमंरूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

वयवरूपेणैकत्रैवस्थितमद्याधुनैवपश्य यच्चान्यज्जगदाश्रयभूतंकारणस्वरूपम् जगतश्चावस्थाविशेषादिकम् जयपराजयादिकंच यदप्यन्यद्द्रष्टुमिच्छसितत्स
र्वंपश्य ॥ ७ ॥ यदुक्तमर्जुनेन मन्यसेयदितच्छक्यमिति तत्राह नत्विति । अनेनैवतुस्वीयेनचर्मचक्षुषामांद्रष्टुंनशक्यसे शक्तोनभविष्यसि अतोऽहंदिव्य
१४ मलौकिकंज्ञानात्मकंचक्षुस्तुभ्यंददामि ममैश्वरमसाधारणंयोगंयुक्तिमघटितघटनासामर्थ्यंपश्य ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वाभगवानर्जुनायरूपंदर्शितवान् तच्चरूपं
दृष्ट्वार्जुनःश्रीकृष्णंविज्ञापितवानितीममर्थं एवमुक्त्वेत्यादिभिःषड्भिःश्लोकैर्धृतराष्ट्रंप्रति संजयउवाच एवमिति । हेराजन् धृतराष्ट्र ! महांश्चासौ

योगेश्वरश्चहरिःपरमंऐश्वरंरूपंदर्शितवान् ॥ ९ ॥ कथंभूतंतदित्यतआह अनेकेति । अनेकानिवक्त्राणिनयनानिचयस्मिंस्तत् अनेकानामद्भुतानांदर्शनंयस्मिं स्तत् अनेकानिदिव्याभरणानियस्मिंस्तत् दिव्यान्यनेकानिउद्यतातिआयुधानिचयस्मिन्तत् ॥ १० ॥ किंच दिव्येति । दिव्यानिमाल्यांबराणिचधारयंती तितथा दिव्योगंधोयस्यतादृशमनुलेपनंयस्यतत् सर्वाश्चर्यमयमनेकाश्चर्यप्रायम् देवंद्योतनात्मकम् अनंतमपरिच्छिन्नम् विश्वतःसर्वतोमुखानियस्मिंस्तत् ॥ ॥ ११ ॥ विश्वरूपदीप्तेर्निरुपमत्वमाह दिवीति । दिव्याकाशेसूर्यसहस्रस्ययुगपदुत्थितस्ययदियुगपदुत्थिताभाःप्रभाभवेत् तर्हिसातदामहात्मनोविश्वरूप

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥ अनेकदिव्याभरणंदिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरंदिव्यगन्धानुलेपनम् ॥
सर्वाश्चर्यमयंदेवमनंतंविश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥ दिविसूर्यसहस्रस्यभवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदिभाःसदृशीसास्याद्भासस्तस्यमहात्मनः ॥
॥ १२ ॥ तत्रैकस्थंजगत्कृत्स्नंप्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्यद्देवदेवस्यशरीरेपांडवस्तदा ॥ १३ ॥ ततःसविस्मयाविष्टोहृष्टरोमाधनं
जयः ॥ प्रणम्यशिरसादेवंकृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥

स्यभासःप्रभायाःकथंचित्सदृशीस्यात् नान्योपमाऽस्तीत्यर्थः तथाभूतंरूपंदर्शयामासेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायामाहसंजयः तत्रेति । अनेकधाप्रविभक्तंनानाविभागेनात्रस्थितंकृत्स्नंजगद्देवदेवस्यशरीरेतदवयवत्वेनैकत्रैवस्थितंतदापांडवोऽर्जुनोऽपश्यत् ॥ १३ ॥ एवंदृष्ट्वाकिंकृतवानित्यत आह ततइति । ततोदर्शनानंतरं विस्मयेनाविष्टोव्याप्तःसन्हृष्टान्युत्पुलकितानिरोमाणियस्यसधनंजयोदेवंतमेवशिरसाप्रणम्यकृतांजलिःसंपुटीकृतहस्तोभूत्वा ऽभाषत उक्तवान् ॥ १४ ॥

भाषणमेवाह पश्यामीतिसप्तदशभिः । हेदेव तवदेहेदेवानादित्यादीन्पश्यामि तथासर्वान्भूतविशेषाणांजरायुजांडजादीनांसंघांश्च तथादिव्यानृषीन्वसिष्ठादीन् उरगांश्चतक्षकादीन् तथादेवानामीशंस्वामिनं ब्रह्माणंच कथंभूतम् कमलासनस्थम् पृथ्वीपद्मकर्णिकायांमेरौस्थितम् यद्वा त्वन्नाभिपद्मासनस्थम् ॥१५॥ किंच अनेकेति । अनेकानिबाह्वादीनियस्यताद्दशंपश्यामि अनंतानिरूपाणियस्यतंत्वांसर्वतःपश्यामि तवतुअंतंमध्यमादिंचनपश्यामिसर्वगतत्वात् ॥ १६ ॥ किंच कि रीटिनमिति । किरीटिनंमुकुटवन्तं गादिनंगदावन्तं चक्रिणंचक्रवन्तं सर्वतोदीप्तिमन्तं तेजःपुंजरूपम् तथादुर्निरीक्ष्यंद्रष्टुमशक्यम् तत्रहेतुः—दीप्तयोरनलार्कयोर्द्यु

अर्जुनउवाच ॥ ॥ पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहेसर्वांस्तथाभूतविशेषसंघान् ॥ ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थमृषींश्चसर्वानुरगांश्चदिव्यान्
॥ १५ ॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रंपश्यामित्वांसर्वतोऽनंतरूपम् ॥ नांतंनमध्यंनपुनस्तवादिंपश्यामिविश्वेश्वरविश्वरूप ॥ १६ ॥ किरी
टिनंगदिनंचक्रिणंचतेजोराशिंसर्वतोदीप्तिमंतम् ॥ पश्यामित्वांदुर्निरीक्ष्यंसमंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥ त्वमक्षरंपरमंवे
दितव्यंत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् ॥ त्वमव्ययःशाश्वतधर्मगोप्तासनातनस्त्वंपुरुषोमतोमे ॥ १८ ॥ अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनं
तबाहुंशशिसूर्यनेत्रम् ॥ पश्यामित्वांदीप्तहुताशवक्त्रंस्वतेजसाविश्वमिदंतपंतम् ॥ १९ ॥

तिरिविद्युतिस्तेजोयस्यतम् अतएवाप्रमेयम् एवंभूतइतिनिश्चेतुमशक्यम् त्वांसमंततःपश्यामि ॥ १७ ॥ यस्मादेवंतवातर्क्यमैश्वर्यंतस्मात् त्वमिति । त्वमेवाक्षरंपर मंब्रह्म कथंभूतं वेदितव्यंमुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् त्वमेवास्यविश्वस्यपरंनिधानम् निधीयतेऽस्मिन्नितिनिधानंप्रकृष्टाश्रयःअतएवत्वमव्ययोनित्यः शाश्वतस्यानित्यस्यधर्म स्यगोप्तापालकः सनातनश्चिरंतनःपुरुषोमेमतःसंमतोऽसि ॥ १८ ॥ किंच अनादीति । अनादिमध्यान्तमुत्पत्तिस्थितिप्रलयरहितम् अनंतंवीर्यंप्रभावोयस्यतम्

अनन्तबाहुं अनन्ताबाहवोयस्यतम् शशिसूर्यौनेत्रेयस्यतम् तादृशंत्वांपश्यामि तथादीप्तोहुताशोऽग्निर्वक्रेषुयस्यतम् स्वतेजसा इदंविश्वं तपंतंसंतापयन्तंपश्यामि ॥ ॥ १९ ॥ किंच द्यावापृथिव्योरिति । द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि अन्तरिक्षंत्वयैकेनव्याप्तम् दिशश्चसर्वाव्याप्ताः अद्भुतंअदृष्टपूर्वंत्वदीयमिदमुग्रंघोरंरूपंदृष्ट्वा लोकत्रयंप्रव्यथितमतिभीतंपश्यामिइतिपूर्वस्यैवानुषंगः ॥ २० ॥ किंच अमीहीति । अमीसुरसंघाः भीताःसंतः त्वांविशंतिशरणंप्रविशंति तेषांमध्येकेचिद्दति भीताः दूरतएवस्थित्वाकृतसंपुटकरयुगुलाःसंतोगृणंति जयजयरक्षरक्षेतिप्रार्थयंते स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥ किंच रुद्रेति । रुद्राश्चादित्याश्चवसवश्चयेचसाध्यानामदेवाः

द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहिव्याप्तंत्वयैकेनदिशश्चसर्वाः ॥ दृष्ट्वाऽद्भुतंरूपमुग्रंतवेदंलोकत्रयंप्रव्यथितंमहात्मन् ॥ २० ॥ अमीहित्वांसुर संघाविशंतिकेचिद्भीताःप्रांजलयोगृणंति ॥ स्वस्तीत्युक्त्वामहर्षिसिद्धसंघाःस्तुवंतित्वांस्तुतिभिःपुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्याव सवोयेचसाध्याविश्वेऽश्विनौमरुतश्चोष्मपाश्च ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघावीक्षंतेत्वांविस्मिताश्चैवसर्वे ॥ २२ ॥ रूपंमहत्तेबहुवक्रनेत्रं महाबाहोबहुबाहूरुपादम् ॥ बहूदरंबहुदंष्ट्राकरालंदृष्ट्वालोकाःप्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

विश्वेदेवाः अश्विनौदेवौ मरुतोमरुद्गणाः ऊष्माणंपिबंतीत्यूष्मपाःपितरः "ऊष्मभागाहिपितरः" इत्यादिश्रुतेः स्मृतिश्च—'यावदुष्णंभवेदन्नंयावदश्नंतिवाग्यताः । पितर स्तावदश्नंतियावन्नोक्ताहविर्गुणाः' इतिगंधर्वाश्चयक्षाश्चासुराश्चविरोचनादयः सिद्धानांसंघाश्चतेसर्वेएव विस्मिताःसंतःत्वांवीक्षंतइत्यन्वयः ॥ २२ ॥ किंच रूपमिति । हेमहाबाहो! महदत्यूर्जितंतवरूपंदृष्ट्वालोकाःसर्वेप्रव्यथिताःअतिभीताः तथाऽहंप्रव्यथितोऽस्मि कीदृशंरूपंदृष्ट्वा बहूनिवक्राणिनेत्राणिचयस्मिंस्तत् बहवोबाहवऊरव

पादाश्रयस्मिंस्तत् बहूनिउदराणियस्मिंस्तत् बहुभिर्दंष्ट्राभिःकरालंविकृतं रौद्रमित्यर्थः ॥२३॥ नकेवलंभीतोऽहमित्येतावदेव अपितुनभःस्पृशमिति । नभः स्पृश तीतिनभःस्पृक्तं अन्तरिक्षव्यापिनमित्यर्थः दीप्तंतेजोयुक्तम् अनेकेवर्णायस्यतमनेकवर्णम् व्यात्तानिविवृतान्याननानियस्यतम् दीप्तानिविशालानिनेत्राणि यस्यतम् एवंभूतंत्वांदृष्ट्वाप्रव्यथितोऽतरात्मामनोयस्यसोऽहम् धृतिंधैर्यमुपशमंचनलभे ॥ २४ ॥ किंच दंष्ट्रेति । भोदेवेश ! तवमुखानिदृष्ट्वाभयावेशोनदिशोन जानामिशर्मचसुखंनलभे भोजगन्निवास ! प्रसन्नोभव कीदृशानिमुखानि दंष्ट्राभिःकरालानि कालानलःप्रलयाग्निस्तत्सदृशानि ॥२५॥ यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसीत्यनेना

नभःस्पृशंदीप्तमनेकवर्णंव्यात्ताननंदीप्तविशालनेत्रम् ॥ दृष्ट्वाहित्वांप्रव्यथितांतरात्माधृतिंनविंदामिशमंचविष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्राक रालानिचतेमुखानिदृष्ट्वैवकालानलसन्निभानि ॥ दिशोनजानेनलभेचशर्मप्रसीददेवेशजगन्निवास ॥ २५ ॥ अमीचत्वांधृतराष्ट्रस्य पुत्राःसर्वेसहैवावनिपालसंघैः ॥ भीष्मोद्रोणःसूतपुत्रस्तथाऽसौसहास्मदीयैरपियोधमुख्यैः ॥ २६ ॥ वक्त्राणितेत्वरमाणाविशंतिदंष्ट्रा करालानिभयानकानि ॥ केचिद्विलग्नादशनातरेषुसंदृश्यंतेचूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥

स्मिन्संग्रामेभाविजयपराजयादिकंचममदेहेपश्येतियद्भगवतोक्तंतदिदानींपश्यन्नाह अमीचेतिपंचभिः । अमीधृतराष्ट्रस्यपुत्रादुर्योधनादयःसर्वे अवनिपाला नांजयद्रथादीनांराज्ञांसंघैःसहैव तववक्त्राणिविशंतीत्युत्तरेणान्वयः तथा भीष्मश्चद्रोणश्चासौसूतपुत्रःकर्णश्चनकेवलंतएवविशंति अपितुप्रतियोद्धारोयेऽस्मदी यायोधमुख्याःशिखंडीधृष्टद्युम्नादयःतैःसह ॥ २६ ॥ वक्त्राणीति । एतेसर्वेत्वरमाणाधावंतइवदंष्ट्राभिःकरालानिभयंकराणिवक्त्राणिविशंति तेषांमध्येकेचि च्चूर्णीकृतैरुत्तमांगैःशिरोभिरुपलक्षितादंतसंधिषुसंश्लिष्टाःसंदृश्यंते ॥ २७ ॥

प्रवेशमेवदृष्टांतेनाह यथेति । नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानांबहवःअम्बूनावारीणांवेगाःप्रवाहाःसमुद्राभिमुखाःसंतोयथासमुद्रमेवद्रवंति प्रविशंति तथाअमीयेनरलोक वीराःतेअभिविज्वलंति सर्वतःप्रदीप्यमानानिवक्राणिप्रविशंति ॥२८॥ अवशत्वेनप्रवेशेनदीवेगोदृष्टांतउक्तःबुद्धिपूर्वकप्रवेशेदृष्टांतमाह यथेति । प्रदीप्तंज्वलनम ग्निंपतंगाःसूक्ष्मपक्षिविशेषाः बुद्धिपूर्वकंसमृद्धोवेगोयेषांतेयथानाशायमरणायैवविशंति तथैवलोकाएतेजनाअपितवमुखानिप्रविशंति ॥ २९ ॥ ततःकिमत आह लेलिह्यसइति । ग्रसमानोगिलन् समग्रान्लोकान्सर्वानेतान्वीरान्समंतात्सर्वतोलेलिह्यसेअतिशयेनभक्षयसि कैःज्वलद्भिर्वदनैः किंच हेविष्णो! तवभासो

यथानदीनांबहवोऽम्बुवेगाःसमुद्रमेवाभिमुखाद्रवंति ॥ तथातवामीनरलोकवीराविशंतिवक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥ यथाप्रदीप्तं ज्वलनंपतंगाविशंतिनाशायसमृद्धवेगाः ॥ तथैवनाशायविशंतिलोकास्तवापिवक्त्राणिसमृद्धवेगाः ॥ २९ ॥ लेलिह्यसेग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ॥ तेजोभिरापूर्यजगत्समग्रंभासस्तवोग्राःप्रतपंतिविष्णो ॥ ३० ॥ आख्याहिमेकोभवानुग्ररूपो नमोऽस्तुतेदेववरप्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामिभवंतमाद्यंनहिप्रजानामितवप्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालो ऽस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तः ॥ ऋतेऽपित्वांनभविष्यंतिसर्वेयेऽवस्थिताःप्रत्यनीकेषुयोधाः ॥ ३२ ॥

दीप्तयस्तेजोभिर्विस्फुरणैःसमस्तंजगद्व्याप्यउग्रास्तीव्राःसत्यःप्रतपंतिसंतापयंति ॥ ३० ॥ यतएवंतस्मात् आख्याहीति । भवानुग्ररूपःकइत्याख्याहिकथय तुभ्यंनमोऽ स्तु हेदेववरप्रसीदप्रसन्नोभव भवंतमाद्यंपुरुषंविशेषेणज्ञातुमिच्छामि यतस्तवप्रवृत्तिंचेष्टांकिमर्थमेवंप्रवृत्तोऽसीतिनजानामि एवंभूतस्यतवप्रवृत्तिंवार्तामपिनजाना मीतिवा ॥ ३१ ॥ एवंप्रार्थितःसन् श्रीभगवानुवाच कालोऽस्मीतित्रिभिः । लोकानांक्षयकर्ताप्रवृद्धोऽत्युग्रः कालोस्मि लोकान्प्राणिनः संहर्तुमिहलोकेप्रवृत्तोऽस्मि

अतःऋतेऽपित्वामिति । त्वांहंतारंविनाऽपिनभविष्यंति नजीविष्यंति यद्यपित्वयानहंतव्याएतेतथापिमयाकालात्मनाग्रस्ताःसंतोमरिष्यंत्येव केते प्रत्यनीकेषु अनीकान्यनीकानिप्रतिभीष्मद्रोणादीनांसर्वासुसेनासुयेयोद्धारोऽवस्थितास्तेसर्वेऽपि ॥ ३२ ॥ तस्मादिति । यस्मादेवंतस्मात्त्वंयुद्धायोत्तिष्ठ देवैरपिदुर्जयाःभीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेननिर्जिताइत्येवंभूतंयशोलभस्व प्राप्नुहि अयत्नेनशत्रून्जित्वासमृद्धंराज्यंभुंक्ष्व एतेचतवशत्रवस्त्वदीययुद्धात्पूर्वमेवमयैवकालात्मनानिहतप्रायाः तथापित्वंनिमित्तमात्रंभव हेसव्यसाचिन् सव्येनवामहस्तेनसाचितुंशरानसंधातुंशीलंयस्येतिव्युत्पत्त्यावामेनापिबाणक्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यते ॥ ३३ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठयशोलभस्वजित्वाशत्रून्भुंक्ष्वराज्यंसमृद्धम् ॥ मयैवैतेनिहताःपूर्वमेवनिमित्तमात्रंभवसव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥ द्रोणंच
भीष्मंचजयद्रथंचकर्णंतथाऽन्यानपियोधवीरान् ॥ मयाहतांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठायुद्ध्यस्वजेतासिरणेसपत्नान् ॥३४॥ ॥ संजयउवाच ॥
एतच्छ्रुत्वावचनंकेशवस्यकृतांजलिर्वेपमानःकिरीटी ॥ नमस्कृत्वाभूयएवाहकृष्णंसगद्गदंभीतभीतःप्रणम्य ॥ ३५ ॥

नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयइत्यादिर्याशंकासाऽपिनकार्येत्याह द्रोणंचेति । येभ्यस्त्वंशंकसेतान्द्रोणादीन्मयैवहतांस्त्वंजहिघातय माव्यथिष्ठाःशोकंमाकार्षीः सपत्नान्शत्रून्रणेयुद्धेनिश्चितंजेतासिजेष्यसि ॥ ३४ ॥ तयोर्यद्वृत्तंतद्धृतराष्ट्रंप्रति संजयउवाच एतदिति । एतत्पूर्वश्लोकत्रयात्मकंकेशवस्यवचनंश्रुत्वा वेपमानःकंपमानः किरीट्यर्जुनः कृतांजलिःसंपुटीकृतहस्तः कृष्णंनमस्कृत्यपुनरप्याहउक्तवान् कथमाह भयहर्षाद्यावेशवशाद्गद्गदेनकंठकंपनेनसहवर्ततइतिसगद्गदंयथाभवतितथा किंचभीतादपिभीतःसन् प्रणम्यअवनतोभूत्वा ॥ ३५ ॥

स्थानइत्येकादशभिरर्जुनस्योक्तिः स्थानेइत्यव्ययंयुक्तमित्यस्मिन्नर्थे हेऋषीकेशयतएवंत्वमद्भुतप्रभावोभक्तवत्सलश्चअतस्तवप्रकीर्त्यामाहात्म्यंसंकीर्तनेननकेवलम
हमेवप्रहृष्यामि किंतु जगत्सर्वंप्रहृष्यतिप्रकर्षेणहर्षंप्राप्नोति एतत्तुस्थाने युक्तमित्यर्थः तथा जगदनुरज्यतेअनुरागंचोपैतिइतियत् तथा रक्षांसिभीतानिसंतिदिशः
प्रतिद्रवंतिपलायंतइतियत् सर्वेयोगतपोमंत्रादिसिद्धानांसंघानमस्यंतिप्रणमंतीतियत् एतच्चस्थानेयुक्तमेव नचित्रमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्रहेतुमाह कस्मादिति ।
हेमहात्मन् ! हेअनंत ! हेदेवेश ! हेजगन्निवास ! कस्माद्धेतोस्तेतुभ्यंननमेरन्ननमस्कारंनकुर्युः कथंभूताय ब्रह्मणोऽपिगरीयसेगुरुतराय आदिकर्त्रेच ब्रह्मणोऽपि

अर्जुनउवाच ॥ ॥ स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्याजगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यतेच ॥ रक्षांसिभीतानिदिशोद्रवंतिसर्वेनमस्यंतिचसिद्धसंघाः
॥ ३६ ॥ कस्माच्चतेननमेरन्महात्मन्गरीयसेब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥ अनंतदेवेशजगन्निवासत्वमक्षरंसदसत्तत्परंयत् ॥ ३७ ॥ त्वमा
दिदेवःपुरुषःपुराणस्त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् ॥ वेत्ताऽसिवेद्यंचपरंचधामत्वयाततंविश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणःश
शांकःप्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च ॥ नमोनमस्तेऽस्तुसहस्रकृत्वःपुनश्चभूयोऽपिनमोनमस्ते ॥ ३९ ॥

जनकाय किंच सत्व्यक्तंअसदव्यक्तंचताभ्यांपरंमूलकारणंयदक्षरंब्रह्मतच्चत्वमेव एतैर्नवभिर्हेतुभिस्त्वांसर्वेनमस्यंतीतिनाचित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ किंच त्वमिति ।
त्वमादिदेवः देवानामादिः यतःपुराणःअनादिपुरुषस्त्वम् अतएवत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानंलयस्थानम् तथाविश्वस्यवेत्तावेदिताज्ञाताचत्वम् यच्चवेद्यंवस्तुजातं
परंचधामवैष्णवंपदंतदपित्वमेवासि अतएवहेअनंतरूप ! त्वयैवविश्वमिदंततंव्याप्तं एतैश्चसप्तभिस्त्वमेवनमस्कार्यइतिभावः ॥ ३८ ॥ इतश्चत्वमेवसर्वैर्नमस्का
र्यः सर्वदेवात्मकत्वादितिस्तुवन्स्वयमपिनमस्करोति वायुरिति । वाय्वादिरूपस्त्वमितिसर्वदेवतात्मकत्वोपलक्षणार्थमुक्तम् प्रजापतिःपितामहः तस्यापिजनकत्वात्

॥५६॥

प्रपितामहस्त्वमतस्तेतुभ्यंसहस्रकृत्वःसहस्रशोनमोऽस्तु भूयोऽपिपुनरपिसहस्रकृत्वोनमोनमइति भक्तिश्रद्धाभरातिरेकेणनमस्कारेषुतृप्तिमनधिगच्छन्बहुशःप्रणमति ॥३९॥ किंच नमइति। हेसर्व सर्वात्मन्! सर्वास्वपिदिक्षुतुभ्यं नमोऽस्तु सर्वात्मकत्वमुपपादयन्नाह अनंतवीर्यसामर्थ्यंयस्य तथापिअमितोविक्रमः पराक्रमोयस्यसः एवंभूतस्त्वंसर्वंविश्वंसम्यगंतर्बहिश्चसमाप्नोषि व्याप्नोषि सुवर्णमिवकटककुंडलादि स्वकार्यंव्याप्यवर्तसेततःसर्वरूपोऽसि ॥४०॥ इदानींभगवंतंक्षमापयति सखेतिद्वाभ्यां।त्वांप्राकृतःसखेतिमत्वाप्रसभंहठेनतिरस्कारेणयदुक्तंतत्क्षामयेत्वामित्युत्तरेणान्वयः किंतत् हेकृष्ण!हेयादव! हेसखेतिसंधिरार्षः प्रसभोक्तौहेतुः—त

नमःपुरस्तादथपृष्ठतस्तेनमोऽस्तुतेसर्वतएवसर्व ॥ अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वंसर्वंसमाप्नोषिततोऽसिसर्वः ॥ ४० ॥ सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तंहेकृष्णहेयादवहेसखेति ॥ अजानतामहिमानंतवेदंमयाप्रमादात्प्रणयेनवापि ॥ ४१ ॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसिविहारशय्यासनभोजनेषु ॥ एकोऽथवाप्यच्युततत्समक्षंतत्क्षामयेत्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥ पिताऽसिलोकस्यचराचरस्यत्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान् ॥ नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकःकुतोऽन्योलोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥

वमहिमानमिदंचविश्वरूपमजानता मयाप्रमादात्प्रणयेनस्नेहेनापिवायदुक्तमिति ॥४१॥ किंच यच्चेति । हेअच्युत! यच्चपरिहासार्थंक्रीडादिषुतिरस्कृतोऽसि एकः
१५ केवलःसखीन्विनारहसिस्थितइत्यर्थः अथवातत्समक्षंतेषांपरिहसतांसखीनांसमक्षंपुरतोऽपि तत्सर्वमपराधजातंत्वांअप्रमेयमचिंत्यप्रभावंक्षामयेक्षमांकारयामि ॥
॥ ४२ ॥ अचिंत्यप्रभावमेवाह पितेति । नविद्यतेप्रतिमाउपमायस्यसोऽप्रतिमः तथाविधःप्रभावोयस्यतव हेअप्रतिमप्रभाव ! त्वमस्यचराचरस्यलोकस्यपिता

जनकोऽसि अतएवपूज्यश्चगुरुश्च गुरोरपिगरीयान्गुरुतरः अतोलोकत्रयेऽपित्वत्समएवतावदन्योनास्ति परमेश्वरस्यान्यस्याभावात्त्वत्तोऽभ्यधिकःपुनःकुतःस्यात्॥ ॥ ४३ ॥ यस्मादेवं तस्मादिति । तस्मात्त्वामीशंजगतःस्वामिनमीड्यंस्तुत्यंप्रसादयेप्रसादयामि कथं कायंप्रणिधायदंडवन्निपात्य प्रणम्यप्रकर्षेणनत्वा अतस्त्वं ममापराधंसोढुंक्षंतुमर्हसि कस्यकइव पुत्रस्यापराधंकृपयापितायथासहते सख्युर्मित्रस्यापराधंसखानिरुपाधिबंधुर्यथा प्रियश्चप्रियायाअपराधंतत्प्रियार्थंयथातद्वत् ॥ ४४ ॥ एवंक्षमापयित्वाप्रार्थयते अदृष्टपूर्वमितिद्वाभ्यां । हेदेव ! पूर्वमदृष्टंतवरूपंदृष्ट्वाहृषितोहृष्टोऽस्मि तथाभयेनचमेमनः प्रव्यथितंप्रचलितं तस्मान्मम

तस्मात्प्रणम्यप्रणिधायकायंप्रसादयेत्वामहमीशमीड्यम् ॥ पितेवपुत्रस्यसखेवसख्युःप्रियःप्रियायार्हसिदेवसोढुम् ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्वंहृ
पितोऽस्मिदृष्ट्वाभयेनचप्रव्यथितंमनोमे ॥ तदेवमेदर्शयदेवरूपंप्रसीददेवेशजगन्निवास ॥ ४५ ॥ किरीटिनंगदिनंचक्रहस्तमिच्छा
मित्वांद्रष्टुमहंतथैव ॥ तेनैवरूपेणचतुर्भुजेनसहस्रबाहोभवविश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

व्यथानिवृत्तयेतदेवरूपंदर्शय हेदेवेश! हेजगन्निवास! प्रसन्नोभव ॥ ४५ ॥ तदेवरूपंविशेषयन्नाह किरीटिनमिति! किरीटिनंगदावंतंचक्रहस्तंचत्वांद्रष्टुमिच्छामि पूर्वंयथादृष्टोऽस्मितथैव अतोहेसहस्रबाहो ! विश्वमूर्ते! इदंविश्वरूपंसंहृत्यतेनैवकिरीटादियुक्तेनचतुर्भुजेनरूपेणभवआविर्भव तदनेनश्रीकृष्णमर्जुनःपूर्वमपिकिरीटादियुक्तमेवपश्यतीतिगम्यते यत्तुपूर्वमुक्तंविश्वरूपदर्शने किरीटिनंगदिनंचक्रिणंचपश्यामीतितद्बहुकिरीटाद्यभिप्रायेण यद्वा एतावंतंकालंयंत्वांकिरीटिनंगदिनंचक्रिणंचसुप्रसन्नमपश्यं तमेवइदानींतेजोराशिंदुर्निरीक्ष्यंपश्यामीत्येवंतत्रबहुवचनव्यक्तिरित्यविरोधः ॥ ४६ ॥

एवंप्रार्थितःसन्तमाश्वासयन्श्रीभगवानुवाच मयेतित्रिभिः । हेअर्जुन ! किमितिबिभेषि यतोमयाप्रसन्नेनकृपयातवेदंपरमुत्तमंरूपंदर्शितम् आत्मनोममयोगाद्यो
गंमायासामर्थ्यात् परत्वमेवाह तेजोमयंविश्वंविश्वात्मकमनंतमाद्यंच यन्ममरूपंत्वदन्येनत्वादृशाद्भक्तादन्येननपूर्वंदृष्टंतत् ॥ ४७ ॥ एतद्दर्शनमतिदुर्लभंलब्ध्वा
त्वंकृतार्थोऽसीत्याह नेति । वेदाध्ययनातिरेकेणयज्ञाध्ययनस्याभावाद्यज्ञशब्देनयज्ञविद्याःकल्पसूत्राद्यालक्ष्यंते वेदानांयज्ञविद्यानांचाध्ययनैरित्यर्थः नचदानैर्नच
क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः नचोग्रैस्तपोभिश्चांद्रायणादिभिः एवंरूपोऽहंत्वदन्येनमनुष्यलोकेद्रष्टुंशक्यः अपितुत्वमेवकेवलंमत्प्रसादेनदृष्ट्वाकृतार्थोऽसि ॥ ४८ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयाप्रसन्नेनतवार्जुनेदंरूपंपरंदर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयंविश्वमनंतमाद्यंयन्मेत्वदन्येननदृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥
नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः ॥ एवंरूपःशक्यअहंनृलोकेद्रष्टुंत्वदन्येनकुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥ मातेव्यथामाचवि
मूढभावोदृष्ट्वारूपंघोरमीदृङ्ममेदं ॥ व्यपेतभीःप्रीतमनाःपुनस्त्वंतदेवमेरूपमिदंप्रपश्य ॥ ४९ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ इत्यर्जुनंवा
सुदेवस्तथोक्त्वास्वकंरूपंदर्शयामासभूयः ॥ आश्वासयामासचभीतमेनंभूत्वापुनःसौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

एवमपिचेत्तवेदंरूपंघोरंदृष्ट्वाव्यथाभवतितर्हितदेवरूपंदर्शयामीत्याह मातइति । ईदृक्ईदृशंमदीयंघोरंरूपंदृष्ट्वातेव्यथामास्तु विमूढभावोविमूढत्वंचमास्तु व्यपगत
भयःप्रीतमनाश्चसन्पुनस्त्वंतदेवेदंममरूपंप्रकर्षेणपश्य ॥ ४९ ॥ एवमुक्त्वाप्राक्तनमेवरूपंदर्शितवानितिसंजयउवाच इतीति । श्रीवासुदेवोऽर्जुनमेवमुक्त्वायथा
पूर्वमासीत्तथैवकिरीटादियुक्तंचतुर्भुजंस्वीयंरूपंपुनर्दर्शयामास एनमर्जुनंभीतमेवप्रसन्नवपुर्भूत्वापुनरप्याश्वासितवान् महात्माविश्वरूपःकृपालुरितिवा ॥ ५० ॥

ततोनिर्भयःसन्नर्जुनउवाच दृष्ट्वेति। सचेताःप्रसन्नचित्तइदानींसंवृत्तःजातोऽस्मि प्रकृतिंस्वास्थ्यंचप्राप्तोऽस्मि शेषंस्पष्टम् ॥ ५१ ॥ स्वकृतस्यानुग्रहस्यातिदुर्लभ
त्वंदर्शयन्श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति। यन्ममविश्वरूपंत्वंदृष्टवानसि इदंसुदुर्दर्शमत्यंतंद्रष्टुमशक्यम् अतोदेवाअप्यस्यरूपस्यसर्वदादर्शनमिच्छंति नकेवलं
पुनरिदंपश्यंति ॥ ५२ ॥ तत्रहेतुः नाहमितिस्पष्टार्थः ॥ ५३ ॥ केनोपायेनतर्हिद्रष्टुंशक्यइति तत्राह भक्त्येति। अनन्ययामदेकनिष्ठयाभक्त्यातुएवंभूतोविश्व

॥ अर्जुनउवाच ॥ दृष्ट्वेदंमानुषंरूपंतवसौम्यंजनार्दन ॥ इदानीमस्मिसंवृत्तःसचेताःप्रकृतिंगतः ॥ ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच॥
सुदुर्दर्शमिदंरूपंदृष्टवानसियन्मम ॥ देवाअप्यस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥ नाहंवेदैर्नतपसानदानेननचेज्यया ॥ श
क्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्टवानसिमांयथा ॥ ५३ ॥ भक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप ॥ ५४ ॥
मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः ॥ निर्वैरःसर्वभूतेषुयःसमामेतिपांडव ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेविश्वरूपदर्शनयोगोनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

रूपोऽहंतत्त्वेनपरमार्थतोज्ञातुंशक्यःशास्त्रतःद्रष्टुंप्रत्यक्षतःप्रवेष्टुंचतादात्म्येनशक्यः नान्यैरुपायैः॥५४॥अतःसर्वशास्त्रसारंपरमंरहस्यंश्रृण्वित्याह मत्कर्मकृदिति।
मदर्थंकर्मकरोतीतिमत्कर्मकृत् अहमेवपरमःपुरुषार्थोयस्यसः ममैवभक्तोमामेवाश्रितः पुत्रादिषुसंगवर्जितोनिर्वैरश्चसर्वभूतेषु एवंभूतोयःसमांप्राप्नोति नान्यइति
॥ ५५ ॥ 'देवैरपिसुदुर्दर्शंतपोज्ञानादिकोटिभिः ॥ भक्तायभगवानेवंविश्वरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥' इतिसुबोधिन्यांटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

'निर्गुणोपासनस्यैवंसगुणोपासनस्यच ॥ श्रेयःकतरदित्येवंनिर्णेतुंद्वादशोयमः ॥ १ ॥' पूर्वाध्यायांते मत्कर्मकृन्मत्परमइत्येवंभक्तिनिष्ठस्यश्रेष्ठत्वमुक्तम् कौंतेय प्रतिजानीहीत्यादिना तत्रतस्यैवश्रेष्ठत्वंवर्णितं तथा तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतइत्यादिनासर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसीत्यादिनाचज्ञाननिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तम् एवमुभयोःश्रैष्ठ्येऽपिविशेषजिज्ञासयाभगवंतंप्रतिअर्जुनउवाच एवमिति । एवंसर्वंकर्मार्पणादिनासततंयुक्तास्त्वन्निष्ठाःसंतोयेभक्तास्त्वांविश्वरूपंसव ज्ञंसर्वशक्तिंपर्युपासतेध्यायंति येचाप्यक्षरंब्रह्मअव्यक्तंनिर्विशेषंउपासते तेषांउभयेषांमध्ये अतिशयेनकेयोगविदः श्रेष्ठाइत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्रप्रथमाः श्रेष्ठाइत्यु

॥ अर्जुनउवाच ॥ एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते ॥ येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोगवित्तमाः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेश्यमनोयेमानित्ययुक्ताउपासते ॥ श्रद्धयापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमामताः ॥ २ ॥ येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते ॥ सर्वत्र गमचिंत्यंचकूटस्थमचलंध्रुवम् ॥ ३ ॥ सन्नियम्येंद्रियग्रामंसर्वत्रसमबुद्धयः ॥ तेप्राप्नुवंतिमामेवसर्वभूतहितेरताः ॥ ४ ॥

त्तरंश्रीभगवानुवाच मयीति । मयिपरमेश्वरेसर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टेमनआवेश्यैकाग्रंकृत्वा नित्ययुक्ताः मदर्थकर्मानुष्ठानादिनामन्निष्ठाःसंतःश्रेष्ठयाश्रद्धयायुक्तायेमा माराधयंतितेयुक्ततमाममाभिमताः ॥ २ ॥ तर्हिइतरेकिंनश्रेष्ठाइत्यतआह येत्वितिद्वाभ्याम् । येत्वक्षरंपर्युपासतेध्यायंतितेऽपिमामेवप्राप्नुवंतीतिद्वयोरन्वयः अ क्षरस्यलक्षणमनिर्देश्यमित्यादि अनिर्देश्यशब्देननिर्देष्टुमशक्यम यतोऽव्यक्तंरूपादिहीनं सर्वत्रगंसर्वव्यापिअव्यक्तत्वादेवाचिंत्यं कूटस्थंकूटेमायाप्रपंचेस्थितम् अधिष्ठानत्वेनस्थितं अचलंस्पंदनरहितम् अतएवध्रुवंनित्यम् वृद्ध्यादिरहितम् ॥ ३ ॥ संनियम्येति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

 ननुचतेऽपित्वामेवप्राप्नुवंति तर्हीतरेषांयुक्ततमत्वंकुतइत्यपेक्षायांक्लेशाक्लेशकृतंविशेषमाह क्लेशइतित्रिभिः । अव्यक्तेनिर्विशेषेअक्षरेआसक्तंचेतोयेषांतेषांक्लेशोऽधि
 कतरः हियस्मादव्यक्तविषयागतिर्निष्ठादेहाभिमानिभिःदुखंयथाभवत्येवमवाप्यतेदेहाभिमानिनांनित्यंप्रत्यक्प्रवणत्वस्यदुर्घटत्वादितिभावः ॥ ५ ॥ मद्भक्ता
नांमत्प्रसादादनायासतएवसिद्धिर्भवतीत्याह येत्वितिद्वाभ्याम् । मयिपरमेश्वरेसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्यसमर्प्यमत्पराभूत्वामांध्यायंतःअनन्येननविद्यते अन्योभजनी
योयस्मिन्तेनैव एकांतभक्तियोगेनोपासतइत्यर्थः ॥ ६ ॥ तेषामिति । एवंमयिआवेशितंचेतोयैस्तेषांमृत्युयुक्तात्संसारसागरादहंसम्यगुद्धर्ताअचिरेणैवभवामि

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥ अव्यक्ताहिगतिर्दुःखंदेहवद्भिरवाप्यते ॥५॥ येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराः ॥
अनन्येनैवयोगेनमांध्यायंतउपासते ॥६॥ तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥
मय्येवमनआधत्स्वमयिबुद्धिंनिवेशय ॥ निवसिष्यसिमय्येवअतऊर्ध्वंनसंशयः ॥ ८ ॥ अथचित्तंसमाधातुंनशक्नोषिमयिस्थिरम् ॥
अभ्यासयोगेनततोमामिच्छाप्तुंधनंजय ॥ ९ ॥

॥ ७ ॥ यस्मादेवंतस्मात् मय्येवेति । मय्येवसंकल्पविकल्पात्मकंमनआधत्स्वस्थिरीकुरु बुद्धिमपिव्यवसायात्मिकांमय्येवानिवेशय एवंकुर्वन्मत्प्रसादेनलब्धज्ञानः
सन्नतऊर्ध्वंदेहांतेमरणानंतरंमय्येवनिवसिष्यसि निवत्स्यसि मदात्मनावासंकरिष्यासि नात्रसंशयः तथाचश्रुतिः—“देहांतेदेवस्तारकंपरब्रह्मव्याचष्टे”इति ॥ ८ ॥
अत्राशक्तंप्रतिसुगमापायमाह अथेति । स्थिरंयथाभवत्येवंमयिचित्तंधारयितुंयदिशक्तोनभवसितर्हिविक्षिप्तंचित्तंपुनःप्रत्याहृत्यममानुस्मरणलक्षणोयोगाभ्या
सस्तेनमांप्राप्तुमिच्छप्रयत्नंकुरु ॥ ९ ॥

यदिपुनर्नैवंतत्राह अभ्यासइति । अभ्यासेऽपियद्यशक्तोऽसितर्हिमत्प्रीत्यर्थानियानिकर्माणिएकादश्युपवासव्रतचर्यानामसंकीर्तनादीनितदनुष्ठानमेवपरमंयस्यतादृशो भव एवंभूतानिकर्माण्यपिमदर्थंकुर्वन्मोक्षंप्राप्स्यासि ॥१०॥ अत्यंतंभगवद्धर्मपारिनिष्ठायामशक्तस्यपक्षांतरमाह अथैतदपीति । अथैतदपिकर्तुमशक्तोऽसितर्हिमद्योगं मदेकशरणत्वमाश्रितःसर्वेषांदृष्टादृष्टार्थानामावश्यकानांचाग्निहोत्रादिकर्मणांफलानिनियतचित्तोभूत्वापरित्यज्य एतदुक्तंभवति मयातावदीश्वराज्ञयायथाशक्तिकर्माणिकर्तव्यानिफलंपुनर्दृष्टमदृष्टंवापरमेश्वराधीनमित्येवंमयिभारमारोप्यफलासक्तिंपरित्यज्यवर्तमानोमत्प्रसादेनकृतार्थोभविष्यसीतितात्पर्यम् ॥ ११ ॥ तमिमंफल

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसिमत्कर्मपरमोभव ॥ मदर्थमपिकर्माणिकुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथैतदप्यशक्तोऽसिकर्तुंमद्योगमाश्रि
तः ॥ सर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवान् ॥११॥ श्रेयोहिज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानंविशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागा
च्छांतिरनंतरम् ॥ १२ ॥ अद्वेष्टासर्वभूतानांमैत्रःकरुणएवच ॥ निर्ममोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥ १३ ॥

त्यागंस्तौति श्रेयोहीति । सम्यग्ज्ञानरहितादभ्यासाद्युक्तिसहितोपदेशपूर्वकंज्ञानंश्रेष्ठं तस्मादपितत्पूर्वकंध्यानंश्रेष्ठं "ततस्तुतंपश्यतिनिष्कलंध्यायमान"इतिश्रुतेः तस्मादपिउक्तलक्षणःकर्मफलत्यागःश्रेष्ठः तस्मादेवंभूतात्कर्मफलत्यागात्कर्मसुतत्फलेषुचासक्तिनिवृत्त्यामत्प्रसादेनचसमनंतरमेवसंसारशांतिर्भवति ॥ १२ ॥ एवंभूतस्यभक्तस्यक्षिप्रमेवपरमेश्वरप्रसादहेतून्धर्मानाह अद्वेष्टेत्यष्टभिः सर्वभूतानांयथायथमद्वेष्टामैत्रः करुणश्च उत्तमेषुद्वेषशून्यः समेषुमित्रतयावर्ततइति मैत्रः हीनेषुकृपालुरित्यर्थः निर्ममोनिरहंकारश्चकृपालुत्वादेवान्यैः सहसमेदुःखसुखेयस्यसः क्षमीक्षमावान् ॥ १३ ॥

संतुष्टइति। सततंलाभेअलाभेचसंतुष्टःप्रसन्नचित्तःयोगीअप्रमत्तःयतात्मासंयतस्वभावः दृढोमद्विषयोनिश्चयोयस्यमय्यर्पितेमनोबुद्धीयेन एवंभूतोयोमद्भक्तःसमे प्रियः ॥१४॥ किंच यस्मादिति। यस्मात्सकाशाल्लोकोजनोनोद्विजतेभयशंकयासंक्षोभंनप्राप्नोति यश्चलोकान्नोद्विजते यश्चस्वाभाविकैर्हर्षादिभिर्मुक्तः तत्रहर्षः स्वस्येष्टार्थलाभेउत्साहः अमर्षःपरस्यलाभेऽसहनम् भयंत्रासः उद्वेगोभयादिनिमित्तचित्तक्षोभःएतैर्विमुक्तोयोमद्भक्तःसमेप्रियः॥१५॥किंच अनपेक्षइति। अनपेक्षो यदृच्छोपस्थितेऽप्यर्थेनिःस्पृहः शुचिर्बाह्याभ्यंतरशौचसंपन्नः दक्षोनलसः उदासीनःपक्षपातरहितः गतव्यथआधिशून्यः सर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमान्परित्यक्तुं

संतुष्टःसततंयोगीयतात्मादृढनिश्चयः॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १४ ॥ यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः ॥
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः ॥ १५ ॥ अनपेक्षःशुचिर्दक्षउदासीनोगतव्यथः ॥ सर्वारंभपरित्यागीयोमद्भक्तःसमेप्रियः ॥ १६ ॥
योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः ॥ १७ ॥ समःशत्रौचमित्रेचतथामानापमान
योः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः ॥ १८ ॥

शीलंयस्यसः एवंभूतःसन्योमद्भक्तःसमेप्रियः ॥१६॥ किंच येनेति। प्रियंप्राप्ययोनहृष्यति अप्रियंप्राप्ययोनद्वेष्टि इष्टार्थनाशेसतियोनशोचति अप्राप्तमर्थंयोनै कांक्षति शुभाशुभेपुण्यपापेपरित्यक्तुंशीलंयस्यसएवंभूतोभूत्वा योमद्भक्तिमान्समेप्रियः ॥ १७ ॥ किंच समइति। शत्रौचमित्रेचसमएकरूपः मानापमानयोरपित थासमएव हर्षविषादशून्यइत्यर्थः शीतोष्णयोःसुखदुःखयोश्चसमः संगविवर्जितः क्वचिदप्यनासक्तः ॥ १८ ॥

तुल्यइति।तुल्येनिंदास्तुतीयस्य मौनीसंयतवाक् येनकेनचिद्यथालब्धेनसंतुष्टः अनिकेतोनियतवासशून्यः स्थिरमतिःव्यवस्थिताचित्तः एवंभूतोमद्भक्तिमान्यः समेप्रियोनरः ॥१९॥ उक्तंधर्मजातंसफलमुपसंहरति येत्विति । यथोक्तमुक्तप्रकारंधर्मएवामृतममृतत्वसाधनत्वात् धर्म्यामृतमिदमितिकेचित्पठंति तद्येउपासते अनुतिष्ठंति श्रद्धांकुर्वंतोमत्परमाश्चसंतोमद्भक्ताः तेऽतीवमेप्रियाइति ॥ २०॥ 'दुःखमव्यक्तत्रमैतद्धेतुंविभ्रमतोबुधः ॥ सुखंकृष्णपदांभोजभक्तिसत्पथमाभजेत् ॥ १ ॥' इतिसुबोधिन्यांटीकायांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२॥ 'भक्तानामहमुद्धर्तासंसारादित्यवादियत्।त्रयोदशेऽथतत्सिद्ध्यैतत्त्वज्ञानमुदीर्यते ॥ १ ॥' तेषामहं

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनीसंतुष्टोयेनकेनचित् ॥ अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः ॥ १९ ॥ येतुधर्म्यामृतमिदंयथोक्तंपर्युपासते ॥ श्रद्दधानामत्परमाभक्तास्तेऽतीवमेप्रियाः ॥ २० ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेभक्तियोगोनामद्वादशोऽध्यायः॥१२॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते॥एतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतितद्विदः ॥१॥

समुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् भवामीतिपूर्वंप्रतिज्ञातं तच्चात्मज्ञानंविनासंसारादुद्धरणंसंभवति इतितत्त्वज्ञानोपदेशार्थंप्रकृतिपुरुषविवेकाध्यायआरभ्यते तत्रयत्स
१६ प्तमेऽध्यायेअपरापराचेतिप्रकृतिद्वयमुक्तं तयोरविवेकाज्जीवभावमापन्नस्याचिदंशस्यायंसंसारः याभ्यांचजीवोपभोगार्थमीश्वरःसृष्ट्यादिषुप्रवर्तते तदेवप्रकृतिद्वयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञशब्दवाच्यंपरस्परंविविक्तंतत्त्वतोनिरूपयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदमिति। इदंभोगायतनंक्षेत्रमित्यभिधीयते संसारस्यप्ररोहभूमित्वात् एतद्योवेत्ति अहं ममेतिमन्यते तंक्षेत्रज्ञइतिप्राहुः कृषीवलवत्तत्फलभोक्तृत्वात्तद्विदःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकज्ञाः ॥ १ ॥

तदेवंसंसारिणःस्वरूपमुक्तं इदानींतस्यैवपारमार्थिकमसंसारिस्वरूपमाह क्षेत्रज्ञमिति । तंचक्षेत्रज्ञंसंसारिणंजीवंवस्तुतःसर्वक्षेत्रेष्वनुगतंमामेवाविद्धि तत्त्वमसीति श्रुत्युपलक्षितेनचिदंशेनमद्रूपस्योक्तत्वात् आदरार्थमेवतज्ज्ञानंस्तौति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यद्वैलक्षण्येनज्ञानंतदेवमोक्षहेतुत्वान्ममज्ञानंमतं अन्यत्तुवृथापांडित्यं बंधहेतुत्वादित्यर्थः तदुक्तं—'तत्कर्मयन्नबंधायसाविद्यायाविमुक्तये ॥ आयासायापरंकर्मविद्यान्याशिल्पनैपुणम्'इति ॥ २ ॥ अत्रयद्यपिचतुर्विंशतिभेदैर्भिन्नाप्रकृतिः क्षेत्रमित्यभिप्रेतं तथापिदेहरूपेणपरिणतायामेवतस्यामहंभावेनाविवेकःस्फुटइतितद्विवेकार्थमिदंशरीरंक्षेत्रमित्याद्युक्तं तदेतत्प्रपंचयिष्यन्प्रतिजानीते तत्क्षेत्रमिति । यदुक्तंमया तत्क्षेत्रं यत्स्वरूपतोजडंदृश्यादिस्वभावं यादृक्यादृशंचेच्छादिधर्मकं यद्विकारियैरिंद्रियादिविकारैर्युक्तंयतश्चप्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यदिति यैः

क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंमम ॥ २ ॥ तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयद्विकारियतश्चयत ॥ सचयोयत्प्र
भावश्चतत्समासेनमेशृणु ॥ ३ ॥ ऋषिभिर्बहुधागीतंछन्दोभिर्विविधैःपृथक् ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैवहेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

स्थावरजंगमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थःसचक्षेत्रज्ञोयःस्वरूपतःयत्प्रभावश्च अचिंत्यैश्वर्ययोगेनयैःप्रभावैःसंपन्नःतत्सर्वं संक्षेपतोमत्तःशृणु ॥ ३ ॥ कैर्विस्तरेणोक्तस्यायंसंक्षेपइत्यपेक्षायामाह ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्योगशास्त्रेषुध्यानधारणादिविषयत्वेनवैराजादिरूपेणबहुधागीतंनिरूपितम् विविधैर्विचित्रैश्चनित्यनैमित्तिककाम्यविषयैश्छंदोभिर्वेदैर्नानायजनीयदेवतादिरूपेणगीतं ब्रह्मणःसूत्रैःपदैश्च ब्रह्मसूत्र्यतेसूच्यते एभिरितिब्रह्मसूत्राणि " यतोवाइमानिभूतानिजायंते " इत्यादीनितटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्वाक्यानि तथाचब्रह्मपद्यते गम्यतेसाक्षाज्ज्ञायतेएभिरितिपदानिस्वरूपलक्षणपराणि सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादीनितैश्चबहुधागीतं

किंच हेतुमद्भिः "सदेवसौम्येदमग्रआसीत्कथमसतःसज्जायेत" इति तथा "कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाश आनंदोनस्यात् एषह्येवानंदयति" इत्यादियु क्तिमद्भिः अन्यात्अपानचेष्टांकःकुर्यात् प्राण्यात्प्राणानांव्यापारंकोवाकुर्यादितिपदयोरर्थः विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया असंदिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः तदेवमेतैर्विस्तरेणोक्तंदुःसंग्रहंसंक्षेपतस्तुभ्यंकथयिष्यामितच्छृण्वित्यर्थः।यद्वा "अथातोब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादीनिब्रह्मसूत्राणि गृह्यंतेतान्येव ब्रह्मपद्यतेनिश्चीयतेएभिरि तिपदानि तैर्हेतुमद्भिः "ईक्षतेर्नाशब्दं।आनंदमयोऽभ्यासात्" इत्यादियुक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः शेषंसमानम्॥४॥तत्रक्षेत्रस्वरूपमाह महाभूतानितिद्वाभ्यां।महाभूता निभूम्यादीनिपंच अहंकारस्तत्कारणभूतःबुद्धिर्विज्ञानात्मकंमहत्तत्त्वं अव्यक्तंमूलप्रकृतिः इंद्रियाणिबाह्यानिदश श्रोत्रत्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपायवइति

महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच ॥ इंद्रियाणिदशैकंचपंचचेंद्रियगोचराः ॥ ५ ॥ इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंसंघातश्चेतनाधृतिः ॥ एत त्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥ अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवम् ॥ आचार्योपासनंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

एकंचमनःइंद्रियगोचराश्चपंचतन्मात्ररूपाएवशब्दादयःआकाशादिविशेषगुणतयाव्यक्ताःसंतइंद्रियविषयाःपंच तदेवंचतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि ॥५॥ इच्छेति । इच्छादयःप्रसिद्धाः संघातःशरीरं चेतनाज्ञानात्मिकामनोवृत्तिः धृतिर्धैर्यं एतेइच्छादयोदृश्यत्वाज्ञात्मधर्माअपितुमनोधर्माएव अतःक्षेत्रांतःपातिनएव उपलक्षणं चैतसंकल्पादीनां तथाचश्रुतिः—"कामः संकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेति" अनेनचयादृगितिप्रतिज्ञाताःक्षेत्रधर्मादर्शिताः एतत्क्षेत्रंसविकारंइंद्रियादिविकारसहितंसंक्षेपेणतुभ्यंमयोक्तमितिक्षेत्रोपसंहारः ॥ ६ ॥ इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्राद्विविक्ततयाज्ञेयंशुद्धंक्षेत्रज्ञंविस्तरेणवर्णयिष्यंस्त ज्ज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमितिपंचभिः अमानित्वंस्वगुणश्लाघाराहित्यम् अदंभित्वंदंभराहित्यं अहिंसापरपीडावर्जनं क्षांतिःसहिष्णुत्वम् आर्जवमवक्रता

आचार्योपासनंसद्गुरुसेवा शौचंबाह्यमाभ्यंतरंच तत्रबाह्यंमृज्जलादिना आभ्यंतरंचरागादिमलक्षालनम् तथाचस्मृतिः । 'शौचंतुद्विविधंप्रोक्तंबाह्यमाभ्यंतरंतथा ॥ मृज्जलाभ्यांस्मृतंबाह्यंभावशुद्धिस्तथांतरम्'इति स्थैर्यसन्मार्गेप्रवृत्तस्यतदेकनिष्ठता आत्मविनिग्रहःशरीरसंयमःएतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमितिपंचमेनान्वयः ॥ ७ ॥ किंच इंद्रियार्थेष्विति । जन्मादिषुदुःखदोषयोरनुदर्शनम् पुनःपुनरालोचनम् दुःखस्वरूपस्यदोषस्यानुदर्शनमितिवास्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥ किंच असक्तिरिति । असक्तिःपुत्रादिपदार्थेषुप्रीतित्यागःअनभिष्वंगःपुत्रादीनांसुखेदुःखेवाअहमेवसुखीदुःखीचेत्यध्यासातिरेकाभावः इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषुप्राप्तिषुनित्यंसर्वदा समचित्तत्वम् ॥ ९ ॥ किंच मयिचेति । मयिपरमेश्वरेअनन्ययोगेनसर्वात्मदृष्ट्या अव्यभिचारिणीएकांतभक्तिः विविक्तःशुद्धचित्तप्रसादकरः तंदेशंसेवितुंशीलं

इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएवच ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥ असक्तिरनभिष्वंगःपुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंयदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

यस्यतस्यभावस्तत्त्वम् प्राकृतानांजनानांसंसादिसभायांअरतीरत्यभावः ॥ १० ॥ किंच अध्याऽत्मेति । आत्मानमधिकृत्यवर्तमानंमध्यात्मज्ञानम् तस्मिन्नित्यत्वंनित्यभावः त्वंपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः तत्त्वज्ञानस्यार्थःप्रयोजनंमोक्षःतस्यदर्शनं मोक्षस्यसर्वोत्कृष्टतालोचनमित्यर्थः एतदमानित्वमदंभित्वमित्यादिविंशतिसंख्यात्मकंयदुक्तमेतज्ज्ञानमितिप्रोक्तम् ज्ञानसाधनत्वात् अतोऽन्यथास्माद्विपरीतंमानित्वादियदेतदज्ञानमितिप्रोक्तंवसिष्ठादिभिः ज्ञानविरोधित्वात् अतःसर्वथात्याज्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

एभिःसाधनैर्यज्ज्ञेयंतदाह ज्ञेयमितिषड्भिः। यज्ज्ञेयंतत्प्रवक्ष्यामि श्रोतुरादरसिद्धयेज्ञानफलंदर्शयति यद्वक्ष्यमाणंज्ञात्वाऽमृतंमोक्षंप्राप्नोति किंतत् अनादिमत् आदि मन्नभवतीत्यनादिमत् परंनिरतिशयंब्रह्म अनादीत्येतावतैवबहुव्रीहिणाअनादिमत्त्वेसिद्धेऽपिपुनर्मतुपःप्रयोगश्छांदसः यद्वा अनादीतिमत्परमितिचपदद्वयं मम विष्णोः परंनिर्विशेषंरूपंब्रह्मेत्यर्थः तदेवाह नसत्नचासदुच्यते विधिमुखेनप्रमाणस्यविषयःसच्छब्देनोच्यते निषेधस्यविषयस्त्वसच्छब्देनोच्यते इदंतुतदुभय विलक्षणंअविषयत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ नन्वेवंब्रह्मणःसदसद्विलक्षणत्वेसति सर्वंखल्विदंब्रह्म ब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतिभिर्विरुद्धचेतेत्याशंक्य "पराऽस्यशक्ति र्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धचाऽचिंत्यशक्त्यासर्वात्मतांतस्यदर्शयन्नाह सर्वतइतिपंचाभिः सर्वतःसर्वत्रपाणयः पादाश्चयस्यतत्

सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥ सर्व
ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥
तःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति ॥ १३ ॥ सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितम् ॥ असक्तंसर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच ॥ १४ ॥

सर्वतोऽक्षीणिशिरांसिमुखानिचयस्यतत् सर्वतःश्रुतिमच्छ्रवणेंद्रियैर्युक्तंसल्लोकेसर्वमावृत्यव्याप्यतिष्ठति सर्वप्राणिप्रवृत्तिभिःपाण्यादिभिरुपाधिभिःसर्वव्यवहा रास्पदत्वेतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ किंच सर्वेंद्रियेति। सर्वेषांचक्षुरादीनामिंद्रियाणांगुणेषुरूपाद्याकारासुवृत्तिषुतत्तदाकारेणभासतइतितथा सर्वाणींद्रियाणिगुणांश्चतद्वि षयानाभासयतीतिवा सर्वेंद्रियैर्विवर्जितंच तथाचश्रुतिः—"अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः" इत्यादि असक्तंसंगशून्यम् तथापिसर्वंबिभर्तीति सर्वभृत् सर्वस्याधारभूतम् तदेवनिर्गुणंसत्त्वादिगुणरहितम् गुणभोक्तृगुणानांसत्त्वादीनांभोक्तृचपालकम् ॥ १४ ॥

किंच बहिरिति । भूतानांचराचराणांस्वकार्याणांबहिश्चांतश्चतदेवसुवर्णमिवकटककुंडलादीनाम् जलतरंगाणामन्तर्बहिश्चजलमिव अचरंस्थावरंचरंजंगमंयद्भूतजातं तदेव कारणात्मकत्वात्कार्यस्य एवमपिसूक्ष्मत्वाद्रूपादिहीनत्वात्तदविज्ञेयमिदंतदितिस्पष्टज्ञानार्हंनभवति अतएवाविदुषांयोजनलक्षांतरितमिवदूरस्थंचसविकारायाः प्रकृतेःपरत्वात् विदुषांपुनःप्रत्यगात्मत्वादंतिकेच तन्नित्यंसन्निहितम् तथाचमंत्रः- "यदेजतितन्नैजतितद्दूरेतद्वदंतिके तदन्तरस्यसर्वस्यतदुसर्वस्यास्यबाह्यतः" इति एजतिचलतिनैजतिनचलतितित्तत्उअदंतिकेइतिच्छेदः ॥१५॥ किंच अविभक्तमिति । भूतेषुस्थावरजंगमात्मकेषुअविभक्तंकारणात्मनाअभिन्नं कार्यात्मनाविभक्तंचभिन्नमिवावस्थितंच समुद्राज्जातंफेनादिसमुद्रादन्यन्नभवति तत्पूर्वोक्तंस्वरूपंचज्ञेयम् भूतानांभर्तृचपोषकंस्थितिकाले प्रलयकालेचग्रसिष्णु ग्रसनशीलं

बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवच ॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत् ॥ १५ ॥ अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचास्थितम् ॥ भूत
भर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णुच ॥ १६ ॥ ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते ॥ ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदिसर्वस्यविष्ठितम् ॥१७॥

सृष्टिकालेचप्रभविष्णु नानाकार्यात्मनाप्रभवशीलम् ॥१६॥ किंच ज्योतिषामिति । ज्योतिषांचंद्रादित्यादीनामपितज्ज्योतिःप्रकाशकं ततो "येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोऽयमग्निः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाति" इत्यादिश्रुतेः अतएवतमसोऽज्ञानात्परं तेनासंस्पृष्टमुच्यते "आदित्यवर्णंतमसःपरस्तात्" इत्यादिश्रुतेः ज्ञानंचतदेव बुद्धिवृत्तावभिव्यक्तं तदेवरूपाद्याकारेणज्ञेयंच ज्ञानेनगम्यंच अमानित्वमदंभित्वमित्यादिलक्षणेनपूर्वोक्तेनज्ञानसाधनेनप्राप्यमित्यर्थः ज्ञानगम्यंविशिनष्टिसर्वस्यप्राणिमात्रस्यहृदिविष्ठितंविशेषेणाप्रच्युतस्वरूपेणनियंतृतयास्थितम् धिष्ठितामितिपाठेऽधिष्ठायस्थितामित्यर्थः ॥ १७ ॥

उक्तंक्षेत्रादिकमधिकारिफलसहितमुपसंहरति इतीति । इत्येवंक्षेत्रंमहाभूतादिधृत्यंतंतथाज्ञानंच अमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतम् ज्ञेयंच अनादिमत्परंब्रह्मे त्यादिविविष्ठितमित्यंतम् वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तंसर्वमपिमयासंक्षेपेणोक्तम् एतच्चपूर्वाध्यायोक्तलक्षणोमद्भक्तोविज्ञायमद्भावायब्रह्मत्वायउपपद्यतेयोग्योभवति ॥ १८ ॥ तदेवंतत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चेत्येतावत्प्रपंचितम इदानींतुयद्विकारियतश्चयत् सचयोयत्प्रभावश्चेत्येतत्पूर्वप्रतिज्ञातमेवंप्रकृतिपुरुषयोःसंसारहेतुत्वकथनेन प्रपंचयति प्रकृतिमितिपंचभिःतत्रप्रकृतिपुरुषयोरादिमत्त्वेतयोरपिप्रकृत्यंतरेणभाव्यमित्यनवस्थापत्तिःस्यात् अतस्तावुभावनादीविद्धि अनादेरीश्वरस्यशक्तित्वा त्प्रकृतिरनादिः पुरुषोऽपितदंशत्वादनादिरेव अत्रच परमेश्वरस्यतच्छक्तीनांचानादित्वंनित्यत्वंचश्रीमच्छंकरभगवद्भाष्यकृद्भिरतिप्रबंधेनोपपादितमितिग्रन्थबाहु

इतिक्षेत्रंतथाज्ञानंज्ञेयंचोक्तंसमासतः ॥ मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥ प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादीउभावपि ॥ विका रांश्चगुणांश्चैवविद्धिप्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते ॥ २० ॥

ल्यान्नास्माभिःप्रतन्यते विकारांश्चदेहेंद्रियादीन् गुणांश्चगुणपरिणामान्सुखदुःखमोहादीन्प्रकृतेःसंभवान्संभूतान्विद्धि ॥ १९ ॥ विकाराणांप्रकृतिसंभवत्वंदर्श यन्पुरुषस्यसंसारहेतुत्वंदर्शयति कार्यकारणेति । कार्यंशरीरम् कारणानिसुखदुःखसाधनानींद्रियाणि तेषांकर्तृत्वेतदाकारपरिणामेप्रकृतिर्हेतुरुच्यते कपिलादिभिः पुरुषोजीवस्तत्कृतसुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते अयंभावः—यद्यप्यचेतनायाःप्रकृतेः स्वतःकर्तृत्वंनसंभवति तथापुरुषस्याप्यविकारिणोभोक्तृत्वंनसंभवति तथापिकर्तृत्वंनामक्रियानिर्वर्तकत्वम् तच्चाचेतनस्यापिचेतनादृष्टवशाच्चैतन्याधिष्ठितत्वात्संभवति यथावह्नेरूर्ध्वज्वलनम् वायोस्तिर्यग्गमनम् वत्सादृष्टवशात्स्त

न्यपयसःक्षरणमित्यादि अतःपुरुषसन्निधानात्प्रकृतेःकर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वंचसुखदुःखसंवेदनम् तच्चेतनधर्मएवेतिसान्निधानात्पुरुषस्यभोक्तृत्वमुच्यतइति ॥२०॥ तथाप्यविकारिणोजन्मरहितस्यभोक्तृत्वंकथमित्यतआह पुरुषइति । हियस्मात्प्रकृतिस्थःतत्कार्यदेहेतादात्म्येस्थितःपुरुषः अतस्तज्जनितान्सुखादीन्भुंक्ते अस्यचपुरुषस्यसतीषुदेवादियोनिषुअसतीषुतिर्यगादियोनिषुयानिजन्मानितेषुगुणसंगः गुणैःशुभाशुकर्मकारिभिरिंद्रियैःसंगःकारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥ तदनेनप्रकारेणप्रकृत्यविवेकात्पुरुषस्यसंसारोनतुस्वरूपतइत्याशयेनतस्यस्वरूपमाह उपद्रष्टेति । अस्मिन्प्रकृतिकार्येदेहेचवर्तमानोऽपिपुरुषः परोभिन्नएव नतद्गुणैर्युज्यतइत्यर्थः तत्रहेतवः—यस्मादुपद्रष्टा पृथग्भूतएवसमीपेस्थित्वाद्रष्टा तथाऽनुमंता अनुमोदितेवसान्निधिमात्रेणानुग्राहकः "साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्च"

पुरुषःप्रकृतिस्थोहिभुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान् ॥ कारणंगुणसंगोऽस्यसदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥ उपद्रष्टाऽनुमंताचभर्ताभोक्तामहेश्वरः ॥ परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेऽस्मिन्पुरुषःपरः ॥ २२ ॥ यएवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिंचगुणैःसह ॥ सर्वथावर्तमानोऽपिनसभूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥ ध्यानेनात्मनिपश्यंतिकेचिदात्मानमात्मना ॥ अन्येसांख्येनयोगेनकर्मयोगेनचापरे ॥ २४ ॥

इत्यादिश्रुतेः तथाऐश्वरेणरूपेणभर्ताविधारकइतिचोक्तः भोक्तापालकइतिच महांश्चासावीश्वरश्चेति सब्रह्मादीनामधिपतिरितिच परमात्माअंतर्यामीतिचोक्तःश्रुत्या तथाचश्रुतिः—"एषभूताधिपतिरेषलोकेश्वरएषलोकपाल" इत्यादिः ॥ २२ ॥ एवंप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनंस्तौति यएवमिति । एवमुपद्रष्टृत्वादिरूपेणपुरुषं योवेत्ति प्रकृतिंचगुणैःसुखदुःखादिपरिणामैःसहितांयोवेत्ति सपुरुषःसर्वथाविधिमतिलंघ्यवर्तमानोऽपिपुनर्नाभिजायते मुच्यतएवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवंभूतविविक्तात्मज्ञानेसाधनविकल्पानाह ध्यानेनेतिद्वाभ्यां । ध्यानेनआत्माकारप्रत्ययावृत्त्या आत्मनिदेहे आत्मनामनसाएवमात्मानंकेचित्पश्यंति अन्येतुसांख्येन

प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेन योगेनाष्टांगेन अपरेचकर्मयोगेन पश्यंतीतिसर्वत्रानुषंगः एतेषांचध्यानादीनांयथायोगंक्रमसमुच्चयेसत्यपितत्तन्निष्ठाभेदाभिप्रायेणवि
कल्पोक्तिः ॥ २४ ॥ अतिमंदाधिकारिणांनिस्तारोपायमाह अन्यइति । अन्येतुसांख्ययोगादिमार्गेणैवंभूतमुपद्रष्टृत्वादिलक्षणमात्मानंसाक्षात्कर्तुमजानंतोऽन्येभ्य
आचार्येभ्यउपदेशेनश्रुत्वाउपासते ध्यायंति तेच श्रद्धयोपदेशश्रवणपरायणाः संतोमृत्युंसंसारंशनैरतितरंत्येव ॥ २५ ॥ तत्रकर्मयोगस्यतृतीयचतुर्थपंचमेषुप्रपं
चितत्वात् ध्यानयोगस्यचषष्ठाष्टमयोःप्रपंचितत्वात् ध्यानादेश्चसांख्यविविक्तात्मविषयत्वात्सांख्यमेवप्रपंचयन्नाह यावदित्यादियावदध्यायसमाप्ति । यावत्किंचित
वस्तुमात्रंसत्वमुत्पद्यते तत्सर्वक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्योगात् अविवेककृतात्तादात्म्याध्यासाद्भवतीतिजानीहि ॥ २६ ॥ अविवेककृतंसंसारोद्भवमुक्त्वातन्निवृत्तयेविविक्ता

अन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वाऽन्येभ्यउपासते ॥ तेऽपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥ यावत्संजायतेकिंचित्सत्वंस्थावरजंगमम् ॥
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ ॥ २६ ॥ समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंपरमेश्वरम् ॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतंयःपश्यतिसपश्यति ॥ २७ ॥
समंपश्यन्हिसर्वत्रसमवस्थितमीश्वरम् ॥ नहिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानंततोयातिपरांगतिम् ॥ २८ ॥

त्मविषयंसम्यग्दर्शनमाह सममिति । स्थावरजंगमात्मकेषुभूतेषुनिर्विशेषंसद्रूपेणसमंयथाभवत्येवंतिष्ठंतंपरमात्मानंयःपश्यति अतएवतेषुविनश्यत्स्वपिअविनश्यंतं
१७ यःपश्यतिसएवसम्यक्पश्यतिनान्यः ॥ २७ ॥ कुतइत्यतआह सममिति । सर्वत्रभूतमात्रेसमंसम्यगप्रच्युतस्वरूपेणावस्थितंपरमात्मानंपश्यन् हियस्मात् आत्मना
स्वेनैवात्मानंनहिनस्ति अविद्ययासच्चिदानंदरूपमात्मानंतिरस्कृत्यनविनाशयति ततश्चपरांगतिंमोक्षमाप्नोति यस्त्वेवंनपश्यति सहिदेहात्मदर्शीदेहेनसहात्मानं
हिनस्ति तथाचश्रुतिः—“असुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः । तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाः” इति ॥ २८ ॥

ननुशुभाशुभकर्मकर्तृत्वेनवैषम्येदृश्यमानेकथमात्मनःसमत्वमित्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति। प्रकृत्यैवदेहेंद्रियाकारेणपरिणतया सर्वशःसर्वैःप्रकारैःक्रियमाणानिकर्माणियःपश्यति तथात्मानंचाकर्तारं देहाभिमानेनैवात्मनःकर्तृत्वं नस्वतःइत्येवंयःपश्यतिसएवसम्यक्पश्यतिनान्यइत्यर्थः ॥ २९ ॥ इदानींतुभूतानांप्रकृतितात्तन्मात्रत्वेनाभेदाद्भूतभेदकृतमप्यात्मनोभेदमपश्यन्ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह यदेति। यदाभूतानांस्थावरजंगमानांपृथग्भावंभेदंपृथक्त्वं एकस्थंएकस्यामेवेश्वरशक्तिरूपायां प्रकृतौस्थितं प्रलयेअनुपश्यति आलोचयति ततएवचतस्याएवप्रकृतेःसकाशाद्भूतानांविस्तारंसृष्टिसमयेऽनुपश्यति तदाप्रकृतितावन्मात्रत्वेनभूतानामप्यभेदंपश्य

प्रकृत्यैवचकर्माणिक्रियमाणानिसर्वशः ॥ यः पश्यतितथाऽऽत्मानमकर्तारंसपश्यति ॥ २९ ॥ यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥
ततएवचविस्तारंब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ३० ॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ॥ शरीरस्थोऽपिकौंतेयनकरोतिनलिप्यते
॥ ३१ ॥ यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितोदेहेतथाऽऽत्मानोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

न्परिपूर्णब्रह्मसंपद्यतेब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ तथापिपरमेश्वरस्यसंसारावस्थायांदेहकर्मसंबंधनिमित्तैःकर्मभिस्तत्फलैश्चसुखदुःखादिवैषम्यंदुष्परिहरमितिकुतः समदर्शनंतत्राह अनादित्वादिति। यदुत्पत्तिमत् तदेवाहिव्येतिविनाशमेति यच्चगुणवद्वस्तुतस्यगुणनाशेव्ययोभवति अयंतुपरमात्माअनादिर्निर्गुणश्चातोऽव्ययः ॥६५॥ अविकारीत्यर्थः तस्माच्छरीरेस्थितोऽपिकिंचिन्नकरोति नचकर्मफलैर्लिप्यतइति ॥ ३१ ॥ तत्रदृष्टांतमाह यथेति। यथासर्वत्रपंकादिष्वपिस्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसंगत्वात्पंकादिभिर्नोपलिप्यते तथासर्वत्रउत्तमेमध्यमेऽधमेवादेहेऽवस्थितोऽप्यात्मा नोपलिप्यतेदैहिकैर्गुणदोषैर्नयुज्यतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥

असंगत्वाल्लेपोनास्तीत्याकाशदृष्टांतेनोक्तम् प्रकाशकत्वाच्चप्रकाश्यधर्मैर्नयुज्यतइतिरविदृष्टांतेनाह यथेति । स्पष्टार्थः ॥ ३३ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञ योरिति । एवमुक्तप्रकारेणक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरंभेदंविवेकज्ञानलक्षणेनचक्षुषायेविदुः तथाचेयमुक्ता भूतानांप्रकृतिस्तस्याःसकाशान्मोक्षंमोक्षोपायंध्यानादिकंचयेविदुस्ते परंपदंयांति ॥ ३४ ॥ 'विविक्तौयेनतत्वेनमिश्रौप्रकृतिपूरुषौ ॥ तंवंदेपरमानन्दनन्दनंदनमीश्वरम् ॥ १ ॥' इतिसुबोधिन्यांटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ 'पुंप्रकृत्योःस्वतंत्रत्वंवारयन्गुणसंगतः ॥ प्राहसंसारवैचित्र्यंविस्तरेणचतुर्दशे॥१॥' 'यावत्संजायतेकिंचित्सत्त्वंस्थावरजंगमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ'

यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारत ॥ ३३ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञानचक्षुषा ॥
भूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यांतितेपरम् ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेप्र
कृतिपुरुषयोगोनामत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमम् ॥ यज्ज्ञा
त्वामुनयःसर्वेपरांसिद्धिमितोगताः ॥ १ ॥

इत्युक्तम् सचक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःसंयोगोनिरीश्वरसांख्यानामिवनस्वातंत्र्येणकिंत्वीश्वरेच्छयैवेतिकथनपूर्वकं 'कारणंगुणसंगोऽस्यसदसद्योनिजन्मसु' इत्यनेनोक्तंसत्त्वादि गुणकृतंसंसारवैचित्र्यंप्रपंचयिष्यन्नेवंभूतंवक्ष्यमाणमर्थंस्तौति श्रीभगवानुवाच परंभूयइतिद्वाभ्यां। परंपरमार्थनिष्ठं ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानमुपदेशं भूयोऽपितुभ्यंप्रकर्षेणव क्ष्यामि कथंभूतम् ज्ञानानांतपःकर्मादिविषयाणांमध्येउत्तमम् मोक्षहेतुत्वात् तदेवाह यज्ज्ञात्वाप्राप्यमुनयोमननशीलाःसर्वेइतोदेहबंधनात्परांसिद्धिंगताःप्राप्ताः॥१॥

किंच इदमिति । इदंवक्ष्यमाणंज्ञानमुपाश्रित्यइदंज्ञानसाधनमनुष्ठायममसाधर्म्यंमद्रूपत्वंप्राप्ताःसंतः सर्गेऽपिब्रह्मादिषूत्पद्यमानेष्वपिनोत्पद्यंते तथाप्रलयेऽ पिनव्यथंति प्रलयेदुःखानिनानुभवंति पुनर्नावर्ततइत्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवंप्रशंसयाश्रोतारमभिमुखीकृत्यपरमेश्वराधीनयोःप्रकृतिपुरुषयोःसर्वभूतोत्पत्तिंप्रातिहेतुत्वं नतुस्वतंत्रयोरितीमंविवक्षितमर्थंकथयति ममेति । देशतःकालतश्चानवच्छिन्नत्वान्महत् बृंहणत्वात्स्वकार्याणांवृद्धिहेतुत्वाद्वाब्रह्म प्रकृतिरित्यर्थः तन्महद्ब्रह्ममप रमेश्वरस्ययोनिर्गर्भाधानस्थानं तस्मिन्नहंगर्भंजगद्विस्तारहेतुंचिदाभासंदधामिनिक्षिपामि प्रलयेमयिलीनंसंतमविद्याकामकर्मानुशयवंतंक्षेत्रज्ञंसृष्टिसमयेभोग्येनक्षे त्रेणसंयोजयामीत्यर्थः ततोगर्भाधानात्सर्वभूतानांब्रह्मादीनांसंभवउत्पत्तिर्भवतीति ॥ ३ ॥ नकेवलंसृष्ट्युपक्रमएवमदधिष्ठिताभ्यांप्रकृतिपुरुषाभ्यामयंभूतोत्पत्ति

इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपिनोपजायन्तेप्रलयेनव्यथन्तिच ॥ २ ॥ ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यह
म् ॥ संभवःसर्वभूतानांततोभवतिभारत ॥ ३ ॥ सर्वयोनिषुकौंतेयमूर्तयःसंभवंतियाः ॥ तासांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपिता
॥ ४ ॥ सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्नंतिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

प्रकारः अपितुसर्वदैवेत्याह सर्वयोनिष्विति । सर्वासुयोनिषुमनुष्याद्यासुयामूर्तयः स्थावरजंगमात्मिकाउत्पद्यंते तासांमूर्तीनां महद्ब्रह्मप्रकृतिः योनिर्मातृस्थानीया अहंचबीजप्रदः गर्भाधानादिकर्ता पिता ॥ ४ ॥ तदेवं परमेश्वराधीनाभ्यांप्रकृतिपुरुषाभ्यांसर्वभूतोत्पत्तिंनिरूप्य इदानींप्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्य संसारं प्रपं चयति सत्त्वमित्यादिचतुर्भिः । सत्त्वंरजस्तमइतित्रयोगुणाःप्रकृतिसंभवाः प्रकृतितःसंभवउद्भवोयेषांते तथोक्ताः गुणसाम्यंप्रकृतिस्तस्याःसकाशात्पृथक्त्वेनाभि व्यक्ताःसंतः प्रकृतिकार्येदेहेतादात्म्येनस्थितंदेहिनंचिदंशंवस्तुतोऽव्ययंनिर्विकारमेवसंतंनिबध्नंति स्वकार्यैःसुखदुःखमोहादिभिःसंयोजयंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्रसत्वस्यलक्षणंबंधकत्वप्रकारंचाह तत्रेति ।तत्रतेषांगुणानांमध्येसत्वंनिर्मलत्वात्स्वच्छत्वात्स्फटिकवत्प्रकाशकंभास्वरम् अनामयंचनिरुपद्रवंशांतामित्यर्थः अतः शांतत्वात्स्वकार्येणसुखेनयःसंगस्तेनबध्नाति प्रकाशकत्वाच्चस्वकार्येणज्ञानेनयःसंगस्तेनचबध्नाति हेअनघनिष्पाप ! अहंसुखीज्ञानीचेतिमनोधर्मास्तदभिमानिनिक्षेत्रज्ञेसंयोजयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ रजसोलक्षणंबंधकत्वंचाह रजोरागेति । रजःसंज्ञकंगुणंरागात्मकमनुरंजनरूपंविद्धि अतएवतृष्णासंगसमुद्भवम् तृष्णाअप्राप्तेर्थेऽभिलाषः संगःप्राप्तेऽर्थेप्रीतिः विशेषेणासक्तिस्तयोस्तृष्णासंगयोःसमुद्भवोयस्मात्तद्रजोदेहिनं दृष्टादृष्टार्थेषुकर्मसुसंगेनासक्त्यानितरांबध्नाति तृष्णासंगाभ्यांहिकर्मस्वासक्तिर्भवति ॥ ७ ॥ तमसोलक्षणंबंधत्वंचाह तमइति । तमस्तुअज्ञानाज्जातं आवरणशक्तिप्रधानात्प्रकृत्यंशादुद्भूतंविद्धीत्यर्थः अतःसर्वेषांदेहिनांमोहनंभ्रांतिजनकं अतएवप्रमादेनालस्येननिद्रयाचतत्तमोदेहिनंनिबध्नाति तत्रप्रमादोऽनवधानं आलस्यमनुद्यमः निद्राचित्तस्यावसादोलयः ॥ ८ ॥ सत्वादीनामेवंस्वकार्यकरणेसामर्थ्यातिशयमाह सत्वमिति । सत्वंसुखेसंजयतिश्लेषयति दुःखशोकादिकारणेसत्यपिसुखाभिमुखमेवदेहिनंकरोतीत्यर्थः एवंसुखादिकारणेसत्यपिरजःकर्मण्येवसंजयति तमस्तुमहत्संगेनोत्पद्यमानमपिज्ञानमावृत्याच्छाद्यप्रमादेसंजयति महद्भिरुपदिश्यमानस्यार्थस्यानवधानेयोजयति उत अपिआलस्यादावपि

तत्रसत्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥ सुखसंगेनबध्नातिज्ञानसंगेनचानघ ॥ ६ ॥ रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासंगसमुद्भवम् ॥
तन्निबध्नातिकौंतेयकर्मसंगेनदेहिनम् ॥ ७ ॥ तमस्त्वज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनाम् ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नातिभारत
॥ ८ ॥ सत्वंसुखेसंजयतिरजःकर्मणिभारत ॥ ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसंजयत्युत ॥ ९ ॥

संयोजयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तत्रहेतुमाह रजइति। रजस्तमश्चेतिगुणद्वयमभिभूयतिरस्कृत्यसत्वंभवत्यदृष्टवशादुद्भवति ततःस्वकार्येसुखेज्ञानादौसंयोजयतीत्यर्थः एवंरजोऽपिसत्वंतमश्चेतिगुणद्वयमभिभूयोद्भवति ततःस्वकार्येतृष्णादौसंयोजयति एवंतमोऽपिसत्वंरजश्चाभिभूयोद्भवति ततश्चस्वकार्येप्रमादालस्यादौसंयोजयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ इदानींसत्वादीनांवृद्धानांलिंगान्याहात्रिभिः सर्वद्वारेष्विति । अस्मिन्आत्मनोभोगायतनेदेहेसर्वेष्वपिद्वारेषुश्रोत्रादिषुयदाशब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाशउपजायतेउत्पद्यतेतदाअनेनप्रकाशलिंगेनसत्वंविवृद्धंविद्याज्जानीयात् उतशब्दात्सुखादिलिंगेनापिजानीयादित्युक्तम् ॥ ११ ॥ किंच लोभइति। लोभो

रजस्तमश्चाभिभूयसत्वंभवतिभारत ॥ रजःसत्वंतमश्चैवतमःसत्वंरजस्तथा ॥ १० ॥ सर्वद्वारेषुदेहेऽस्मिन्प्रकाशउपजायते ॥ ज्ञानंय
दातदाविद्याद्विवृद्धंसत्वमित्युत ॥ ११ ॥ लोभःप्रवृत्तिरारंभःकर्मणामशमःस्पृहा ॥ रजस्येतानिजायंतेविवृद्धेभरतर्षभ ॥ १२ ॥ अ
प्रकाशोऽप्रवृत्तिश्चप्रमादोमोहएवच ॥ तमस्येतानिजायंतेविवृद्धेकुरुनंदन ॥ १३ ॥ यदासत्वेप्रवृद्धेतुप्रलयंयातिदेहभृत ॥ तदोत्तम
विदाँल्लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

धनाद्यागमेबहुधाजायमानेऽपिपुनःपुनर्वर्धमानोऽभिलाषः प्रवृत्तिर्नित्यंकुर्वद्रूपता कर्मणामारंभोगृहादिनिर्माणोद्यमः अशमइदंकृत्वा इदंकरिष्यामीत्यादिसंकल्पविकल्पानुपरमः स्पृहा उच्चावचेषुदृष्टमात्रेषुवस्तुष्वितस्ततोजिघृक्षा रजसिप्रवृद्धेसति एतानिलिंगानिजायंते एतैर्लिंगैरजोगुणस्यवृद्धिंविद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ किंच अप्रकाशइति। अप्रकाशोविवेकभ्रंशः अप्रवृत्तिरनुद्यमः प्रमादःकर्तव्यार्थानुसंधानराहित्यं मोहोमिथ्याभिनिवेशः तमसिप्रवृद्धे एतानिलिंगानिचिह्नानि जायंते एतैस्तमसोवृद्धिंजानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥ मरणसमयएववृद्धानांसत्वादीनांफलविशेषमाह यदेतिद्वाभ्यां । सत्वेप्रवृद्धेसतियदाजीवोमृत्युंप्राप्नोतितदा

उत्तमान्हिरण्यगर्भादीन्विदंतिउपासतइत्युत्तमविदस्तेषां येअमलाःप्रकाशमयालोकाःसुखोपभोगस्थानविशेषास्तान्प्रतिपद्यतेप्राप्नोति ॥ १४ ॥ किंच रजसीति । रजसिप्रवृद्धेसति मृत्युंप्राप्यकर्मासक्तेषुमनुष्येषुजायते तथातमसिप्रवृद्धेसतिप्रलीनोमृतोमूढयोनिषुपश्वादिषुजायते ॥१५॥ इदानींसत्वादीनांस्वानुरूपकर्मद्वारेणविचित्रफलहेतुत्वमाह कर्मणइति । सुकृतस्यसात्विककर्मणः सात्विकंसत्वप्रधानं निर्मलंप्रकाशबहुलंसुखंफलमाहुःकापिलादयः रजसइतिराजसस्यकर्मणइत्यर्थः कर्मफलकथनस्यप्राकृतत्वात्तस्यदुःखंफलमाहुः तमसइति तामसस्यकर्मणइत्यर्थः तस्याज्ञानंमूढत्वंफलमाहुः सात्विकादिकर्मलक्षणंचनियतंसंगरहितभि

रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजायते ॥ तथाप्रलीनस्तमसिमूढयोनिषुजायते ॥ १५ ॥ कर्मणःसुकृतस्याहुःसात्विकंनिर्मलंफलम् ॥
रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानंतमसःफलम् ॥ १६ ॥ सत्वात्संजायतेज्ञानंरजसोलोभएवच ॥ प्रमादमोहौतमसोभवतोऽज्ञानमेवच ॥१७॥
ऊर्ध्वंगच्छंतिसत्वस्थामध्येतिष्ठंतिराजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तिस्थाअधोगच्छंतितामसाः ॥ १८ ॥

त्यादिनाऽष्टादशेवक्ष्यति ॥ १६ ॥ तत्रैवहेतुमाह सत्वादिति । सत्वाज्ज्ञानंसंजायते अतःसात्विकस्यकर्मणःप्रकाशबहुलंसुखंफलंभवति रजसोलोभोजायते तस्यचदुःखहेतुत्वात् तत्पूर्वकस्यकर्मणोदुःखंफलंभवति तमसस्तुप्रमादमोहाज्ञानानिभवंति ततस्तामसस्यकर्मणोऽज्ञानप्रापकंफलंभवतीतियुक्तमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ इदानींसत्वादिवृत्तिशीलानांफलभेदमाह ऊर्ध्वमिति । सत्वस्थाःसत्ववृत्तिप्रधानाऊर्ध्वंगच्छंति सत्वोत्कर्षतारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानंदान्मनुष्यगंधर्वपितृदेवादिलोकान्सत्यलोकपर्यंतान्प्राप्नुवंतीत्यर्थः राजसास्तुतृष्णाद्याकुलामध्येतिष्ठंति मनुष्यलोकेएवोत्पद्यंते जघन्योऽतिनिकृष्टस्तमोगुणस्तस्यवृत्तिः प्रमादमोहादिस्त

त्रस्थिताअधोगच्छंति तमोवृत्तितारतम्यात्तामिस्रादिषुनिरयेषूत्पद्यंते ॥ १८ ॥ तदेवंप्रकृतिगुणसंगकृतंसंसारंसप्रपंचमुक्त्वा इदानींतद्विवेकतोमोक्षंदर्शयति नान्यमिति । यदातुद्रष्टाविवेकीभूत्वाबुद्ध्याद्याकारपरिणतेभ्योगुणेभ्योऽन्यंकर्तारंनानुपश्यतिअपितुगुणाएवकर्माणिकुर्वंतीतिपश्यति गुणेभ्यश्चपरंव्यतिरिक्तंतत्साक्षिणमात्मानंवेत्ति सतुमद्भावंब्रह्मत्वमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १९ ॥ ततश्चगुणकृतसर्वानर्थनिवृत्त्या कृतार्थोभवतीत्याह गुणानिति । देहाद्याकारःसमुद्भवःपरिणामोयेषांतेदेहसमुद्भवाः तानेतांस्त्रीनपिगुणानतीत्यातिक्रम्य तत्कृतैर्जन्मादिभिर्विमुक्तःसन्नमृतमश्नुते ब्रह्मानंदंप्राप्नोति ॥ २० ॥ गुणनेतान नतीत्यामृतम

नान्यंगुणेभ्यःकर्तारंयदाद्रष्टाऽनुपश्यति ॥ गुणेभ्यश्चपरंवेत्तिमद्भावंसोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥ गुणानेतानतीत्यत्रीन्देहीदेहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतोभवतिप्रभो ॥ किमाचारःकथंचैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशंचप्रवृत्तिंचमोहमेवचपांडव ॥ नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति ॥ २२ ॥

श्नुतइत्येतच्छ्रुत्वागुणातीतस्यलक्षणमाचारंगुणात्ययोपायंचसम्यग्बुभुत्सुरर्जुनउवाच कैर्लिंगैरिति । हेप्रभो!कैर्लिंगैःकीदृशैरात्मन्युत्पन्नैश्चिह्नैर्गुणातीतोदेहीभवतीतिलक्षणप्रश्नः कआचारोयस्येतिकिमाचारः कथंवर्ततइत्यर्थः कथंचकेनोपायेनैतांस्त्रीनपिगुणानतीत्यवर्ततेतत्कथयेति ॥ २१ ॥ स्थितप्रज्ञस्यकाभाषेत्यादिनाद्वितीयाध्यायेपृष्टमपिदत्तोत्तरमपिपुनर्विशेषबुभुत्सयापृच्छतीतिज्ञात्वाप्रकारांतरेणतस्यलक्षणादिकंश्रीभगवानुवाच प्रकाशंचेत्यादिषड्भिः । तत्रैकेनलक्षणमाह प्रकाशंचेति। प्रकाशंचसर्वद्वारेषुदेहेऽस्मिन्नितिपूर्वोक्तंसत्वकार्यं प्रवृत्तिंचरजःकार्यम् मोहंचतमसःकार्यम् उपलक्षणमेतत् सत्वादीनांसर्वाण्यपिकार्याणिय

थायथंसंप्रवृत्तानिस्वतःप्राप्तानिसंतिदुखःबुद्ध्यायोनद्वेष्टि निवृत्तानिचसंतिसुखबुद्ध्यानकांक्षति गुणातीतःसउच्यते इतिचतुर्थेनान्वयः ॥ २२ ॥ तदेवंस्वसंवेद्यंतस्यलक्षणमुक्त्वापरसंवेद्यं तस्यलक्षणंवक्तुंकिमाचरइतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह उदासीनवदितित्रिभिः । उदासीनवत्साक्षितयाआसीनःस्थितःसन् गुणैर्गुणकार्यैःसुखदुःखादिभिर्योनविचाल्यते स्वरूपान्नप्रच्याव्यते अपितुगुणाएवस्वकार्येषुवर्तंते एतैर्ममसंबंधएवनास्तीतिविवेकज्ञानेनयस्तूष्णीमवतिष्ठति परस्मैपदमार्षं नेंगते नचलति ॥ २३ ॥ अपिच समेति । समेसुखदुःखेयस्य यतःस्वस्थःस्वरूपएवास्थितः अतएवसमानिलोष्टाश्मकांचनानियस्य तुल्येप्रियाप्रियेसुखदुः-

उदासीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यते ॥ गुणावर्तंतइत्येवयोऽवतिष्ठतिनेंगते ॥ २३ ॥ समदुःखसुखः
स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥ मानापमानयो
स्तुल्यस्तुल्योमित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारंभपरित्यागीगुणातीतःसउच्यते ॥ २५ ॥ मांचयोऽव्यभिचारेण
भक्तियोगेनसेवते ॥ सगुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयायकल्पते ॥ २६ ॥

खहेतुभूतेयस्य धीरोधीमान् तुल्यानिंदाचआत्मस्तुतिश्चयस्य ॥ २४ ॥ अपिच मानापमानयोरिति । मानेअपमानेचतुल्यः मित्रपक्षेअरिपक्षेचतुल्यः सर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमान्परित्यक्तुंशीलंयस्य सएवंभूताचारयुक्तोगुणातीतउच्यते ॥ २५ ॥ कथंचैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्ततइत्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह मांचेति । चशब्दोऽवधारणार्थः मामेवपरमेश्वरंश्रीनारायणमव्यभिचारेणएकांतभक्तियोगेनयःसेवते सएतान्गुणान्समतीत्यसम्यगतिक्रम्यब्रह्मभूयायब्रह्मभावायमोक्षायकल्पते
१८ योग्योभवति ॥ २६ ॥ ....

तत्रहेतुमाह ब्रह्मणोहीति । हियस्माद्ब्रह्मणोऽहंप्रतिष्ठाप्रतिमाघनीभूतंब्रह्मैवाहम् यथाघनीभूतःप्रकाशएवसूर्यमंडलंतद्वदेवेत्यर्थः तथाव्ययस्यनित्यस्यअमृतस्यमोक्षस्यचनित्यमुक्तत्वात् तथातत्साधनस्यशाश्वतस्यचधर्मस्यशुद्धसत्वात्मकत्वात् तथाएकांतिकस्य अखंडितस्यसुखस्यचप्रातिष्ठाऽहम् परमानंदैकरूपत्वात् अतो मत्सेविनोमद्भावस्यावश्यंभावित्वाद्युक्तमेवोक्तंब्रह्मभूयायकल्पतइति ॥ २७ ॥ 'कृष्णाधीनंगुणासंगप्रसंजितभवांबुधिम्॥सुखंतरातितद्भक्तइत्यभाणिचतुर्दशे॥१॥' इति सुबो०टी०चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ ॥ 'वैराग्येणविनाज्ञानंनचभक्तिरतःस्फुटम्॥वैराग्योपस्कृतंज्ञानमीशःपंचदशेऽदिशत्॥१॥' पूर्वोध्यायांते मांचयोऽव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवतइत्यादिनापरमेश्वरमेकांतभक्त्याभजतस्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनब्रह्मभावोभवतीत्युक्तं नचैकांतभक्तिर्ज्ञानंवाविरक्तस्यसंभवतीतिवैराग्यपूर्वकं

ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्यच ॥ शाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्यच ॥ २७ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूप० गुणत्रयविभागयोगोनामचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययम् ॥ छंदांसियस्यपर्णानियस्तंवेदसवेदवित् ॥ १ ॥

ज्ञानमुपदेष्टुकामःप्रथमंतावत्सार्द्धश्लोकाभ्यांसंसारस्वरूपंवृक्षरूपकालंकारेणवर्णयन् श्रीभगवानुवाच ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वमुत्तमक्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टःपुरुषोत्तमोमूलंयस्यतम् अधइतिततोऽर्वाचीनाः कार्योपाधयोहिरण्यगर्भादयोगृह्यंते तेतुशाखाइवशाखायस्यतम् विनश्वरत्वेनश्वःप्रभातपर्यंतमपि नस्थास्यतीतिविश्वासानर्हत्वा ॥६९॥
दश्वत्थंप्राहुः प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययंचप्राहुः ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखएषोऽश्वत्थःसनातनइत्याद्याःश्रुतयःछंदांसिवेदाःयस्यपर्णानि धर्माधर्मप्रतिपादनद्वारेणछायास्थानीयैःकर्मफलैःसंसारवृक्षस्यसर्वजीवाश्रयणीयत्वापादनात्पर्णस्थानीयावेदाःयस्तमेवंभूतमश्वत्थंवेद सएववेदार्थवित् संसारप्रपंचवृक्षस्यमूलमीश्वरःश्रीनारा

यण:ब्रह्मादयस्तदंशा:शाखास्थानीया: सचसंसारवृक्षोविनश्वर:प्रवाहरूपेणनित्यश्च वेदोक्तै:कर्मभिसेव्यतामापादितश्चेत्येतावानेवहिवेदार्थः अतएवविद्वान्वेदवि दितिस्तूयते ॥१॥ किंच अधश्चेति। हिरण्यगर्भादय:कार्योपाधयोजीवा:शाखास्थानीयत्रेनोक्तास्तेषुचयेदुष्कृतिनस्तेऽध:पश्वादियोनिषुप्रसृता:विस्तरंगता:सुकृतिन श्चोर्ध्वंदेवादियोनिषु प्रसृतास्तस्यसंसारवृक्षस्यशाखाः किंच गुणैः सत्वादिवृत्तिभि:जलसेचनैरिवयथायथंप्रवृद्धा:वृद्धिंप्राप्ता: किंच विषया:रूपादय:प्रवाला:पल्ल वस्थानीया:यासांता: प्रशाखास्थानीयाभि:इंद्रियवृत्तिभि:संयुक्तत्वात् किंच अधश्च चशब्दादूर्ध्वंचमूलानिअनुसंततानिविरूढानि मुख्यंमूलंईश्वरएकएव इमा नित्ववांतरमूलानितत्तद्भोगवासनालक्षणानि तेषांकार्यमाह मनुष्यलोकेकर्मानुबंधीनिकर्मएवानुबंधि अनंतरभावियेषांतानि ऊर्ध्वाधोलोकेषुयदुपभुक्तंतत्तद्भोग

अधश्चोर्ध्वंप्रसृतास्तस्यशाखागुणप्रवृद्धाविषयप्रवालाः ॥ अधश्चमूलान्यनुसंततानिकर्मानुबंधीनिमनुष्यलोके ॥ २ ॥
नरूपमस्येहत थोपलभ्यतेनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनछित्त्वा ॥ ३ ॥

वासनादिभिर्हिकर्मक्षयेणमनुष्यलोकंप्राप्तानांतत्तदनुरूपेषुकर्मसुप्रवृत्तिर्भवति एतस्मिन्नेवहिकर्माधिकारोनान्येषुलोकेषु अतोमनुष्यलोकेइत्युक्तम् ॥ २ ॥ किंच नरूपमस्येति। इहसंसारेस्थितै:प्राणिभि:अस्यसंसारवृक्षस्यतथोर्ध्वमूलत्वादिप्रकारेणरूपंनोपलभ्यते नचांत:अवसानम् अपर्यंतत्वात् नचादिरनादित्वात् नचसं प्रतिष्ठास्थिति:कथंतिष्ठतीति नचोपलभ्यते यस्मादेवंभूतोऽयंसंसारवृक्षोदुरुच्छेद्य:अनर्थकरश्च तस्मादेनंदृढेनवैराग्येणशस्त्रेणछित्त्वातत्वज्ञानेयतेतेत्याहअश्व त्थमेनमितिसार्धेन। एनमश्वत्थंसुविरूढमूलमत्यंतंबद्धमूलंसंतम्असंग:संगराहित्यंअहंममतात्यागस्तेनदृढेनशस्त्रेणसम्यग्विचारेणछित्त्वापृथक्कृत्य ॥ ३ ॥

ततइति । ततस्तस्यमूलभूतंतत्पदंवस्तुवैष्णवंपदंपरिमार्गितव्यंअन्वेष्टव्यम् कीदृशम् यस्मिन्गतायत्पदंप्राप्ताःसंतोभूयोननिवर्तंति न आवर्ततइत्यर्थःअन्वेषणप्रकार
माह यतएषापुराणीचिरंतनीसंसारप्रवृत्तिः प्रसृताविस्तृता तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येशरणंव्रजामीत्येवमेकांतभक्त्याऽन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तत्प्राप्तौसाधनांतराणि
दर्शयन्नाह निर्मानेति । निर्गतौमानमोहौअहंकारमिथ्याभिनिवेशौयेभ्यस्ते जितःपुत्रादिसंगरूपोदोषोयैस्ते अध्यात्मेआत्मज्ञानेनित्याःपरिनिष्ठिताःविशेषेणनिवृ
त्तःकामोयेभ्यस्ते सुखदुःखहेतुत्वात् सुखदुःखसंज्ञानिशीतोष्णादीनिद्वंद्वानितैर्विमुक्ताः अतएवामूढाः निवृत्ताविद्याःसंतस्तदव्ययंपदंवैष्णवंगच्छंति ॥ ५ ॥
तदेवगंतव्यंपदंविशिनष्टि नतदिति । यत्पदंसूर्यादयोनप्रकाशयंति यत्प्राप्यननिवर्ततेयोगिनः तद्धामस्वरूपंपरमंममअनेनसूर्यादिप्रकाशाविषयत्वेनजडत्वशीतो

ततःपदंतत्परिमार्गितव्यंयस्मिन्गताननिवर्ततिभूयः ॥ तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येयतःप्रवृत्तिःप्रसृतापुराणी ॥ ४ ॥ निर्मानमोहाजितसंगदो-
षाअध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् ॥५॥ नतद्भासयतेसूर्योनशशांकोनपावकः ॥
यद्गत्वाननिवर्ततेतद्धामपरमंमम ॥ ६ ॥ ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः ॥ मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति ॥ ७ ॥

ष्णादिदोषप्रसंगोनिरस्तः ॥६॥ ननुचत्वदीयंधामप्राप्ताःसंतोयदिननिवर्तंते तर्हि "सतिसंपद्यनविदुःसतिसंपद्यामह"इत्यादिश्रुतेःसुषुप्तिप्रलयसमयेत्वत्प्राप्तिःसर्वे
षामस्तीतिकोनामसंसारीस्यादित्याशंक्यसंसारिणंदर्शयति ममेतिपंचभिः ममैवांशोयोऽयमविद्ययाजीवभूतःसनातनःसर्वदासंसारित्वेनप्रसिद्धः असौसुषुप्तिप्रल ॥७०॥
ययोः प्रकृतौलीनतयास्थितानिमनःषष्ठंयेषांतानींद्रियाणिपुनर्जीवलोकेसंसारेभोगार्थमाकर्षतिएतच्चकर्मेंद्रियाणांप्राणस्यचोपलक्षणार्थम् अयंभावः—सत्यंसुषुप्तिप्र
लययोरपिमदंशत्वात्सर्वस्यापिजीवमात्रस्यमयिलयादस्त्येवमत्प्राप्तिः तथाप्यविद्ययावृतस्यसानुशयस्यसप्रकृतिकेमयिलयोनतुशुद्धे तदुक्तम्—अव्यक्ताद्व्यक्तयः

सर्वाःप्रभवंतीत्यादिना अतश्चपुनःसंसारायनिर्गच्छन्नविद्वान्प्रकृतौलीनतयास्थितानिस्वोपाधिभूतानींद्रियाण्याकर्षति विदुषांतुशुद्धस्वरूपप्राप्तेर्नावृत्तिरिति ॥७॥ तान्याकृष्यकिंकरोतीत्यत्राह शरीरमिति । यदाशरीरांतरंकर्मवशादवाप्नोति यतश्चशरीरादुत्क्रामति ईश्वरोदेहादीनांस्वामी तदापूर्वस्माच्छरीरादेतानिगृही त्वातच्छरीरांतरंसम्यग्याति शरीरेसत्यपींद्रियग्रहणेदृष्टांतः आशयात्स्वस्थानात्कुसुमादेःसकाशातगंधान्गंधवतःसूक्ष्मानंशान्गृहीत्वायथावायुर्गच्छति तद्वत् ॥ ८ ॥ तान्येवेंद्रियाणिदर्शयन्यदर्थंगृहीत्वागच्छतितदाह श्रोत्रमिति । श्रोत्रादीनिबाह्येंद्रियाणिमनश्चान्तःकरणमधिष्ठायाश्रित्यशब्दादीन्विषयानयंजी

शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गंधानिवाशयात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ अ
धिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते ॥ ९ ॥ उत्क्रामंतंस्थितंवापिभुंजानंवागुणान्वितम् ॥ विमूढानानुपश्यंतिपश्यंतिज्ञानचक्षुषः ॥१०॥
यतंतोयोगिनश्चैनंपश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ॥ यतंतोऽप्यकृतात्मानोनैनंपश्यंत्यचेतसः ॥ ११ ॥

वउपभुंक्ते ॥ ९ ॥ ननुचकार्यकारणसंघातव्यतिरेकेणैवंभूतमात्मानंसर्वेऽपिकिंनपश्यंतितत्राह उत्क्रामंतमिति । उत्क्रामंतंदेहाद्देहांतरंगच्छन्तम् तस्मिन्ने वदेहेस्थितंवाविषयान्भुंजानंवागुणान्वितमिंद्रियादियुक्तंजीवंविमूढानानुपश्यंति नालोकयंति ज्ञानमेवचक्षुर्येषांतेविवेकिनःपश्यंति ॥ १० ॥ दुर्ज्ञेयश्चायं यतोविवेकिष्वपिकेचिदेवपश्यंतिकेचिन्नपश्यंतीत्याह यतंतइति । यतंतःध्यानादिभिःप्रयतमानायोगिनःकेचिदेनमात्मानंआत्मनिदेहेऽवस्थितंविविक्तंपश्यंति शास्त्राभ्यासादिभिःप्रयत्नंकुर्वाणाअपिअकृतात्मानःअविशुद्धचित्ताः अतएवाचेतसोमंदमतयः एनंपश्यंति ॥ ११ ॥

तदेवंनतद्भासयतेसूर्यइत्यादिनापारमेश्वरंपरंधामोक्तं तत्प्राप्तानांचापुनरावृत्तिरुक्ता. तत्रचसंसारिणोऽभावमाशंक्यसंसारिस्वरूपंदेहाद्व्यतिरिक्तंदर्शितम् इदानींतदेकवारमेश्वररूपंअनंतशक्तित्वेनानिरूपयति यदेत्यादिचतुर्भिः । आदित्यादिषुस्थितंयदनेकप्रकारंतेजोविश्वंप्रकाशयति तत्सर्वंतेजोमदीयमेवजानीहि ॥१२॥ किंच गामाविश्येति । गांपृथ्वीमोजसाबलेनाधिष्ठायअहमेवचराचराणिभूतानिधारयामि अहमेवरसमयःसोमोभूत्वाव्रीह्याद्यौषधीः सर्वाःसंवर्धयामि॥१३॥ किंच अहमिति । वैश्वानरोजाठरोभूत्वाप्राणिनांदेहस्यांतःप्रविश्यप्राणापानाभ्यांतदुद्दीपकाभ्यांसहितः प्राणिभिर्भुक्तंभक्ष्यंभोज्यंलेह्यंचोष्यंचेतिचतुर्विधमन्नंपचामि

यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलम् ॥ यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकम् ॥१२॥ गामाविश्यचभूतानिधारयाम्यहमोजसा ॥
पुष्णामिचौषधीःसर्वाःसोमोभूत्वारसात्मकः ॥१३॥ अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितः॥ प्राणापानसमायुक्तःपचाम्यन्नंचतुर्विधम्
॥ १४ ॥ सर्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच ॥ वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्योवेदान्तकृद्वेदविदेवचाहम् ॥ १५ ॥

तत्रयद्दंतैरवखंड्यावखंड्यभक्ष्यतेऽपूपादितद्भक्ष्यम् यत्तुकेवलंजिह्वयाविलोड्यनिगीर्यतेपायसादितद्भोज्यम् यत्तुजिह्वायांनिक्षिप्यरसास्वादेनक्रमशोनिगीर्यतेद्रवीभूतंगुडादितल्लेह्यम् यत्तुदंष्ट्रादिभिःनिष्पीड्यरसांशंनिगीर्यावशिष्टंत्यज्यतइक्षुदंडादितच्चोष्यमितिचतुर्विधभेदः ॥ १४ ॥ किंच सर्वस्येति । सर्वस्यप्राणिजातस्यहृदिसम्यगंतर्यामिरूपेणप्रविष्टोऽहम् अतश्चमत्तएवहेतोः प्राणिमात्रस्यपूर्वानुभूतार्थविषयास्मृतिर्भवति ज्ञानंचविषयेंद्रियसंयोगजंभवति अपोहनंच तयोःप्रमोषोभवति वेदैश्चसर्वैस्तत्तद्देवतादिरूपेणाहमेववेद्यः वेदांतकृत्तत्संप्रदायप्रवर्तकश्चज्ञानदोगुरुरहमित्यर्थः वेदविदेवचवेदार्थविदहमेव ॥ १५ ॥

इदानींतद्धामपरमंममेतियदुक्तंतत्स्वकीयंसर्वोत्तमत्वंदर्शयति द्वाविमावितित्रिभिः । क्षरश्चाक्षरश्चेतिद्वाविमौपुरुषौलोकेप्रसिद्धौ तावेवाह तत्रक्षरःपुरुषोनामसर्वाणिभूतानिब्रह्मादिस्थावरांतानिशरीराणि अविवेकिलोकस्यशरीरेष्वेवपुरुषत्वप्रसिद्धेः कूटःशिलाराशिःपर्वतइवदेहेषुनश्यत्स्वपिनिर्विकारतयातिष्ठतीतिकूटस्थः चेतनोभोक्ता सतुअक्षरःपुरुषइत्युच्यतेविवेकिभिः ॥ १६ ॥ यदर्थमेतौलक्षितौतमाह उत्तमइति । एताभ्यांक्षराक्षराभ्यामन्योविलक्षणस्तूत्तमःपुरुषः वैलक्षण्यमेवाह परमश्चासावात्मेतिचोदाहृतउक्तःश्रुतिभिः आत्मत्वेनक्षरादचेतनाद्विलक्षणःपरमत्वेनाक्षराच्चेतनाद्भोक्तुःविलक्षणइत्यर्थः परमात्मत्व

द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच ॥ क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोऽक्षरउच्यते ॥ १६ ॥ उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः ॥
योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ १७ ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः ॥ अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषो
त्तमः ॥ १८ ॥ योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमम् ॥ ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत ॥ १९ ॥

मेवदर्शयति योलोकत्रयमिति । यईश्वरईशनशीलः अव्ययश्चनिर्विकारएवसन्लोकत्रयंकृत्स्नमाविश्यबिभर्तिपालयति ॥ १७ ॥ एवंभूतंपुरुषोत्तमत्वमात्मनोनामानिर्वचनेनदर्शयति यस्मादिति । यस्मात्क्षरंजडवर्गमतिक्रांतोऽहं नित्यमुक्तत्वात् अक्षराच्चेतनवर्गादप्युत्तमश्चानियंतृत्वात् अतोलोकेवेदेचपुरुषोत्तमइतिप्रथितःप्रख्यातोऽस्मि तथाचश्रुतिः—"सवाअयमात्मासर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिःसर्वमिदंप्रशास्ति"इत्यादिः॥१८॥एवंभूतेश्वरस्याज्ञातुःफलमाह योमामिति । एवमुक्तप्रकारेणासंमूढोनिश्चितमतिःसन्योमांपुरुषोत्तमंजानाति ससर्वभावेनसर्वप्रकारेणमामेवभजतितत: सर्ववित्सर्वज्ञोभवति ॥ १९ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति इतीति । इत्यनेनप्रकारेणगुह्यतमं अतिरहस्यंसंपूर्णशास्त्रमेवमयोक्तम् नपुनार्विंशतिश्लोकमध्यायमात्रम् हेअनघव्यसनशून्य ! अतएतन्म दुक्तंशास्त्रं बुद्ध्वा बुद्धिमान्सम्यग्ज्ञानी कृतकृत्यश्चस्याद्योऽपिकोऽपि हे भारत ! त्वंकृतकृत्योसीतिकिंवक्तव्यमितिभावः ॥२०॥ 'संसारशाखिनंछित्त्वास्पष्टंपंचद शेप्रभुः ॥ पुरुषोत्तमयोगाख्येपरंपदमुपादिशत् ॥ १ ॥' इतिसुबोधिन्यांटीकायांपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ 'आसुरींसंपदंत्यक्त्वादैवीमेवाश्रितानराः ॥ मु च्यंतइतिनिर्णेतुंतद्विवेकोऽथषोडशे॥१॥'पूर्वाध्यायांतेएतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारतेत्युक्तम् तत्रकएतत्तत्त्वंबुध्यतेकोवानबुद्ध्यतइत्यपेक्षायांतत्वज्ञानेऽ धिकारिणोऽनधिकारिणश्चविवेकार्थंषोडशाध्यायारंभः निरूपितेहिकार्यार्थेऽधिकारिजिज्ञासाभवति तदुक्तंभट्टैः—'भारोयोयेनवोढव्यःसप्रागांदोलितोयदा । तदाक

इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयाऽनघ ॥ एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत ॥ २० ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्याया
योग पुराणपुरुषोत्तमयोगोनामपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥
दानंदमश्चयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआर्जवम् ॥१॥ अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिरपैशुनम् ॥ दयाभूतेष्वलोलुप्त्वंमार्दवंह्रीरचापलम् ॥२॥

स्तस्यवोढेतिशक्यंकर्तुंनिरूपणम्'इति तत्राधिकारिविशेषणभूतादैवींसंपदमाह श्रीभगवानुवाच।अभयमितित्रिभिःअभयंभयाभावः। सत्वस्यचित्तस्यसंशुद्धिःसुप्रस न्नता ज्ञानयोगेआत्मज्ञानोपायेव्यवस्थितिःपरिनिष्ठा दानंस्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितंसंविभागः दमोबाह्येंद्रियसंयमःयज्ञोयथाधिकारंदर्शपूर्णमासादिः स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिर्जपयज्ञः तपउत्तराध्यायेवक्ष्यमाणंशारीरादि आर्जवमवक्रता ॥ १ ॥ किंच अहिंसेति । अहिंसापरपीडावर्जनम् सत्यंयथार्थभाषणम् अक्रोधस्ता डितस्यापिचित्तेक्षोभानुत्पत्तिः त्यागऔदार्यम् शांतिश्चित्तोपरतिः पैशुनंपरोक्षेपरदोषप्रकाशनम् तद्वर्जनमपैशुनम् भूतेषुदीनेषुदया अलोलुप्त्वं लोभाभावः

अवर्णलोपआर्षः मार्दवंमृदुत्वमक्रूरता न्हीः अकार्यप्रवृत्तौलोकलज्जा अचापलंव्यर्थक्रियाराहित्यम् ॥ २ ॥ किंच तेजइति । तेजःप्रागल्भ्यं क्षमापरिभवा दिषूत्पद्यमानेषुक्रोधप्रतिबंधः धृतिर्दुःखादिभिरवसीदतश्चित्तस्यस्थिरीकरणम् शौचंबाह्याभ्यंतरशुद्धिः अद्रोहोजिघांसाराहित्यं अतिमानिताआत्मन्यतिपूज्यत्वा भिमानस्तदभावोनातिमानिता एतान्यभयादीनिषड्विंशतिप्रकाराणिदैवींसंपदमभिजातस्यभवंति देवयोग्यांसात्विकींसंपदमभिलक्ष्यतदाभिमुख्येनजातस्यभावि कल्याणस्यपुंसोभवंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आसुरींसंपदमाह दंभइति । दंभोधर्मध्वजित्वम् दर्पोधनविद्यादिनिमित्तश्चित्तस्योत्सेकः अभिमानोव्याख्यातः क्रोधः प्रसिद्धः पारुष्यंनिष्ठुरत्वम् अज्ञानमविवेकः आसुरीमित्युपलक्षणम् असुराणांराक्षसानाचयासंपत् तामासुरीमभिलक्ष्यजातस्यैतानिदंभादीनिभवंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

तेजःक्षमाधृतिःशौचमद्रोहोनातिमानिता ॥ भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभारत ॥ ३ ॥ दंभोदर्पोऽभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच ॥
अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरीम् ॥ ४ ॥ दैवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता ॥ माशुचःसंपदंदैवीमभिजातोऽसिपांडव
॥ ५ ॥ द्वौभूतसर्गौलोकेऽस्मिन्दैवआसुरएवच ॥ दैवोविस्तरशःप्रोक्तआसुरंपार्थमेशृणु ॥ ६ ॥

एतयोःसंपदोःकार्यंदर्शयन्नाह दैवीसंपदिति । दैवीयासंपत्तयायुक्तोमयोक्तेतत्त्वज्ञानेऽधिकारी आसुर्यासंपदायुक्तस्तुनित्यंसंसारीत्यर्थः एतच्छ्रुत्वा किमहमत्राधिकारी नवेति संदेहव्याकुलचित्तमर्जुनमाश्वासयति हेपांडव ! माशुचः शोकंमाकार्षीः यतस्त्वंदैवींसंपदमभिजातोऽसि ॥ ५ ॥ आसुरीसंपत् सर्वात्मनावर्जयितव्येत्येत
१९ दर्थमासुरींसंपदंप्रपंचयितुमाह द्वाविति । द्वौद्विःप्रकारौभूतानांसर्गौ मेमद्वचनाच्छृणु आसुरराक्षसप्रकृत्योरेकीकरणेनद्वावित्युक्तम् अतोराक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिं मोहिनींश्रिताइत्यादिनानवमाध्यायोक्तप्रकृतित्रैविध्येनाविरोधः स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

आसुरींविस्तरतोनिरूपयति प्रवृत्तिंचेत्यादिद्वादशभिः धर्मेप्रवृत्तिंच अधर्मान्निवृत्तिं च आसुरस्वभावाजनानजानंति अतःशौचमाचारःसत्यंचतेषुनास्त्येव ॥७॥ ननुवेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोःप्रवृत्तिनिवृत्तिचकथंनविदुः कुतोवाधर्माधर्मयोरनंगीकारे जगतःसुखदुःखादिव्यवस्थास्यात् कथंवाशौचाचारादिविषयामीश्वराज्ञामतिवर्तेरन् ईश्वरानंगीकारेचकुतोजगदुत्पत्तिःस्यादतआह असत्यमिति। नास्तिसत्यंवेदपुराणादिप्रमाणंयस्मिन् तादृशंजगदाहुः वेदादीनांप्रामाण्यंनमन्यंतइत्यर्थः तदुक्तम्-'त्रयोवेदस्यकर्तारोभण्डधूर्तनिशाचरा'इत्यादि अतएवनास्तिधर्माधर्मरूपाप्रतिष्ठाव्यवस्थाहेतुर्यस्यतत् स्वाभाविकंजगद्वैचित्र्यमाहुरित्यर्थः अतएवनास्तीश्वरः

प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचजनानविदुरासुराः ॥ नशौचंनापिचाचारोनसत्यंतेषुविद्यते ॥ ७ ॥ असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरम् ॥ अपरस्परसंभूतंकिमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणःक्षयायजगतोहिताः ॥ ९ ॥ काममाश्रित्यदुष्पूरंदंभमानमदान्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्ततेशुचिव्रताः ॥ १० ॥

कर्ताव्यवस्थापकश्चयस्यतादृशंजगदाहुः तर्हिकुतोऽस्यजगतउत्पत्तिंवदंतीत्यतआह अपरस्परसंभूतमिति। अपरश्चपरश्चेत्यपरस्परं अन्योऽन्यतःस्त्रीपुरुषमिथुनात् संभूतंजगत् किमन्यत्कारणमस्य नास्त्यन्यत्किंचित् किंतुकामहैतुकम् स्त्रीपुरुषयोःकामएवप्रवाहरूपेणहेतुरस्येत्याहुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ किंच एतामिति। एतांलोकायतिकानांदृष्टिंदर्शनमाश्रित्यनष्टात्मानोमलिनचित्ताःसंतोऽल्पबुद्धयः दृष्टार्थमात्रमतयः अतएवउग्रंहिंस्रंकर्मयेषांतेऽहितावैरिणोभूत्वाजगतःक्षयायप्रभवंतिउद्भवंतीत्यर्थः॥९॥अपिच काममिति। दुष्पूरंपूरयितुमशक्यंकाममाश्रित्यदंभादिभिर्युक्ताःसंतःक्षुद्रदेवताराधनादौप्रवर्तंते कथम् असद्ग्राहान्गृहीत्वाऽनेन

मंत्रैणैतांदेवतामाराध्यमहाविधीन्साधयिष्यामइत्यादिदुराग्रहान्मोहमात्रेणस्वीकृत्यप्रवर्तंते अशुचिव्रताअशुचीनिमद्यमांसादिविषयाणिव्रतानियेषांते ॥ १० ॥ किंच चिंतामिति । प्रलयोमरणमेवांतोयस्यास्ताम् अपरिमेयांपरिमातुमशक्यांचिंतामाश्रिताः नित्यचिंतापरायणाइत्यर्थः कामोपभोगएवपरमोयेषांते एताव दितिकामोपभोगएवपरमःपुरुषार्थोनान्यदस्तीतिकृतनिश्चयाः अर्थसंचयानीहंतइत्युत्तरेणान्वयः तथाच बार्हस्पत्यंसूत्रम्-"कामएवैकःपुरुषार्थइतिचैतन्यविशिष्टः कामःपुरुषइतिच" ॥ ११ ॥ अतएव आशेति । आशाएवपाशास्तेषांशतानितैर्बद्धाः इतस्ततआकृष्यमाणाः कामक्रोधौपरमयनमाश्रयोयेषांते कामभोगार्थम

चिंतामपरिमेयांचप्रलयांतामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमाएतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥ आशापाशशतैर्बद्धाःकामक्रोधपराय
णाः ॥ ईहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥ इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथम् ॥ इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्ध
नम् ॥ १३ ॥ असौमयाहतःशत्रुर्हनिष्येचापरानपि ॥ ईश्वरोऽहमहंभोगीसिद्धोऽहंबलवान्सुखी ॥ १४ ॥ आढ्योऽभिजनवानस्मि
कोऽन्योऽस्तिसदृशोमया ॥ यक्ष्येदास्यामिमोदिष्यइत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

न्यायेनचौर्यादिनाऽर्थानांसंचयान्राशीनीहंतेइच्छंति ॥ १२ ॥ तेषांमनोराज्यंकथयन्नरकप्राप्तिमाह इदमद्येतिचतुर्भिः प्राप्स्येः प्राप्स्यामि मनोरथंमनसःप्रियम् शेष स्पष्टम् एषांत्रयाणांश्लोकानामित्यज्ञानविमोहिताःसंतोनरकेपतंतीतिचतुर्थेनान्वयः ॥ १३ ॥ किंच असाविति । सिद्धःकृतकृत्यः स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥ किंच आढ्यइति । आढ्योधनादिसंपन्नः अभिजनवान्कुलीनः यक्ष्येयागाद्यनुष्ठानेनापिदीक्षितांतरेभ्यःसकाशान्महतींप्रतिष्ठांप्राप्स्यामि दास्यामिस्तावकेभ्यश्च मोदिष्येहर्षंप्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेनाविमोहिताः मिथ्याभिनिवेशंप्रापिताः ॥ १५ ॥

एवंभूतायत्प्राप्नुवंतितच्छृणु अनेकेति । अनेकेषुमनोरथेषुप्रवृत्तंचित्तमनेकचित्तंतेनविभ्रांताःविक्षिप्ताः तेनैवमोहमयेनजालेनसमावृताः मत्स्याइवसूत्रमयेनजा लेनयंत्रिताः एवंकामभोगेषुसक्ताःअभिनिविष्टाःसंतोऽशुचौकश्मलेनरकेपतंति ॥ १६ ॥ यक्ष्यइतिचयस्तेषांमनोरथउक्तः सकेवलंदंभाहंकारादिप्रधानएव नतुसात्विकइत्यभिप्रायेणाह आत्मसंभाविताइतिद्वाभ्यां । आत्मनैवसंभाविताःपूज्यतांनीताः नतुसाधुभिःकैश्चित् अतएवस्तब्धाअनम्राः धनेनयोमानोमद स्तताभ्यामन्विताःसंतः नाममात्रेणयेयज्ञास्तेनामयज्ञाः यद्वादीक्षितः सोमयाजीत्येवमादिनानाममात्रप्रसिद्धयेयेयज्ञास्तैर्यजंते कथम् दंभेन नतुश्रद्धया

अनेकचित्तविभ्रांतामोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताःकामभोगेषुपतंतिनरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्मसंभाविताःस्तब्धाधनमानमदा
न्विताः ॥ यजंतेनामयज्ञैस्तेदंभेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥ अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंचसंश्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषंतोऽभ्य
सूयकाः ॥ १८ ॥ तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु ॥ १९ ॥

अविधिपूर्वकंचयथाभवतितथा ॥ १७ ॥ अविधिपूर्वकत्वमेवप्रपंचयति अहंकारमिति । अहंकारादिसंश्रिताःसंतः आत्मपरदेहेषुस्वदेहेषुपरदेहेषुचचिदंशेन स्थितंमांप्रद्विषंतोयजंते दंभयज्ञेषुश्रद्धायाअभावात् आत्मनोवृथैवपीडासवति तथापश्वादीनामपिअविधिनाहिंसायांचैतन्यद्रोहमात्रमेवावशिष्यतइतिप्रद्विषं तइत्युक्तं अभ्यसूयकाःसन्मार्गवर्तिनांगुणेषुदोषारोपकाः ॥ १८ ॥ तेषांकदाचिदप्यासुरस्वभावप्रच्युतिर्नभवतीत्याह तानितिद्वाभ्यां । तानहंमांद्विषतःक्रूरा न्संसारेषुजन्ममृत्युमार्गेषु तत्रापिआसुरीष्वेव अतिक्रूरासुव्याघ्रादियोनिषु अजस्रमनवरतंक्षिपामि तेषांपापकर्मणांतादृशंफलंददामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

किंच आसुरीमिति । तेच मामप्राप्यैवेत्येवकारेणमत्प्राप्तिशंकाकुतस्तेषां मत्प्राप्त्युपायंसन्मार्गमप्यप्राप्यततोऽप्यधमांगतिंकृमिकीटादियोनिंयांतीत्युक्तंशेषंस्पष्टम् ॥ २० ॥ उक्तानामासुरदोषाणांमध्येसकलदोषमूलभूतंदोषत्रयंसर्वथावर्जनीयमित्याह त्रिविधमिति । कामःक्रोधोलोभश्चेतीदंत्रिविधंनरकस्यद्वारम् अतएवात्मनोनाशनंनीचयोनिप्रापकं तस्मादेतत्त्रयंसर्वात्मनात्यजेत् ॥ २१ ॥ त्यागेचविशिष्टफलमाह एतैरिति । तमसोनरकस्यद्वारभूतैरेतैस्त्रिभिःकामादिभिर्विमुक्तोनरः आत्मनःश्रेयःसाधनंतपोयोगादिकमाचरति ततश्चमोक्षंप्राप्नोति ॥ २२ ॥ कामादित्यागश्चस्वधर्माचरणंविनानभवतीत्याह यइति । शास्त्रविधिंवेदविहितंधर्ममुत्सृज्य

आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि ॥ मामप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिम् ॥ २० ॥ त्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनाशनमात्मनः ॥ कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् ॥ २१ ॥ एतैर्विमुक्तःकौंतेयतमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनःश्रेयस्ततोयातिपरांगतिम् ॥२२॥ यःशास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्ततेकामकारतः ॥ नससिद्धिमवाप्नोतिनसुखंनपरांगतिम् ॥२३॥ तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतेकार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ ज्ञात्वाशास्त्रविधानोक्तंकर्मकर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥ इतिश्रीम०भ०दैवासुरसंपद्विभागयोगोनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

यःकामकारतोयथेच्छंवर्तते ससिद्धिंतत्त्वज्ञानंनप्राप्नोति नचसुखमुपशमं नचपरांगतिंमुक्तिंप्राप्नोति ॥ २३ ॥ फलितमाह तस्मादिति । इदंकार्यमिदमकार्यमित्यस्यांव्यवस्थायांतेतवशास्त्रंश्रुतिस्मृतिपुराणादिकमेवप्रमाणं अतःशास्त्रविधानोक्तंकर्मज्ञात्वाइहकर्माधिकारेवर्तमानोयथाऽधिकारंकर्मकर्तुमर्हसि तन्मूलत्वात्सत्वशुद्धिसम्यग्ज्ञानमुक्तीनामित्यर्थः ॥ २४ ॥ 'देवदैतेयसंपत्तिसंविभागेनषोडशे ॥ तत्त्वज्ञानेऽधिकारस्तुसात्विकस्येतिदर्शितम् ॥ १ ॥' इतिसुबोधिन्यांटीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायांषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

'उक्ताधिकारहेतूनांश्रद्धामुख्यातुसात्त्विकी॥इतिसप्तदशेगौणश्रद्धाभेदस्त्रिधोच्यते ॥१॥' पूर्वाध्यायांते 'यःशास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्ततेकामकारतः नससिद्धिमवाप्नोति'इत्यनेनशास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्यकामकारेणवर्तमानस्यज्ञानेऽधिकारोनास्तीत्युक्तं तत्रशास्त्रविधिमुत्सृज्यकामकारंविनाश्रद्धयावर्तमानानांकिमधिकारोऽस्तिनास्तिवेतिबुभुत्सया अर्जुनउवाच यइति । अत्रशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजंतेइत्यनेनशास्त्रार्थंबुद्ध्वातमुल्लंघ्यवर्तमानाश्चगृह्यंते तेषांश्रद्धयायजनानुपपत्तेः आस्तिक्यबुद्धिर्हिश्रद्धा नचासौशास्त्रज्ञानवतांशास्त्रविरुद्धेऽर्थेसंभवति तानेवाधिकृत्यत्रिविधाभवतिश्रद्धा यजंतेसात्त्विकादेवानित्याद्युत्तरानुपपत्तेश्च अतोनात्रशास्त्रातिलंघिनोगृह्यंते अपितुक्लेशबुद्ध्याआलस्याद्वाशास्त्रार्थज्ञानेप्रयत्नमकृत्वाकेवलमाचारपरंपरावशेनश्रद्धयाकाचिद्देवताराधनादौप्रवर्तमानागृह्यंते अतोऽयमर्थः येशास्त्रविधि

॥ अर्जुनउवाच ॥ येशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजंतेश्रद्धयाऽन्विताः ॥ तेषांनिष्ठातुकाकृष्णसत्त्वमाहोरजस्तमः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा ॥ सात्त्विकीराजसीचैवतामसीचेतितांशृणु ॥२॥

मुत्सृज्यदुःखबुद्ध्याआलस्याद्वाअनादृत्यकेवलमाचारप्रामाण्येनश्रद्धयान्विताःसंतोयजंते तेषांतुकानिष्ठाकास्थितिःकआश्रयः तामेवविशेषेणपृच्छति किंसत्त्वंआहोकिंवारजः अथवातमइति तेषांतादृशीदेवपूजादिप्रवृत्तिःकिंसत्त्वसंश्रितारजःसंश्रितावातमःसंश्रितावेत्यर्थः श्रद्धायाःसात्त्विकत्वात् क्लेशबुद्ध्याआलस्येनचशास्त्रानादरस्यचराजसतामसत्वात्त्रेधासंदेहः यदिसत्त्वभावसंश्रितास्तर्हितेषामपिसात्त्विकत्वाद्यथोक्तात्मज्ञानेऽधिकारःस्यात् अन्यथानेतिप्रश्नतात्पर्यार्थः॥१॥
अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच त्रिविधेति । अयमर्थःशास्त्रतत्त्वज्ञानतःप्रवर्तमानानांपरमेश्वरपूजाविषयासात्त्विकीएकविधैवश्रद्धा लोकाचारमात्रेणतुप्रवर्तमानानांदेहिनांयाश्रद्धासातुसात्त्विकीराजसीतामसीचेतित्रिविधाभवति–तत्रहेतुः स्वभावजा स्वभावःपूर्वकर्मसंस्कारस्तस्माज्जातास्वभावजा स्वभावमन्यथाकर्तुंसमर्थंहि

शास्त्रोक्तंविवेकज्ञानंतत्तुतेषांनास्ति अतःकेवलंस्वभावेनैवभवतीतिश्रद्धात्रिविधाभवतिताभिमांत्रिविधांश्रद्धांशृणु तदुक्तम् व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदने त्यादिना ॥२॥ ननुचश्रद्धासात्त्विक्येवसत्त्वकार्यत्वेनत्वयैवभगवताउद्धवंप्रतिनिर्दिष्टत्वात् यथोक्तम् 'शमोदमास्तितिक्षेज्यातपःसत्यंदयास्मृतिः। तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहाश्रद्धान्हीर्दयानिर्वृतिर्धृतिः' इत्येताःसत्त्वस्यवृत्तयइति अतःकथंतस्यास्त्रैविध्यमुच्यते सत्यम् तथाऽपिरजस्तमोयुक्तपुरुषाश्रयत्वेनरजस्तमोमिश्रत्वेनसत्वस्य त्रैविध्यात् श्रद्धायाअपित्रैविध्यंघटतइत्याह सत्त्वानुरूपेति।सत्त्वानुरूपासत्त्वतारतम्यानुसारिणीसर्वस्यविवेकिनोऽविवेकिनोवालोकस्यश्रद्धाभवति तस्मादयं पुरुषः लौकिकः श्रद्धामयः श्रद्धाविकारः त्रिविधयाश्रद्धयाविक्रियतइत्यर्थः तदेवाह योयच्छ्रद्धः यादृशीश्रद्धायस्यसएवसः तादृश्याश्रद्धयायुक्तएवसःयः

सत्त्वानुरूपासर्वस्यश्रद्धाभवतिभारत ॥ श्रद्धामयोऽयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धःसएवसः ॥ ३ ॥
यजंतेसात्त्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः ॥ प्रेतान्भूतागणांश्चान्येयजंतेतामसाजनाः ॥ ४ ॥

पूर्वसत्त्वोत्कर्षेणसात्त्विकश्रद्धयायुक्तः पुरुषःसपुनस्तादृशसत्त्वसंस्कारेणसात्त्विकश्रद्धयायुक्तएवभवति यस्तुरजसउत्कर्षेणराजसश्रद्धायुक्तः सपुनस्तादृशएव भवति यस्तुतमसउत्कर्षेणतामसश्रद्धयायुक्तःसपुनस्तादृशएवभवति इतिलोकाचारमात्रेणप्रवर्तमानेष्वेवंसात्त्विकराजसतामसश्रद्धाव्यवस्थाशास्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्तानांतुस्वभावविजयेनसात्त्विक्यैकैवश्रद्धेतिप्रकरणार्थः ॥ ३ ॥ सात्त्विकादिभेदमेवकार्यभेदेनप्रपंचयति यजंतइति। सात्त्विकाजनाःसत्त्वप्रकृतीन्देवानेवयजंतेपूजयंति राजसास्तुरजःप्रकृतीन्यक्षान्राक्षसांश्चयजंते एतेभ्योऽन्येतुविलक्षणास्तामसाजनास्तामसानेवप्रेतान्भूतगणांश्चयजंते सत्त्वादिप्रकृतीनांतत्तद्देवतानांतुपूजारुचिभिस्तत्तत्पूजकानांसात्त्विकत्वादिज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

राजसतामसेषुपुनर्विशेषांतरमाह अशास्त्रविहितमितिद्वाभ्यां। शास्त्रविधिमजानंतोऽपिकेचित्प्राचीनपुण्यसंस्कारेणोत्तमाःसात्त्विकाएवभवंति केचित्तुमध्यमाराजसा भवंति अधमास्तुतामसाभवंति येपुनरत्यंतंमंदभाग्याः गतानुगत्यापाखंडसंगेनचतदाचारानुवर्तिनःसंतःअशास्त्रविहितंघोरंभूतभयंकरंतपस्तप्यंतेकुर्वंति तत्रहेत वः—दंभाहंकाराभ्यांसंयुक्ताः तथाकामोऽभिलाषः रागःआसक्तिः बलमाग्रहः एतैरन्विताःसंतः तानासुरनिश्चयान्विद्धीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥ किंचकर्षयंत इति। शरीरस्थंप्रारंभकत्वेनदेहेस्थितंभूतानांपृथिव्यादीनांग्रामंसमूहंकर्षयंतःवृथैवोपवासादिभिःकृशंकुर्वंतोऽचेतसोऽविवेकिनः मांचअंतर्यामितयाअंतःशरीरस्थं

अशास्त्रविहितंघोरंतप्यंतेयेतपोजनाः ॥ दंभाहंकारसंयुक्ताःकामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥ कर्षयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः ॥ मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ आहारस्त्वपिसर्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः ॥ यज्ञस्तपस्तथादानंतेषांभेदमिमंशृणु ॥ ७ ॥ आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याःस्निग्धाःस्थिराहृद्याआहाराःसात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

देहमध्येस्थितं मदाज्ञालंघनेनैवकर्षयंतःसंतएवयेतपश्चरंति तानासुरनिश्चयानासुरोऽतिक्रूरोनिश्चयोयेषांतान्विद्धि ॥ ६ ॥ आहारादिभेदादपिसात्त्विकादिभेदंदर्श यितुमाह आहारस्त्वित्यादित्रयोदशभिः। सर्वस्यापिजनस्ययआहारोन्नादिःसतुयथायथंत्रिविधःप्रियोभवति यथायज्ञतपोदानानिचात्रिविधानिभवंति तेषांचवक्ष्य माणमिमंभेदंशृणु एतच्चराजसतामसाहारयज्ञादिपरित्यागेनसात्त्विकाहारयज्ञादिसेवयासत्त्ववृद्धौयत्नःकर्तव्यइत्येतदर्थंकथ्यते ॥ ७ ॥ तत्राहारत्रैविध्यमाह आयुरितीत्रिभिः। आयुर्जीवितम् सत्त्वमुत्साहः बलंशक्तिः आरोग्यंरोगराहित्यम् सुखंचित्तप्रसादः प्रीतिरभिरुचिः आयुरादीनांविवर्धनाःविशेषेणवृद्धिकरा

स्तेचरस्यारसवंतः स्निग्धाःस्नेहयुक्ताःस्थिरादेहेसारांशेनचिरकालावस्थायिनाहृद्यादृष्टमात्राएवहृदयंगमाः एवंभूताआहाराभक्ष्यभोज्यादयःसात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥
तथा कट्विति। अतिशब्दःकट्वादिषुसप्तस्वपिसंबध्यते अतिकटुर्निंबादिः अत्यम्लोतिलवणोत्युष्णश्चप्रसिद्धः अतितीक्ष्णोमरीचादिः अतिरूक्षःकंगुकोद्रवादिःअति
विदाहीसर्षपादिः अतिकट्वादयआहाराराजसस्येष्टाःप्रियाः दुःखंतात्कालिकंहृदयसंतापादिः शोकःपश्चाद्भाविदौर्मनस्यं आमयोरोगःएतान्प्रददतिप्रयच्छंतीति
तथा ॥ ९ ॥ तथा यातयाममिति । यातोयामःप्रहरोयस्यपक्वस्योदनादेस्तद्यातयामंशैत्यावस्थांप्राप्तमित्यर्थः गतरसंनिष्पीडितसारम् पूतिदुर्गंधं पर्युषितंदिनांतरप

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥ आहाराराजसस्येष्टादुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥ यातयामंगतरसंपूति
पर्युषितंचयत् ॥ उच्छिष्टमपिचामेध्यंभोजनंतामसप्रियम् ॥ १० ॥ अफलाकांक्षिभिर्यज्ञोविधिदृष्टोयइज्यते ॥
यष्टव्यमेवेतिमनःसमाधायससात्त्विकः ॥ ११ ॥ अभिसंधायतुफलंदंभार्थमपिचैवयत् ॥ इज्यतेभरतश्रेष्ठतंयज्ञंवि
द्धिराजसम् ॥ १२ ॥ विधिहीनमसृष्टान्नंमंत्रहीनमदक्षिणम् ॥ श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते ॥ १३ ॥

कम् उच्छिष्टं अन्यभुक्तावशिष्टम् अमेध्यमभक्ष्यंकलंजादि एवंभूतंभोजनंभोज्यंतामसस्यप्रियम् ॥१०॥ यज्ञोऽपित्रिविधः तत्रसात्त्विकंयज्ञमाह—अफलाकांक्षि
भिरितित्रिभिः । फलाकांक्षारहितैःपुरुषैर्विधिनादृष्टःआवश्यकतयाविहितोयोयज्ञइज्यतेअनुष्ठीयते ससात्त्विकोयज्ञःकथमिज्यते यष्टव्यमेवेतियज्ञानुष्ठानमेवकार्यंना
२० न्यत्फलंसाधनीयमित्येवंमनःसमाधायएकाग्रंकृत्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥ राजसंयज्ञमाह अभिसंधायेति । फलमभिसंधायउद्दिश्ययस्त्विज्यते यज्ञःक्रियते दंभार्थं
स्वमहत्त्वख्यापनार्थंतंयज्ञंराजसंविद्धि ॥ १२ ॥ तामसंयज्ञमाह विधिहीनमिति । विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशून्यम् असृष्टान्नंब्राह्मणादिभ्योनसृष्टंननिष्पादित

मन्नंयस्मिंस्तम् मंत्रहीनंयथोक्तदक्षिणाराहितंच श्रद्धाशून्यंयज्ञंतामसंपरिचक्षते कथयंतिशिष्टाः ॥ १३ ॥ तपसःसात्त्विकादिभेदंदर्शयितुंप्रथमंतावच्छरीरादिभेदेनतस्यत्रैविध्यमाह देवद्विजेतित्रिभिः। प्राज्ञागुरुव्यतिरिक्ताः अन्येपितत्त्वविदः देवब्राह्मणादिपूजनंशौचादिकंशारीरंशरीरनिर्वर्त्यंतपउच्यते ॥ १४ ॥ वाचिकंतपआह अनुद्वेगेति। उद्वेगंभयंनकरोतीत्यनुद्वेगकरंवाक्यं सत्यंच श्रोतुःप्रियंच हितंचपरिणामेसुखकरम् स्वाध्यायाभ्यसनंवेदाभ्यासश्चवाङ्मयम् वाचा निर्वर्त्यंतपः ॥ १५ ॥ मानसंतपआह मनःप्रसादइति । मनसःप्रसादःस्वस्थता सौम्यत्वमक्रूरता मौनंमुनेर्भावः मननमित्यर्थः आत्मनोमनसोविनिग्रहःविष

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रियहितं
चयत् ॥ स्वाध्यायाभ्यसनंचैववाङ्मयंतपउच्यते ॥ १५ ॥ मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशु
द्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते ॥ १६ ॥ श्रद्धयापरयातप्तंतपस्तत्त्रिविधंनरैः ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैःसात्त्विकंपरिच
क्षते ॥ १७ ॥ सत्कारमानपूजार्थंतपोदंभेनचैवयत् ॥ क्रियतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

येभ्यःप्रत्याहारः भावसंशुद्धिर्व्यवहारेमायाराहित्यम् इत्येतन्मानसंतपः ॥ १६ ॥ तदेवंशरीरवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यंत्रिविधंतपोदर्शितं त्रिविधस्यापितपसःसात्त्विकादिभेदेनत्रैविध्यमाह श्रद्धयेतित्रिभिः। त्रिविधमापितपःश्रेष्ठयाश्रद्धयाफलाकांक्षाशून्यैर्युक्तैरेकाग्रचित्तैर्नरैस्तप्तंतत्सात्त्विकंकथयंति ॥ १७ ॥ राजसंतपआह सत्कारःसाधुकारःसाधुरयमितितापसइत्यादिवाक्पूजा मानःप्रत्युत्थानाभिवादनादिर्दैहिकीपूजाऽर्थलाभादिः एतदर्थंदंभेनचयत्तपःक्रियते अतएवचलंअनियतंअध्रुवंचक्षणिकंयदेवंभूतंतपस्तदिहराजसंप्रोक्तम् ॥ १८ ॥

तामसंतपआह मूढेति । मूढग्राहेणाविवेककृतेनदुराग्रहेणात्मनःपीडयायत्तपःक्रियतेपरस्योत्सादनार्थंवाऽन्यस्याविनाशार्थमाभिचाररूपं तत्तामसमुदाहृतंकथितम् ॥ १९ ॥ पूर्वंप्रतिज्ञातमेवदानस्यत्रैविध्यमाह दातव्यमिति। दातव्यमित्येवंनिश्चयेनयद्दानंदीयते अनुपकारिणेप्रत्युपकारासमर्थाय देशेकुरुक्षेत्रादौ कालेग्रहणादौ पात्रेचेतिदेशकालादिसाहचर्यात्सप्तमीप्रत्युक्ता पात्रभूतायतपःश्रुतादिसंपन्नाय ब्राह्मणायेत्यर्थः यद्वा पात्रइतिचतुर्थ्येवैषापात्रेइतितृजंतं रक्षकायेत्यर्थः साहिसर्वस्मादापद्गणाद्दातारंपातीति यदेवंभूतंदानंतत्सात्त्विकम् ॥ २० ॥ राजसंदानमाह यत्त्विति । कालांतरेऽयंमांप्रत्युपकारंकरिष्यतीत्येवमर्थम् फलंवास्वर्गादिकमुद्दि

मूढग्राहेणात्मनोयत्पीडया क्रियतेतपः ॥ परस्योत्सादनार्थंवातत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥ दातव्यमितियद्दानंदी
यतेऽनुपकारिणे ॥ देशेकालेचपात्रेचतद्दानंसात्त्विकंस्मृतम् ॥ २० ॥ यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः ॥
दीयतेचपरिक्लिष्टंतद्राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥ अदेशकालेयद्दानमपात्रेभ्यश्चदीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातंतत्ताम
समुदाहृतम् ॥२२॥ ॐतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः ॥ ब्राह्मणास्तेनवेदाश्चयज्ञाश्चविहिताःपुराः ॥२३॥

श्ययत्पुनर्दानंदीयते परिक्लिष्टंचित्तक्लेशयुक्तंयथाभवत्येवंभूतं तद्दानंराजसमुदाहृतंकथितम् ॥ २१ ॥ तामसंदानमाह अदेशेति। अदेशेअशुचिस्थाने अकालेअशौचसमये अपात्रेभ्योविटनटनर्तकादिभ्योयद्दानंदीयते देशकालपात्रसंपत्तावपि असत्कृतंपादप्रक्षालनादिसत्कारशून्यम् अवज्ञातंतिरस्कारयुक्तं एवंभूतं दानंतामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ ननुचैवंविचार्यमाणेसर्वमपियज्ञतपोदानादिराजसतामसप्रायमेवेतिव्यर्थोयज्ञादिप्रयासइत्याशंक्यतथाविधस्यापिसात्त्विकत्वापादानप्रकारंदर्शयितुमाह ॐमिति । ॐतत्सदित्येवंत्रिविधोब्रह्मणःपरमात्मनोनिर्देशोनामव्यपदेशःस्मृतःशिष्टैः तत्रतावदोमितित्रिवृद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेरोमिति

ब्रह्मणोनामजगत्कारणत्वेनातिप्रसिद्धत्वात् अविदुषापरोक्षत्वाच्चतच्छब्दोऽपिब्रह्मणोनाम परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिःसच्छब्दोब्रह्मणोनाम "सदेवसौम्ये दमग्रआसीत्"इत्यादिश्रुतेः अयंत्रिविधोऽपिनामानिर्देशोविगुणमपिसगुणीकर्तुंसमर्थइत्याशयेनस्तौति तेनत्रिविधेनब्रह्मणोनिर्देशेनब्राह्मणाश्चवेदाश्चयज्ञाश्चपूर्वंसृष्ट्यादौविहिताःविधात्रानिर्मिताःसगुणीकृतावा यद्वा यस्यायंत्रिविधोनिर्देशस्तेनपरमात्मनाब्राह्मणादयःपवित्रतमाःसृष्टास्तस्माचस्यायंत्रिविधोनिर्देशोऽतिप्रशस्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥ इदानींप्रत्येकमोंकारादीनांप्राशस्त्यंदर्शयिष्यन्नोंकारस्यतदेवाह तस्मादिति । यस्मादेवंब्रह्मणोनिर्देशस्तस्मादोमित्युदाहृत्यउच्चार्यकृतावेदवादिनांयज्ञाद्याःशास्त्रोक्ताःक्रियाःसततंसर्वदाअंगवैकल्येऽपिप्रकर्षेणवर्तंते सगुणाभवंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ किंच द्वितीयंनामप्रस्तौति तदिति । उदाहृत्येतिपूर्वस्या

तस्मादोमित्युदाहृत्ययज्ञदानतपःक्रियाः ॥ प्रवर्तंतेविधानोक्ताःसततंब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥ तदित्यनभिसंधायफलंयज्ञतपः
क्रियाः ॥ दानक्रियाश्चविविधाःक्रियंतेमोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥ सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्तेकर्मणितथा
सच्छब्दःपार्थयुज्यते ॥ २६ ॥ यज्ञेतपसिदानेचस्थितिःसदितिचोच्यते ॥ कर्मचैवतदर्थीयंसदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

नुषंगः तदित्युदाहृत्यशुद्धचित्तैर्मोक्षकांक्षिभिःपुरुषैःफलाभिसंधिमकृत्वायज्ञाद्याःक्रियाःक्रियंते अतश्चित्तशोधनद्वारेणफलसंकल्पत्याजनेनमुमुक्षुत्वसंपादकत्वात्तच्छब्दनिर्देशःप्रशस्तइत्यर्थः ॥ २५ ॥ सच्छब्दस्यप्राशस्त्यमाह सद्भावइतिद्वाभ्याम् । सद्भावेअस्तित्वे देवदत्तस्यपुत्रादिकमस्तीत्यस्मिन्नर्थे साधुभावेचसाधुत्वे देवदत्तस्यपुत्रादिश्रेष्ठमित्यास्मिन्नर्थेसदित्येतत्पदंप्रयुज्यते प्रशस्तेमांगलिकेविवाहादिकर्मणिचसदिदंकर्मेतिसच्छब्दोयुज्यतेप्रयुज्यते संगच्छतइतिवा ॥ २६ ॥ किंच यज्ञइति।यज्ञादिषुयास्थितिस्तात्पर्येणावस्थानंतदपिसदित्युच्यते यस्यचेदंनामत्रयंसएवपरमात्माअर्थःफलंयस्यतत्तदर्थंकर्मपूजोपहारगृहांगणपरिमार्जनोपलेप

रंगमांगलिकादिक्रियास्तत्सिद्ध्येयदन्यत्कर्मक्रियतेउद्यानशालिक्षेत्रधनार्जनादिविषयं तत्कर्मतदर्थीयं तच्चातिव्यवहितमपिसदित्येवाभिधीयते यस्मादेवमतिप्रश स्तमेतन्नामत्रयंतस्मादेतत्सर्वेकर्मसाद्गुण्यार्थंकीर्तयेदितितात्पर्यार्थः अत्रचार्थवादानुपपत्त्याविधिःकल्प्यते विधेयंस्तूयतेवस्त्वितिन्यायात् अपरेतु प्रवर्ततेविधानो क्ताः क्रियंतेमोक्षकांक्षिभिरित्यादिवर्तमानोपदेशःसमिधोयजतीत्यादिवद्विधितयापरिणमनीयइत्याहुः तत्तुसद्भावेसाधुभावेचेत्यादिषुप्राप्तार्थत्वान्नसंगच्छतइति पूर्वोक्तक्रमेणविधिकल्पनैवज्यायसी ॥ २७ ॥ इदानींसर्वकर्मसुश्रद्धयैवप्रवृत्त्यर्थमश्रद्धाकृतंसर्वैनिंदति अश्रद्धयेति । अश्रद्धया हुतंहवनं दत्तंदानं तप्तंनिर्व र्तितंतपः यच्चान्यदपिकृतंकर्म तत्सर्वमसदित्युच्यते यतस्तत्प्रेत्यलोकांतरेनफलति विगुणत्वान्नोइहनचास्मिन्लोकेफलति अयशस्करत्वात् ॥ २८ ॥

अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत् ॥ असदित्युच्यतेपार्थनचतत्प्रेत्यनोइह ॥ २८ ॥ इतिश्रीमद्भगव०श्रद्धात्रययोगोनामसप्तदशो ऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ संन्यासस्यमहाबाहोतत्त्वमिच्छामिवेदितुम् ॥ त्यागस्यचहृषीकेशपृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

'रजस्तमोमयींत्यक्त्वाश्रद्धांसत्त्वमयींश्रितः ॥ तत्त्वज्ञानेऽधिकारीस्यादितिसप्तदशोस्थितम ॥ १ ॥' इतिसुबोधिन्यांटीकायांसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ 'न्यासत्यागविभागेनसर्वगीतार्थसंग्रहम् ॥ स्पष्टमष्टादशेप्राहपरमार्थविनिर्णये ॥१॥' अत्रच 'सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी । संन्यासयोगयुक्तात्मात्या दिषुकर्मसंन्यासउपदिष्टः तथा 'त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनिराश्रयः । सर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवान्' इत्यादिषुचफलमात्रत्यागेनकर्मानुष्ठानमुपदिष्टम् नचपरस्परंविरुद्धं सर्वज्ञःपरमकारुणिकोभगवानुपदिशेत् अतःकर्मसंन्यासस्यतदनुष्ठानस्यचाविरोधप्रकारंबुभुत्सुरर्जुनउवाच संन्यासस्येति । भोहृषीकेशसर्वे न्द्रियनियामक हेकेशिनिषूदन केशिनाम्नोहिमहतोहयाकृतेर्दैत्यस्ययुद्धेमुखंव्यादायभक्षयितुमागच्छतोऽयंतंव्यात्तेमुखेवामबाहुंप्रवेश्य तत्क्षणमेवविवृद्धेन

 तेनैवबाहुनाकर्कटिकाफलवत्तंविदार्यनिषूदितवान् अतएव हेमहाबाहो इतिसंबोधनं संन्यासस्यत्यागस्यचतत्त्वंपृथग्विवेकेनवोदितुमिच्छामि ॥ १ ॥
तत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच काम्यानामिति।"पुत्रकामोयजेत स्वर्गकामोयजेत" इत्येवमादिकामोपबंधेनविहितानांकाम्यानांकर्मणांन्यासंपरित्यागंसंन्यासंकवयोविदुः
 सम्यक्फलैः सहसर्वकर्मणामपिन्यासंसंन्यासंपंडिताविदुः जानंतीत्यर्थः सर्वेषांकाम्यानांनित्यनैमित्तिकानांचकर्मणांफलमात्रत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणानिपुणाः
नतुस्वरूपतःकर्मत्यागम् ननुनित्यनैमित्तिकानांफलाश्रवणादविद्यमानस्यफलस्यकथंत्यागःस्यात् नहिवंध्यायाःपुत्रत्यागःसंभवति उच्यते यद्यपिस्वर्गकामः
पशुकामइत्यादिवत् "अहरहःसंध्यामुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति" इत्यादिषुफलविशेषोनश्रूयतेतथाप्यपुरुषार्थेव्यापारेप्रेक्षावंतंप्रवर्तयितुमशक्नुवन्विधि
र्विश्वजितायजेतेत्यादिष्विवसामान्यतःकिमपिफलमाक्षिपत्येव नचातीवगुरुमतः श्रद्धयास्वसिद्धिरेवविधेःप्रयोजनमितिमंतव्यं पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात्

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ काम्यानांकर्मणांन्यासंसंन्यासंकवयोविदुः ॥ सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाः ॥ २ ॥

श्रूयतेचनित्यादिष्वपिफलम् सर्वएतेपुण्यलोकाभवंतीतिकर्मणापितृलोकइतिधर्मेणपापमपनुदतीत्येवमादिषु तस्माद्युक्तमुक्तम् 'सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागं
विचक्षणाःइति ननुफलत्यागेनपुनरपिनिष्फलेषुकर्मस्वप्रवृत्तिरेवस्यात्तन्नसर्वेषामपिकर्मणांसंयोगपृथक्त्वेनविविदिषार्थतयाविनियोगात् तथाचश्रुतिः–'तमे
तमात्मानंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेन" इति अतःप्रतिपदोक्तं सर्वंफलंबंधकत्वेनत्यक्त्वाविविदिषार्थंसर्वकर्मानुष्ठानंघटतएव
विविदिषाच नित्यानित्यवस्तुविवेकेननिवृत्तदेहाभिमानतयाबुद्धेः प्रत्यक्प्रवणता तावत्पर्यंतंचसत्त्वशुद्ध्यर्थंज्ञानाविरुद्धंयथोचितमावश्यकंकर्मकुर्वतस्त
त्फलत्यागएवकर्मत्यागोनामनस्वरूपेण तथाचश्रुतिः " कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः " इति ततःपरंतुसर्वकर्मनिवृत्तिःस्वतएवभवति तदुक्तं

नैष्कर्म्यसिद्धौ 'प्रत्यक्प्रवणताबुद्धेःकर्माण्युत्पाद्यशुद्धितः । कृतार्थान्यस्तमायांतिप्रावृडंतेघनाइव'इति उक्तंचभगवता 'यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते'इति वसिष्ठेनचोक्तं 'नकर्माणित्यजेद्योगीकर्मभिस्त्यज्यतेह्यसौ । कर्मणोमूलभूतस्यसंकल्पस्यैवनाशन' इति ज्ञान निष्ठाविक्षेपकत्वमालक्ष्यत्यजेद्वा तदुक्तंभागवते—'तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता।मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायत ॥ ज्ञाननिष्ठोविरक्तोवामद्भक्तो वानपेक्षकः । सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वाचरेदविधिगोचर' इत्यादि अलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः ॥ २ ॥ अविदुषःफलत्यागमात्रमेवत्यागमात्रमेवत्याग शब्दार्थोनकर्मत्यागइत्येतदेवमतांतरानिरासेनदृढीकर्तुंमतभेदंदर्शयाति त्याज्यमिति । दोषवद्धिंसादिदोषवत्त्वेनबंधकमितिहेतोःसर्वमपिकर्मत्याज्यमित्येकेसांख्याः

त्याज्यंदोषवदित्येकेकर्मप्राहुर्मनीषिणः ॥ यज्ञदानतपः कर्मनत्याज्यमितिचापरे ॥ ३ ॥

प्राहुर्मनीषिणइत्यस्यायंभावः न हिंस्यात्सर्वभूतीनातिनिषेधःपुरुषस्यानर्थहेतुर्हिंसेत्याह "अग्नीषोमीयंपशुमालभेत" इत्यादिप्राकरणिकोविधिस्तुहिंसायाःक्रतूपका रकत्वमाह अतोभिन्नविषयत्वेनसामान्यविशेषन्यायागोचरत्वाद्द्रव्यसाध्येषुसर्वेष्वपिकर्मसुहिंसादेःसंभवात्सर्वमपिकर्मत्याज्यमेवेति तदुक्तम् दृष्टवदानुश्रविकः सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त अस्यार्थः—उपायोज्योतिष्टोमादिःसोऽपिदृष्टोपायवत् गुरुपाठादनुश्रूयतइत्यनुश्रवोवेदस्तद्बोधितः तत्राविशुद्धिर्हिंसातयाक्षयोवि नाशः अग्निहोत्रज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गेषुतारतम्यंचवर्तते परोत्कर्षस्तुसर्वान् दुःखीकरोति अपरेतुमीमांसका यज्ञादिकंकर्मनत्याज्यमितिप्राहुः अयंभावः— क्रत्वर्थपिसतीयंहिंसापुरुषेणैवकर्तव्यासाचान्योद्देशेनापिकृतापुरुषस्यप्रत्यवायहेतुरेव तथाहिविधिर्विधेयस्यतदुद्देशेनानुष्ठानंविधत्तेतादर्थ्यलक्षणत्वाच्छेषत्वस्य

नत्वेवंनिषेधोनिषेधस्यतादर्थ्यमपेक्षते प्राप्तिमात्रोपेक्षितत्वात् अन्यथाज्ञानप्रमादादिकृतेदोषाभावप्रसंगात् तदेवंसमानविषयत्वेनसामान्यशास्त्रस्यविशेषेणबा
धान्नास्तिदोषवत्त्वमतोनित्यंयज्ञादिकर्मनत्याज्यमिति ॥ ३ ॥ एवंमतभेदमुपन्यस्यस्वमतंकथयितुमाह निश्चयमिति । तत्रैवंविप्रतिपन्नेत्यागेनिश्चयंमेवचनाच्छृ
ण त्यागस्यलोकप्रसिद्धत्वात्किमत्रश्रोतव्यमितिमावमंस्थाइत्याह हेपुरुषव्याघ्रपुरुषश्रेष्ठ त्यागोऽयंदुर्बोधः हियस्मादयंकर्मत्यागस्तत्त्वविद्भिस्तामसादिभेदेनत्रिविधः
सम्यग्विवेकेनप्रकीर्तितः त्रैविध्यंचनियतस्यतुसंन्यासःकर्मणइत्यादिनावक्ष्यति ॥ ४ ॥ प्रथमंतावन्निश्चयमाह यज्ञदानेतिद्वाभ्यां । मनीषिणांविवेकिनांपावनानि
चित्तशुद्धिकराणि॥५॥येनप्रकारेणकृतान्येतानिपावनानिभवंतितंप्रकारंदर्शयन्नाह एतानीति । यानियज्ञादिकर्माणिमयापावनानीत्युक्तम् एतान्येवकर्तव्यानि कथं

निश्चयंशृणुमेतत्रत्यागेभरतसत्तम ॥ त्यागोहिपुरुषव्याघ्रत्रिविधःसंप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यंकार्यमेवतत् ॥
यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणाम् ॥ ५ ॥ एतान्यपितुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाफलानिच ॥ कर्तव्यानीतिमेपार्थनिश्चितंमत
मुत्तमम् ॥ ६ ॥ नियतस्यतुसंन्यासःकर्मणोनोपपद्यते ॥ मोहात्तस्यपरित्यागस्तामसःपरिकीर्तितः ॥ ७॥

संगंकर्तृत्वाभिनिवेशंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराराधनतयाकर्तव्यानि फलानिचत्यक्त्वाकर्तव्यानीतिचनिश्चितंमेमतम् अतएवोत्तमम् ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञातंत्यागस्यत्रै ॥८०॥
विध्यमिदानींदर्शयति नियतस्येतित्रिभिः । काम्यस्यकर्मणोबंधकत्वात्संन्यासोयुक्तः नियतस्यतुनित्यस्यपुनःकर्मणःसंन्यासस्त्यागोनोपपद्यते सत्त्वशुद्धिद्वारा
मोक्षहेतुत्वात् अतस्तस्यपरित्यागः उपादेयेऽपित्याज्यमित्येवंलक्षणान्मोहादेवभवेत् सचमोहस्यतामसत्वात्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

राजसंत्यागमाह दुःखमिति । यःकर्तात्मबोधंविनाकेवलंदुःखमित्येवंज्ञात्वाशरीरायासभयान्नित्यंकर्मत्यजेदितियत्तादृशस्त्यागोराजसःदुःखस्यराजसत्वात्अतस्तं राजसंत्यागंकृत्वा राजसःपुरुषस्त्यागस्यफलंज्ञाननिष्ठालक्षणंनैवलभतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ सात्त्विकंत्यागमाह कार्यमिति । कार्यमित्येवंबुद्ध्यानियतमवश्यकर्तव्यतयाविहितंकर्म संगंफलंचत्यक्त्वाक्रियतइतियत्सतादृशस्त्यागःसात्त्विकोमतः ॥ ९ ॥ एवंभूतसात्त्विकत्यागपरिनिष्ठितस्यलक्षणमाह नद्वेष्टीति । सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेनसंव्याप्तः सात्त्विकत्यागीअकुशलंदुःखावहंशिशिरेप्रातःस्नानादिकंकर्मनद्वेष्टि कुशलेचसुखकरेकर्मणिनिदाघेमाध्याह्नस्नानादौमानुषज्जतेप्रीतिंनक

दुःखमित्येवयत्कर्मकायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥ सकृत्वाराजसंत्यागंनैवत्यागफलंलभेत् ॥ ८ ॥ कार्यमित्येवयत्कर्मनियतंक्रियतेऽर्जुन ॥
संगंत्यक्त्वाफलंचैवसत्यागःसात्त्विकोमतः ॥ ९ ॥ नद्वेष्ट्यकुशलंकर्मकुशलेनानुषज्जते ॥ त्यागीसत्त्वसमाविष्टोमेधावीच्छिन्नसंशयः
॥ १० ॥ नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतः ॥ यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥ अनिष्टमिष्टंमिश्रंचत्रिविधं
कर्मणःफलम् ॥ भवत्यत्यागिनांप्रेत्यनतुसंन्यासिनांक्वचित् ॥ १२ ॥

रोति तत्रहेतुः—मेधावीस्थिरबुद्धिः यत्रपरपरिभवादिमहदपिदुःखंसह्यते स्वर्गादिसुखंचत्यज्यते तत्रकियदेतत्तात्कालिकंसुखंदुःखंचेत्येवमनुसंधानवानित्यर्थःअत एवछिन्नःसंशयोमिथ्याज्ञानंदैहिकंसुखदुःखयोरुपादित्सापरिजिहीर्षालक्षणंयस्यसः ॥ १० ॥ नन्वेवंभूतात्कर्मफलत्यागाद्वरंसर्वकर्मत्यागस्तथासतिकर्मविक्षेपाभावे
२१ नज्ञाननिष्ठासुखंसंपद्यतेतत्राह नेति । देहभृतादेहात्माभिमानवता निःशेषेणसर्वाणिकर्माणित्यक्तुंनहिशक्यं तदुक्तं—'नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदि' त्यादिना तस्माद्यस्तुकर्माणिकुर्वन्नेवकर्मफलत्यागीसएवमुख्यत्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥ एवंभूतस्यकर्मफलत्यागस्यफलमाह अनिष्टमिति । अनिष्टंनारकित्वं

इष्टंदेवत्वं मिश्रंमनुष्यत्वं एवंत्रिविधं पापस्यपुण्यस्यचोभयमिश्रस्यचकर्मणोयत्फलंप्रसिद्धंतत्सर्वमत्यागिनांसकामानामेवप्रेत्यपरत्रभवति तेषांत्रिविधकर्मसंभव-त्वात् नतुसंन्यासिनांकाचिदपिभवति संन्यासिशब्देनात्रफलत्यागसाम्यात्प्रकृताःकर्मफलत्यागिनोऽपिगृह्यंते 'अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः। ससंन्यासी चयोगीचे'त्येवमादौकर्मफलत्यागिषुसंन्यासिशब्दप्रयोगदर्शनात्तेषांसात्विकानांपापासंभवात् ईश्वरार्पणेनचपुण्यफलस्यत्यक्तत्वात् त्रिविधमपिकर्मफलंनभवतीत्यर्थः ॥१२॥ ननुकर्मकुर्वतःकर्मफलंकथंनभवेदित्याशंक्यसंगत्यागिनोनिरहंकारस्यसतःकर्मफलेनलेपोनास्तीत्युपपादयितुमाह पंचैतानीतिपंचभिः। सर्वकर्मणां सिद्धयेनिष्पत्तयेइमानिवक्ष्यमाणानिपंचकारणानिमेवचनान्निबोधजानीहि आत्मनःकर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यर्थमवश्यमेतानिज्ञातव्यानीत्येवंतेषांस्तुत्यर्थमाह सांख्य

पंचैतानिमहाबाहोकारणानिनिबोधमे ॥ सांख्येकृतांतेप्रोक्तानिसिद्धयेसर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥
अधिष्ठानंतथाकर्ताकरणंचपृथग्विधम् ॥ विविधाश्चपृथक्चेष्टादैवंचैवात्रपंचमम् ॥ १४ ॥

इति। सम्यक्ख्यायतेज्ञायतेपरमात्माऽनेनेतिसांख्यंतत्त्वज्ञानंतस्मिन्कृतंकर्मतस्यांतःसमाप्तिरस्मिन्निति कृतांतस्तस्मिन्वेदांतसिद्धांतइत्यर्थः यद्वा संख्यायंतेगण्यंतेतत्त्वानियस्मिन्निति सांख्यं कृतःअंतोनिर्णयोयस्मिन्निति कृतांतंसांख्यशास्त्रमेवतस्मिन्प्रोक्तानि अतःसम्यङ्निबोधेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तान्येवाह अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानंशरीरं कर्ताचिज्जडग्रंथिरहंकारः पृथग्विधमनेकप्रकारंकरणंचक्षुःश्रोत्रादि विविधाः कार्यतःस्वरूपतश्चपृथग्भूताश्चेष्टाःप्राणापानादीनांव्यापाराःअत्रचैतेष्वेवपंचमंदैवंचकारकं चक्षुराद्यनुग्राहकमादित्यादिसर्वप्रेरकोंऽतर्यामीवा ॥ १४ ॥

एतेषामेवसर्वकर्महेतुत्वमाह शरीरेति।यथोक्तैः पंचभिःप्रारभ्यमाणंकर्मत्रिष्वेवांतर्भाव्यम् शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तंशारीरंवाचिकंमानसंचत्रिविधंकर्मेतिप्रसिद्धेः शरीरादिभिर्यद्यत्कर्मधर्म्यंवाऽधर्म्यंवाकरोतिनरस्तस्यसर्वस्यकर्मणएतेपंचहेतवः ॥ १५ ॥ ततः किमतआह तत्रेति । तत्रसर्वस्मिन्कर्मणिएतेपंचहेतवइत्येवंसतिकेवलंनिरुपाधिकमसंगमात्मानंतुयःकर्तारंपश्यति शास्त्राचार्योपदेशत्यागेनासंस्कृतबुद्धित्वाद्दुर्मतिरसौसम्यङ्नपश्यति ॥ १६ ॥ कस्तर्हिसुमतिः यस्यकर्मलेपोनास्तीत्युक्तमित्युपेक्षायामाह यस्येति। अहमितिकृतोऽहंकर्तेत्येवंभूतोभावोऽभिप्रायोयस्यनास्ति यद्वाअहंकृतोऽहंकारस्यभावःकर्तृत्वाभिनिवेशोयस्यनास्ति शरीरादीनामेवकर्मकर्तृत्वालोचनादित्यर्थः अतएवयस्यबुद्धिर्नलिप्यते इष्टानिष्टबुद्ध्याकर्मसुनसज्जते सएवंभूतोदेहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शीइमांल्लोकान्सर्वानपिप्राणिनोलोक

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः ॥ न्याय्यंवाविपरीतंवापंचैतेतस्यहेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैवंसतिकर्तारमात्मानंकेवलंतुयः ॥
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्मतिः ॥ १६ ॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यलिप्यते ॥ हत्वापिसइमांल्लोकान्नहंतिननिब
द्ध्यते ॥ १७ ॥ ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातात्रिविधाकर्मचोदना ॥ करणंकर्मकर्तेतित्रिविधःकर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

दृष्ट्याहत्वापिविविक्ततयास्वदृष्ट्यानहंति नचतत्फलैर्निबद्ध्यतेबंधनंनप्राप्नोति किंपुनःसत्त्वशुद्धिद्वारापरोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतुभिःकर्मभिस्तस्यबंधशंकेत्यर्थः तदुक्तम्—'ब्रह्मण्याधायकर्माणिसंगंत्यक्त्वाकरोतियः । लिप्यतेनसपापेन' इति॥ १७॥हत्वापिनहंतिननिबद्ध्यतइत्येतदेवोपपादयितुंकर्मचोदनायाः कर्माश्रयस्यचकर्मफलादीनांचत्रिगुणात्मकत्वान्निर्गुणस्यात्मनस्तत्संबंधोनास्तीत्यभिप्रायेणकर्मचोदनांकर्माश्रयंचाह ज्ञानमिति । ज्ञानमिष्टसाधनमेतदितिबोधः ज्ञेयमिष्टसाधनंकर्मपरिज्ञाताएवंभूतज्ञानाश्रयः एवंत्रिविधाकर्मचोदना चोद्यतेप्रवर्त्यतेयेनेतिचोदना ज्ञानादित्रितयंकर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः यद्वा चोदनेतिविधिरुच्यते तदुक्तंभट्टैः—

'चोदनाचोपदेशश्चविधिश्चैकार्थवाचिन'इति ततश्चायमर्थः—उक्तलक्षणंत्रिगुणात्मकंज्ञानादित्रयमवलंब्यकर्मविधिःप्रवर्ततइति तदुक्तम्—'त्रैगुण्यविषयावेदा'इति तथाचकरणंसाधकतमं कर्मचकर्तुरीप्सिततमम् कर्ताक्रियानिर्वर्तकः कर्मसंगृह्यतेऽस्मिन्नितिकर्मसंग्रहः करणादित्रिविधंकारकंक्रियाश्रयइत्यर्थः संप्रदानादिकारकत्रयंतुपरंपरयाक्रियानिर्वर्तकमेवकेवलं न तुसाक्षात्क्रियायाआश्रयः अतःकरणादित्रितयमेवक्रियाश्रयइत्युक्तम् ॥ १८ ॥ ततःकिमतआह ज्ञानमिति । गुणाःसम्यक्कार्यभेदेनख्यायंतेप्रतिपाद्यंतेऽस्मिन्नितिगुणसंख्यानंसांख्यशास्त्रं तस्मिन् ज्ञानंच कर्मच कर्ताच प्रत्येकंसत्त्वादिगुणभेदेनत्रिधैवोच्यते तान्यपिज्ञानादीनिवक्ष्य

ज्ञानंकर्मचकर्ताचत्रिधैवगुणभेदतः ॥ प्रोच्यतेगुणसंख्यानेयथावच्छृणुतान्यपि ॥ १९ ॥
सर्वभूतेषुयेनैकंभावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञानंविद्धिसात्त्विकम् ॥ २० ॥

माणानियथावच्छृणुत्रिधैवेत्येवकारोगुणत्रयोपाधिव्यतिरेकेणात्मनःस्वतःकर्तृत्वादिप्रतिषेधार्थः चतुर्दशेऽध्यायेतत्रसत्त्वंनिर्मलत्वादित्यादिनागुणानांबंधकत्वप्रकारोनिरूपितःसप्तदशेऽध्याये यजंतेसात्त्विकादेवानित्यादिनागुणकृतत्रिविधस्वभावनिरूपणेनरजस्तमःस्वभावंपरित्यज्यसात्त्विकाहारादिसेवयासात्त्विकस्वभावःसंपादनीयइत्युक्तम्इहतु क्रियाकारकफलादीनामात्मसंबंधोनास्तीतिदर्शयितुंसर्वेषांत्रिगुणात्मकत्वमुच्यतइतिविशेषोज्ञातव्यः॥१९॥तत्रज्ञानस्यसात्त्विकादित्रैविध्यमाह सर्वभूतेष्विति त्रिभिः । सर्वेषुभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुविभक्तेषुपरस्परंव्यावृत्तेषुअविभक्तमनुस्यूतंएकमव्ययंनिर्विकारंभावंपरमात्मतत्त्वंयेनज्ञानेनेक्षतेआलोचयतितज्ज्ञानंसात्त्विकंविद्धि ॥ २० ॥

राजसंज्ञानमाह पृथक्त्वेनेति। पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानं इत्यस्यैवविवरणं सर्वेषुभूतेषुदेहेषुनानाभावान्वस्तुतएवानेकान्क्षेत्रज्ञान्पृथग्विधान्सुखीदुःखीत्यादिरूपेण विलक्षणान्येनज्ञानेनवेत्तितज्ज्ञानंराजसंविद्धि ॥ २१ ॥ तामसंज्ञानमाह यत्त्विति। एकस्मिन्कार्येदेहे प्रतिमादौवा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत्सक्तमेतावानेवात्माईश्वरोवेत्यभिनिवेशयुक्तम् अहैतुकं निरुपपत्तिकम् अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलंबनशून्यम् अतएवाल्पंतुच्छम् अल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्चयदेवंभूतंज्ञानंतत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ इदानींत्रिविधंकर्माह नियतमितित्रिभिः। नियतंनित्यतयाविहितं संगरहितमभिनिवेशशून्यं अरागद्वेषतःपुत्रादिप्रीत्यावाशत्रुद्वेषे

पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानंनानाभावान्पृथग्विधान् ॥ वेत्तिसर्वेषुभूतेषुतज्ज्ञानंविद्धिराजसम् ॥ २१ ॥ यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्येसक्तमहैतुकम् ॥ अतत्त्वार्थवदल्पंचतत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ नियतंसंगरहितमरागद्वेषतःकृतम् ॥ अफलप्रेप्सुनाकर्मयत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तुकामेप्सुनाकर्मसाहंकारेणवापुनः ॥ क्रियतेबहुलायासंतद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ अनुबंधंक्षयंहिंसामनपेक्ष्यचपौरुषम् ॥ मोहादारभ्यतेकर्मयत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

णवा यत्कृतंनभवति फलंप्राप्तुमिच्छतीतिफलप्रेप्सुस्तद्विलक्षणेननिष्कामेणकर्त्रायत्कृतंकर्मतत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ राजसंकर्माह यत्त्विति। यत्तुकर्मकामेप्सुनाफलंप्राप्तुमिच्छता साहंकारेणवा मत्समःकोऽन्यःश्रोत्रियोऽस्तीत्येवंनिरूढाहंकारयुक्तेनचक्रियते यच्चपुनर्बहुलायासमतिक्लेशयुक्तं तत्कर्मराजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ तामसंकर्माह अनुबंधमिति। अनुबध्यतेइत्यनुबंधःपश्चाद्भाविशुभाशुभम् क्षयंवित्तव्ययं हिंसांपरपीडांच पौरुषंस्वसामर्थ्यंवा अनवेक्ष्यअपर्यालोच्य केवलंमोहादेवयत्कर्मारभ्यतेतत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

॥८३॥ कर्तारंत्रिविधमाह मुक्तसंगइतितिभिः । मुक्तसंगस्त्यक्ताभिनिवेशः अनहंवादीगर्वोक्तिरहितः धृतिर्धैर्यम् उत्साहउद्यमः ताभ्यांसमन्वितोयुक्तः आरब्धस्य कर्मणःसिद्धावसिद्धौचनिर्विकारोहर्षविषादशून्यः एवंभूतःकर्तासात्विकउच्यते ॥ २६ ॥ राजसंकर्तारमाह रागीति । रागीपुत्रादिप्रीतिमान्कर्मफलप्रेप्सुः कर्म फलकामी लुब्धःपरस्वाभिलाषी हिंसात्मकोमारकस्वभावः अशुचिर्विहितशौचशून्यःलाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितःकर्ताराजसः ॥ २७ ॥ तामसंकर्तारमाह अयुक्तइति । अयुक्तोऽनवहितः प्राकृतोविवेकशून्यः स्तब्धोऽनम्रः शठःशक्तिगूहनकारी नैष्कृतिकःपरावमानी अलसोऽनुद्यमशीलः विषादीशोकशीलः

मुक्तसंगोऽनहंवादीधृत्युत्साहसमन्वितः ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारःकर्तासात्विकउच्यते ॥ २६ ॥ रागीकर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धोहिंसात्मकोऽशुचिः ॥ हर्षशोकान्वितःकर्ताराजसःपरिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तःप्राकृतःस्तब्धःशठोनैष्कृतिकोऽलसः ॥ विषादीदीर्घसूत्रीचकर्तातामसउच्यते ॥ २८ ॥ बुद्धेर्भेदंधृतेश्चैवगुणतस्त्रिविधंशृणु ॥ प्रोच्यमानमशेषेणपृथक्त्वेनधनंजय ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचकार्याकार्येभयाभये ॥ बंधंमोक्षंचयावेत्तिबुद्धिःसापार्थसात्विकी ॥ ३० ॥

यदद्यवाश्वोवाकार्यंतन्मासेनापिनसंपादयतियःसदीर्घसूत्री एवंभूतःकर्तातामसः कर्तृत्रैविध्येनैवज्ञातुरपित्रैविध्यमुक्तम्कर्मत्रैविध्येनचज्ञेयस्यापित्रैविध्यमुक्तंवेदितव्यं बुद्धेस्त्रैविध्येनकरणस्याप्युक्तंभविष्यति ॥ २८ ॥ इदानींबुद्धेर्धृतेश्चापित्रैविध्यंप्रतिजानीते बुद्धेरिति । स्पष्टार्थः ॥ २९ ॥ तत्रबुद्धेस्त्रैविध्यमाह प्रवृत्तिंचेतित्रिभिः । प्रवृत्तिंचधर्मेनिवृत्तिंचाधर्मे यस्मिन्देशेकालेचयत्कार्यमकार्यंच भयाभयेकार्याकार्यनिमित्तावर्थानर्थौ कथंबंधःकथंवामोक्षइतियाबुद्धिरंतःकरणं वेत्तिसासात्विकी ययापुमान्वेत्तीतिवक्तव्येकरणेकर्तृत्वोपचारःकाष्ठानिपचंतीतिवत् ॥ ३० ॥ ॥८३॥

राजसींबुद्धिमाह ययेति । अयथावत्संदेहास्पदत्वेनेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥३१॥ तामसींबुद्धिमाह अधर्ममिति । विपरीतग्राहिणीबुद्धिस्तामसीत्यर्थः बुद्धिरंतःकरणं पूर्वोक्तम् ज्ञानंतुतद्वृत्तिः धृतिरपितद्वृत्तिरेव यद्वा अंतःकरणस्यधर्मिणोबुद्धिरप्यध्यवसायलक्षणाद्वृत्तिरेव इच्छाद्वेषादीनांतद्वृत्तीनांबहुत्वेऽपिधर्माधर्मभयाभयसाधनत्वेन प्राधान्यादेतासांत्रैविध्यमुक्तं उपलक्षणंचैतदन्यासाम् ॥ ३२ ॥ इदानींधृतेस्त्रैविध्यमाह धृत्येतित्रिभिः । योगेनचित्तैकाग्र्येणहेतुनाव्यभिचारिण्याविषयांतरमधारयंत्याययाधृत्या मनसःप्राणस्येंद्रियाणांचक्रियाधारयतेनियच्छति साधृतिःसात्त्विकी ॥ ३३ ॥ राजसींधृतिमाह ययात्विति । ययातुधृत्याधर्मार्थ

ययाधर्ममधर्मंचकार्यंचाकार्यमेवच ॥ अयथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी ॥ ३१ ॥ अधर्मंधर्ममितियामन्यतेतमसावृता ॥ सर्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसापार्थतामसी ॥ ३२ ॥ धृत्याययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्त्विकी ॥३३॥ ययातुधर्मकामार्थान्धृत्याधारयतेऽर्जुन ॥ प्रसंगेनफलाकांक्षीधृतिःसापार्थराजसी ॥३४॥ ययास्वप्नंभयंशोकंविषादंमदमेवच॥ नविमुंचतिदुर्मेधाधृतिःसापार्थतामसी ॥ ३५ ॥ सुखंत्विदानींत्रिविधंशृणुमेभरतर्षभ ॥ अभ्यासाद्रमतेयत्रदुःखांतंचनिगच्छति ॥ ३६ ॥

कामान्प्राधान्येनधारयते नविमुंचति तत्प्रसंगेनफलाकांक्षीचभवति साराजसीधृतिः ॥ ३४ ॥ तामसींधृतिमाह ययेति । दुष्टाअविवेकबहुलामेधायस्यसः दुर्मेधाःपुरुषःययाधृत्यास्वप्नादीन्नविमुंचति पुनःपुनरावर्तयतिस्वप्नोऽत्रनिद्रासाधृतिस्तामसी ॥ ३५ ॥ सुखस्यत्रैविध्यंप्रतिजानीतेअर्धेन सुखमिति । स्पष्टार्थः तत्रसात्त्विकंसुखमाह अभ्यासादितिसार्धेन । यत्रयस्मिन्सुखेअभ्यासादतिपरिचयाद्रमते नतुविषयसुखइवसहसारतिंप्राप्नोति यस्मिन्रममाणश्चदुःखस्यांतमवसानंनितरांगच्छतिप्राप्नोति ॥ ३६ ॥

कीदृशंतत् यत्तदिति । यत्तत्किमपि अग्रेप्रथमंविषमिवमनःसंयमाधीनत्वाद्दुःखावहमिवभवति परिणामेत्वमृतसदृशं आत्मविषयाबुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादेनरजस्तमोमलत्यागेनस्वच्छतयाऽवस्थानंततोजातंयत्सुखंतत्सात्त्विकंप्रोक्तंयोगिभिः ॥ ३७ ॥ राजसंसुखमाह विषयेंद्रियेति । विषयाणामिंद्रियाणांचसंयोगाद्यत्तत्प्रसिद्धंस्त्रीसंगादिसुखं अमृतमुपमायस्यतादृशंभवत्यग्रेप्रथमं परिणामेतुविषतुल्यं इहामुत्रचदुःखहेतुत्वात् तत्सुखंराजसंस्मृतम् ॥ ३८ ॥ तामसंसुखमाह यदिति अग्रेप्रथमक्षणे अनुबंधेचपश्चादपि यत्सुखमात्मनोमोहकरम् तदेवाह निद्राचालस्यंचप्रमादश्चकर्तव्यार्थावधानराहित्येनमनोराज्यमेतेभ्य

यत्तदग्रेविषमिवपरिणामेऽमृतोपमम् ॥ तत्सुखंसात्त्विकंप्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥ विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥
परिणामेविषमिवतत्सुखंराजसंस्मृतम् ॥ ३८ ॥ यदग्रेचानुबंधेचसुखंमोहनमात्मनः ॥ निद्रालस्यप्रमादोत्थंतत्तामससमुदाहृतम्
॥ ३९ ॥ नतदस्तिपृथिव्यावादिविदेवेषुवापुनः ॥ सत्त्वंप्रकृतिजैर्मुक्तंयदेभिःस्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणां
चपरंतप ॥ कर्माणिप्रविभक्तानिस्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

उत्तिष्ठतियत्सुखंतत्तामससमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ अनुक्तमपिसंगृह्णन्प्रकरणार्थमुपसंहरति नतदस्तीति । एभिःप्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तंहीनंसत्त्वंप्राणिजातमन्यद्वायत्स्यात्तत्पृथिव्यांमनुष्यलोकादिषुदिविदेवेषुचक्कापिनास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननुचयद्येवंसर्वमपिक्रियाकारकफलादिकंप्राणिजातंच त्रिगुणात्मकमेव कथंतर्हिअस्यमोक्षइत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारविहितैः कर्मभिःपरमेश्वराराधनात्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनेत्येवंसर्वगीतार्थसारंसंगृह्यप्रदर्शयितुंप्रकरणांतरमारभते ब्राह्मणेत्यादियावदध्यायसमाप्ति । हेपरंतप शत्रुतापन ! ब्राह्मणानांक्षत्रियाणांविशांचशूद्राणांचकर्माणिप्रविभक्तानिप्रकर्षेणविभागतोविहितानि

शूद्राणांस्वभावात्पृथक्करणंद्विजत्वाभावेनवैलक्षण्यात् विभागोपलक्षणमाह स्वभावःसात्विकादिःप्रभवतिप्रादुर्भवतियेभ्यस्तैर्गुणैरुपलक्षणभूतैः यद्वा स्वभावः पूर्वजन्मसंस्कारस्तस्मात्प्रादुर्भूतैरित्यर्थः तत्रसत्त्वप्रधानाब्राह्मणाः सत्वोपसर्जनरजःप्रधानाःक्षत्रियाः तमउपसर्जनरजःप्रधानावैश्याः रजउपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्राः ॥ ४१ ॥ तत्रब्राह्मणस्यस्वाभाविकानिकर्माण्याह शमइति। शमश्चित्तोपरमः दमोबाह्येंद्रियोपरमः तपःपूर्वोक्तंशारीरादि शौचंबाह्याभ्यंतरं क्षांतिःक्षमा आर्जवमवक्रता ज्ञानंशाब्दीयम् विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यमस्तिपरलोकइतिनिश्चयः एतच्छमादिब्राह्मणस्यस्वभावाज्जातंकर्म ॥ ४२ ॥ क्षत्रियस्यस्वाभाविकानिकर्माण्याह शौर्यमिति। शौर्यपराक्रमः तेजःप्रागल्भ्यम् धृतिर्धैर्यम् दाक्ष्यंकौशलम् युद्धेचाप्यपलायनमपराङ्मुखता दानमौदार्यम् ईश्वरभावोनियमनशक्तिः

शमोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच ॥ ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंब्रह्मकर्मस्वभावजम् ॥ ४२ ॥ शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचाप्यपलाय
नम् ॥ दानमीश्वरभावश्चक्षात्रंकर्मस्वभावजम् ॥ ४३ ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंवैश्यकर्मस्वभावजम् ॥ परिचर्यात्मकंकर्मशूद्रस्यापिस्व
भावजम् ॥ ४४ ॥ स्वेस्वेकर्मण्यभिरतःसंसिद्धिंलभतेनरः ॥ स्वकर्मनिरतःसिद्धिंयथाविंदतितच्छृणु ॥ ४५ ॥

एतत्क्षत्रियस्यस्वभावजंकर्म ॥ ४३ ॥ वैश्यशूद्रयोःकर्माह कृषीति । कृषिःकर्षणम् गाःरक्षतीति गोरक्षस्तस्यभावो गोरक्ष्यम् पाशुपाल्यमित्यर्थः वाणिज्यंक्रय
विक्रयादि एतद्वैश्यस्यस्वभावजंकर्मत्रैवर्णिकपरिचर्यात्मकंशूद्रस्यापिस्वभावजंकर्म ॥ ४४ ॥ एवंभूतस्यब्राह्मणादिकर्मणोज्ञानहेतुत्वमाह स्वेस्वइति । स्वस्वा
२२ धिकारविहितेकर्मणिअभिरतःपरिनिष्ठितोनरःसंसिद्धिंज्ञानयोग्यतांलभतेकर्मणांज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह स्वकर्मेतिसार्धेन । स्वकर्मपरिनिष्ठितोयथायेनप्रकारेणतत्त्व
ज्ञानंलभते तंप्रकारंशृणु ॥ ४५ ॥

तमेवाह यतइति । यतोऽतर्यामिणःपरमेश्वराद्भूतानांप्राणिनांप्रवृत्तिश्चेष्टाभवति येनप्रकारेणात्मनासर्वमिदंविश्वंततंव्याप्तंतमीश्वरंस्वकर्मणाऽभ्यर्च्यपूजयित्वा सिद्धिंलभतेमनुष्यः ॥ ४६ ॥ स्वकर्मणेतिविशेषणस्यफलमाह श्रेयानिति । विगुणोऽपिस्वधर्मःसम्यगनुष्ठितादपिपरधर्माच्छ्रेष्ठःनचबंधुवधादि युक्ताद्युद्धादेः स्वधर्माद्भिक्षाटनादिपरधर्मःश्रेष्ठइतिमन्तव्यम् यतःस्वभावेनपूर्वोक्तेननियतंनियमेनोक्तंकर्मकुर्वन्किल्बिषंनाप्नोति॥ ४७ ॥यदिपुनःसांख्यदृष्ट्यास्वधर्मेहिंसालक्षणं दोषंमत्वापरधर्मंश्रेष्ठंमन्यसे तर्हि सदोषत्वंपरधर्मेऽपितुल्यमित्याशयेनाह सहजमिति । सहजंस्वभावविहितंकर्मसदोषमपिनत्यजेत् हियस्मात्सर्वेऽप्यारंभाद्दृष्टादृष्टार्थानिसर्वाण्यपिकर्माणिदोषेणकेनचिदावृताव्याप्ताएव यथासहजेनधूमेनाग्निरावृतस्तद्वत् अतोयथाग्नेर्धूमरूपं दोषमपाकृत्यप्रतापएवतमःशीतादिनिवृत्तये

यतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंततम् ॥ स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः ॥ ४६ ॥ श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वभावनियतंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषम् ॥ ४७ ॥ सहजंकर्मकौंतेयसदोषमपिनत्यजेत् ॥ सर्वारंभाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥ असक्तबुद्धिःसर्वत्रजितात्माविगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिंपरमांसंन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

सेव्यते तथाकर्मणोऽपिदोषांशंविहायगुणांशएवसत्त्वशुद्धयेसेव्यतइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ननुकथंकर्मणिक्रियमाणेदोषांशप्रहाणेनगुणांशएवसंपत्स्यतइत्यपेक्षायामाह असक्तेति। असक्तासंगशून्याबुद्धिर्यस्य जितात्मानिरहंकारः विगतास्पृहाफलविषयेच्छायस्मात्सएवंभूतेनसत्यागःसात्त्विकोमतइत्येवंपूर्वोक्तेनकर्मासक्तितत्फल- योस्त्यागलक्षणेनसंन्यासेननैष्कर्म्यसिद्धिंसर्वकर्मनिवृत्तिलक्षणांसत्त्वशुद्धिमाधिगच्छति यद्यपिसंगफलयोस्त्यागेनकर्मानुष्ठानमपिनैष्कर्म्यमेव कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् तदुक्तम्—'नैवकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्ववित्'इत्यादिश्लोकचतुष्टयेनतथाप्यनेनोक्तलक्षणेनसंन्यासेनपरमांनैष्कर्म्यसिद्धिम् सर्वकर्माणिमनसासंन्य

स्यास्तेसुखंवशीत्येवंलक्षणांपारमहंस्यांचर्यांप्राप्नोति ॥ ४९ ॥ एवंभूतस्यपरमहंसस्यज्ञाननिष्ठयाब्रह्मभावप्रकारमाह सिद्धिंप्राप्तइतिषड्भिः। नैष्कर्म्यसिद्धिंप्राप्तः सन्यथायेनप्रकारेणब्रह्मप्राप्नोति तथातंप्रकारंसंक्षेपेणैवमेवचनान्निबोध॥५०॥तदेवाह बुद्ध्येति । उक्तेनप्रकारेणविशुद्धापूर्वोक्तयासात्विकबुद्ध्यायुक्तः धृत्यासा-त्विक्याआत्मानंकार्यकारणसंघातंतामेवबुद्धिंनियम्यनिश्चलांकृत्वाशब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वातद्विषयौरागद्वेषौचव्युदस्य बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तइत्यादीनां ब्रह्मभूया यकल्पतइतितृतीयेनान्वयः ॥ ५१ ॥ किंच विविक्तेति। विविक्तसेवीशुद्धदेशावस्थायी लघ्वाशीमितभोजी एतैरुपायैर्यतवाक्कायमानसःसंयतवाग्देहचित्तोभूत्वा

सिद्धिंप्राप्तोयथाब्रह्मतथाप्नोतिनिबोधमे ॥ समासेनैवकौंतेयनिष्ठाज्ञानस्ययापरा ॥५०॥ बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तोधृत्यात्मानंनियम्यच ॥ शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वारागद्वेषौव्युदस्यच ॥ ५१ ॥ विविक्तसेवीलघ्वाशीयतवाक्कायमानसः ॥ ध्यानयोगपरोनित्यंवैराग्यंसमुपाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंपरिग्रहम् ॥ विमुच्यनिर्ममःशांतोब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५३ ॥ ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति ॥ समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपराम् ॥ ५४ ॥

नित्यंसर्वदाध्यानेनयोगोब्रह्मसंस्पर्शस्तत्परःसन् ध्यानाविच्छेदार्थंपुनःपुनर्दृढंवैराग्यंसम्यगुपाश्रितोभूत्वा ॥ ५२ ॥ किंच अहंकारमिति। ततश्चविरक्तोऽहमित्याद्यहंकारं बलंदुराग्रहंदर्पंयोगबलादुन्मार्गप्रवृत्तिलक्षणम् प्रारब्धवशात्प्राप्यमाणेष्वपिविषयेषुकामंक्रोधंपरिग्रहंचविमुच्याविशेषेणत्यक्त्वा बलादापन्नेषुनिर्ममःसन् शांतःपरामुपशांतिंप्राप्तोब्रह्मभूयायब्रह्माहमितिनैश्चल्येनावस्थानायकल्पते योग्योभवति॥५३॥ब्रह्माहमित्येवनैश्चल्येनावस्थानस्यफलमाह ब्रह्मभूतइति।ब्रह्मभूतो

ब्रह्मण्यवस्थितः प्रसन्नचित्तो नष्टंनशोचति नचाप्राप्तंकांक्षति देहाद्यभिमानाभावात् अतएवसर्वेष्वपिभूतेषुसमःसन् रागद्वेषादिकृतविक्षेपाभावात्सर्वभूतेषु मद्भावनालक्षणांपरांमद्भक्तिंलभते ॥५४॥ ततश्चभक्त्यामामिति । तयाचपरयाभक्त्यातत्त्वतोमामाभिजानाति कथंभूतम् यावान्सर्वव्यापीयश्चास्मिसच्चिदानंदघ नस्तथाभूतं ततश्चमामेवंतत्त्वतोज्ञात्वातदनंतरंतस्यज्ञानस्याप्युपरमेसति मांविशते परमानंदरूपोभवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ स्वकर्मभिः परमेश्वराराधनादुक्तंमो क्षप्रकारमुपसंहरति सर्वकर्माणीति । सर्वकर्माणिनित्यनैमित्तिकानिचकर्माणिपूर्वोक्तक्रमेणसर्वदाकुर्वाणःसन् मद्व्यपाश्रयः अहमेवव्यपाश्रयआश्रयणीयोनतुस्व

भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतः ॥ ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरम् ॥ ५५ ॥ सर्वकर्माण्यपिसदाकुर्वाणोमद्व्य पाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोतिशाश्वतंपदमव्ययम् ॥ ५६ ॥ चेतसासर्वकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्परः ॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्यमच्चित्तः सततंभव ॥ ५७ ॥ मच्चित्तःसर्वदुर्गाणिमत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥ अथचेत्वमहंकारान्नश्रोष्यसिविनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥

र्गादिफलंयस्यसः ममप्रसादाच्छाश्वतमनादि अव्ययंनित्यंसर्वोत्कृष्टंपदंप्राप्नोति ॥ ५६ ॥ यस्मादेवं तस्मात् चेतसेति । सर्वकर्माणिचेतसामयिसंन्यस्यसम र्प्य मत्परःअहमेवपरःप्राप्यःपुरुषार्थोयस्यसः व्यवसायात्मिकयाबुद्ध्यायोगमाश्रित्यसततंकर्मानुष्ठानकालेऽपिब्रह्मार्पणंब्रह्महविरितिन्यायेनमय्येवचित्तंयस्यसः तथाभूतोभव ॥ ५७ ॥ ततोयद्भविष्यतितच्छृणु मच्चित्तइति । मच्चित्तःसन्मत्प्रसादात्सर्वाण्यपिदुर्गाणिदुस्तराणिसांसारिकाणिदुःखानितरिष्यसि विपक्षेदोषमाह अथ चेद्यदि पुनस्त्वमहंकाराज्ज्ञातृत्वाभिमानान्मदुक्तमेतन्नश्रोष्यसि तर्हि विनंक्ष्यसिपुरुषार्थाद्भ्रश्यसि ॥ ५८ ॥

कामंविनंक्ष्यामिनतुबंधुभिर्युद्धंकरिष्यामीतिचेत्तत्राह यदिति । मदुक्तमनादृत्यकेवलमहंकारमवलंब्ययुद्धंनकरिष्यामीतित्वंयन्मन्यसे अध्यवस्यसि एष तेव्यवसायोमिथ्यैव अस्वतंत्रत्वात्तव तदेवाह प्रकृतिस्त्वांरजोगुणरूपेणपरिणतासतीनियोक्ष्यतियुद्धेप्रवर्तयिष्यत्येव ॥ ५९ ॥ किंच स्वभावेति । स्व भावः क्षत्रियत्वेहेतुःपूर्वकर्मसंस्कारस्तस्माज्जातेनस्वकीयेनकर्मणाशौर्यादिनापूर्वोक्तेननिबद्धोयंत्रितस्त्वंमोहाद्यत्कर्मयुद्धलक्षणंकर्तुंनेच्छसि अवशोऽपितत्कर्मकरि ष्यस्येव ॥ ६० ॥ तदेवंश्लोकद्वयेनसांख्यादिमतेनप्रकृतिपारतंत्र्यंस्वभावपारतंत्र्यंकर्मपारतंत्र्यंचोक्तं इदानींस्वमतमाह ईश्वरइतिद्वाभ्यां । सर्वभूतानां हृदयमध्येईश्वरोंऽतर्यामीतिष्ठति किंकुर्वन् सर्वाणिभूतानिमाययानिजशक्त्याभ्रामयन्तत्तत्कर्मसुप्रवर्तयन्यथादारुयंत्रमारूढानिकृत्रिमाणिभूतानिसूत्रधारोलोके

यदहंकारमाश्रित्यनयोत्स्यइतिमन्यसे ॥ मिथ्यैषव्यवसायस्तेप्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥ स्वभावजेनकौंतेयनिबद्धःस्वेनकर्म णा ॥ कर्तुंनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपितत् ॥ ६० ॥ ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति ॥ भ्रामयन्सर्वभूतानियंत्रारूढा निमायया ॥ ६१ ॥ तमेवशरणंगच्छसर्वभावेनभारत ॥ तत्प्रसादात्परांशांतिंस्थानंप्राप्स्यसिशाश्वतम् ॥ ६२ ॥

भ्रामयतितद्वत् यद्वायंत्राणिशरीराणि आरूढानिभूतानिदेहाभिमानिनोजीवान्भ्रामयन्नित्यर्थः तथाचश्वेताश्वतराणांमन्त्रः "एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढःसर्वव्या पीसर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्च" इति अंतर्यामिब्राह्मणंच "यआत्मनितिष्ठन्नात्मानमंतरोयमयति यमात्मानवेद यस्या- त्माशरीरं एषतेंऽतर्याम्यमृत" इत्यादि ॥ ६१ ॥ तमिति । यस्मादेवंसर्वेजीवाःपरमेश्वरपरतंत्रास्तस्मादहंकारंपरित्यज्यसर्वभावेनसर्वात्मनातमीश्वरमेवशरणंगच्छ तत स्तस्यैवप्रसादात्परमामुपशांतिंस्थानंचपारमेश्वरंशाश्वतंनित्यंप्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इतीति । इतिअनेनप्रकारेणतेतुभ्यं सर्वज्ञेनपरमकारुणिकेनमयाज्ञानमाख्यातमुपदिष्टम् कथंभूतं गुह्यात्गोप्याद्रहस्यसंत्रयोगादिज्ञाना-दपिगुह्यतरंएतन्मयोपदिष्टंगीताशास्त्रमशेषतोविमृश्यपर्यालोच्यपश्चाद्यथेच्छसितथाकुरु एतस्मिन्पर्यालोचितेसतितवमोहोनिवर्तिष्यतइति भावः ॥ ६३ ॥ अतिगंभीरंगीताशास्त्रमशेषतःपर्यालोचयितुमशक्नुवतःकृपयास्वयमेवतस्यसारंसंगृह्यकथयाति सर्वगुह्यतममितित्रिभि ः। सर्वेभ्योऽपिगुह्येभ्योगुह्यतमंमेवचः तत्र तत्रोक्तमपिभूयःपुनरपिवक्ष्यमाणंशृणु पुनःपुनःकथनेहेतुमाह दृढमत्यंतंमेममत्वामिष्टःप्रियोऽसीतिमत्वा ततएवंहेतोस्तेहितंवक्ष्यामि यद्वा त्वंममेष्टोऽसि मया

इतितेज्ञानमाख्यातंगुह्याद्गुह्यतरंमया ॥ विमृश्यैतदशेषेणयथेच्छसितथाकुरु ॥ ६३ ॥ सर्वगुह्यतमंभूयःशृणुमेपरमंवचः ॥ इष्टोऽसि
मेदृढमितिततोवक्ष्यामितेहितम् ॥ ६४ ॥ मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोऽसिमे ॥ ६५ ॥
सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रज ॥ अहंत्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः ॥ ६६ ॥

वक्ष्यमाणंचदृढंसर्वप्रमाणोपेतमितिनिश्चित्यततस्तेवक्ष्यामीत्यर्थः दृढमतिरितिकेचित्पठंति ॥ ६४ ॥ तदेवाह मन्मनाइति । मन्मनाभव मच्चित्तोभव ममैवभक्तो-भव मद्यजनशीलोभव मामेवनमस्कुरु एवंवर्तमानस्त्वंमत्प्रसादाल्लब्धज्ञानेनमामेवैष्यसि प्राप्स्यसिअत्रचसंशयंमाकार्षीः त्वंहिमेप्रियोऽसि अतःसत्यंयथाभव-त्येवंतुभ्यमहंप्रतिजानेप्रतिज्ञांकरोमि ॥ ६५ ॥ ततोऽपिगुह्यतममाह सर्वेति । मद्भक्त्यैवसर्वंभाविष्यतीतिदृढविश्वासेनविधिकैंकर्यंत्यक्त्वामदेकशरणोभव एवंवर्तमानःकर्मत्यागनिमित्तंपापंस्यादितिमाशुचःशोकंमाकार्षीः यतस्त्वांमदेकशरणंसर्वपापेभ्योऽहंमोचयिष्यामि ॥ ६६ ॥

एवंगीतार्थतत्त्वमुपदिश्यतत्संप्रदायप्रवर्तनेनियममाह इदमिति । इदंगीतार्थतत्त्वंतेत्वयाऽतपस्कायस्वधर्मानुष्ठानहीनायनवाच्यं नचाभक्तायगुरौईश्वरेचभाक्तिशू-
न्यायकदाचिदपिनवाच्यं नचाशुश्रूषवेपरिचर्यामकुर्वतेवाच्यं मांपरमेश्वरंयोऽभ्यसूयतिमनुष्यदृष्ट्यादोषारोपेणनिन्दतितस्मैनवाच्यम् ॥६७॥ एतैर्दोषैर्विरहितेभ्यो
गीताशास्त्रोपदेष्टुःफलमाह यइति। मद्भक्तेष्वभिधास्यतिमद्भक्तेभ्योयोवक्ष्यतिसमयिपरांभक्तिंकरोतिततोनिःसंशयःसन्मामेवप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ किंच नचेति ।
तस्मान्मद्भक्तेभ्योगीताशास्त्रव्याख्यातुःसकाशादन्योमनुष्येषुमध्येकश्चिदपिममप्रियकृत्तमोऽत्यंतंपरितोषकर्तानास्ति नच कालान्तरेभाविताभाविष्यति ममापितस्मा

इदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदाचन ॥ नचाशुश्रूषवेवाच्यंनचमांयोऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥ यइदंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥
भक्तिंमयिपरांकृत्वामामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥ नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः ॥ भवितानचमेतस्मादन्यःप्रियतरोभुवि
॥ ६९ ॥ अध्येष्यतेचयइमंधर्म्यंसंवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामितिमेमतिः ॥ ७० ॥

दन्यःप्रियतरोऽधुनाभुवितावन्नास्ति नचकालांतरेऽपिभविष्यतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ पठतःफलमाह अध्येष्यतइति । आवयोःकृष्णार्जुनयोः इमंधर्म्यंधर्मादनपेतं
संवादंयोऽध्येष्यतेजपरूपेणपठिष्यति तेनपुंसासर्वयज्ञेभ्यःश्रेष्ठेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टःस्यांभवेयमितिमेमतिःयदप्यसौगीतार्थमबुद्ध्यमानएवकेवलंजपति तथापिमम
तच्छृण्वतोमामेवासौप्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति यथालोकेयदृच्छयाऽपिकश्चित्कदाचित्कस्यचिन्नाम गृह्णाति तदासौमामेवायमाह्वयतीतिमत्वातत्पार्श्वमागच्छति
तथाहमपितस्यसन्निहितोभवेयं अतएवअजामि ःप्रबंधुप्रमुखानांकथंचिन्नामोच्चारणमात्रेणप्रसन्नोऽस्मि तथैवास्यापिप्रसन्नोभवेयमित्यर्थः ॥ ७० ॥

अन्यस्यजपतोयोऽन्यःकश्चिच्छृणोतितस्यापिफलमाह श्रद्धावानिति । योनरःश्रद्धायुक्तःकेवलंशृणुयादपिश्रद्धावानपि कश्चितिकिमर्थमुच्चैर्जपतिअबद्धंजपतीतिवा दोषदृष्टिंकरोतितद्व्यावृत्त्यर्थमाह अनसूयश्चअसूयारहितोयःशृणुयात् सोऽपिसर्वैःपापैर्मुक्तःसन् अश्वमेधादिपुण्यकृताँल्लोकान्प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥ सम्यग्बोधानुत्प त्तौपुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनाह कच्चिदिति । कच्चिदितिप्रश्नार्थः अज्ञानसंमोहः तत्त्वज्ञानकृतोविपर्ययः स्पष्टमन्यत् ॥ ७२ ॥ कृतार्थःसन्नर्जुनउवाच नष्टइति । आत्मविषयोमोहोनष्टः यतोऽयमहमस्मीतिस्वरूपानुसंधानरूपास्मृतिस्त्वत्प्रसादान्मयालब्धा अतःस्थितोऽस्मि युद्धायोपस्थितोऽस्मि गतोधर्मविषयःसंदेहो

श्रद्धावाननसूयश्चशृणुयादपियोनरः ॥ सोऽपिमुक्तःशुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥ कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्रेणचेत सा ॥ कच्चिदज्ञानसंमोहःप्रनष्टस्तेधनंजय ॥ ७२ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ॥ स्थितोऽस्मिगत संदेहःकरिष्येवचनंतव ॥ ७३ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ इत्यहंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहात्मनः ॥ संवादमिममश्रौषमद्भुतंरोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहंपरम् ॥ योगंयोगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतःस्वयम् ॥ ७५ ॥

यस्यसोऽहंतवाज्ञांकरिष्यइति ॥ ७३ ॥ तदेवंधृतराष्ट्रंप्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादंकथयित्वा प्रस्तुतांकथामनुसंदधानः संजय उवाच इतीति । रोमहर्षणंरोमांचकरं संवादमश्रौषंश्रुतवानहं स्पष्टमन्यत् ॥ ७४ ॥ आत्मनस्तच्छ्रवणेसंभावनामाह व्यासप्रसादादिति । भगवताव्यासेनदिव्यंचक्षुःश्रोत्रादिमह्यंदत्तम् । अतोव्यास स्यप्रसादादेतदहंश्रुतवानस्मि किंतदतआह परंयोगम् परत्वमाविष्करोति योगेश्वराच्छ्रीकृष्णात्स्वयमेवसाक्षात्कथयतःश्रुतवानिति ॥ ७५ ॥

परंब्रह्मतारकंव्याचष्टे। यमेवैषवृणुतेतेनलभ्य” इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवचनान्येवंसतिसमंजसानिभवंति तस्माद्भक्तिरेवमोक्षहेतुरितिसिद्धम् ‘तेनैवदत्तयामत्या तद्गीताविवृतिःकृता। सएवपरमानंदस्तयाप्रीणातुमाधवः ॥ २ ॥ परमानंदपादाब्जरजःश्रीधारिणाऽधुना । श्रीधरस्वामियतिनाकृतागीतासुबोधिनी ॥ ३ ॥ स्वप्रागल्भ्यबलाद्विलोड्यभगवद्गीतातदंतर्गतंतत्त्वंप्रेप्सुरुपैतिकिंगुरुकृपापीयुषदृष्टिंविना । अंबुस्वांजलिनानिरस्यजलधेरादित्सुरंतर्मणीनावर्तैषुनर्किंनिमज्जति जनःसत्कर्णधारंविना ॥ ४ ॥’ इतिश्रीमन्महाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांभीष्मपर्वणिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुन संवादे योगशास्त्रनिर्णयसंन्यासादितत्त्वनिर्णयेसुबोधिन्यांटीकायांश्रीधरस्वामिकृतौमोक्षयोगोनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ समाप्तोऽयंग्रंथः ॥

इयं सुबोधिनीटीकासमेता श्रीमद्भगवद्गीता मुंबापुर्यां भगीरथात्मजेन हरिप्रसादेन ‘ज्योतिर्विदित्युपाह्वढुण्ढिराजात्मज विठ्ठलशास्त्रिद्वारा’ संशोधयित्वा “गुजराती” मुद्राणालये मुद्रापिता।
शकाब्दाः १८२९, संवदब्दाः १९६४.

किंच राजन्निति । हृष्यामिरोमांचितोभवामि हर्षप्राप्नोमीतिवा स्पष्टमन्यत् ॥ ७६ ॥ किंच तच्चेति । विश्वरूपंनिर्दिशति स्पष्टमन्यत् ॥७७॥ अतस्त्वंपुत्राणां राज्यादिशंकांपरित्यजेत्याशयेनाह यत्रेति । यत्रयेषांपांडवानांपक्षेयोगेश्वरः श्रीकृष्णोवर्तते यत्रचपार्थोगांडीवधनुर्धरः तत्रैवश्रीराज्यलक्ष्मीः तत्रैवविजयः तत्रैवच भूतिरुत्तरोत्तराभिवृद्धिश्च तत्रैवनीतिर्नयोऽपि ध्रुवानिश्चितेतिसर्वत्रसंबध्यते इतिममतिर्निश्चयः अतइदानीमपितावत्सपुत्रस्त्वंश्रीकृष्णंशरणमुपेत्यपांडवान्प्रसाद्यसर्वस्वंचतेभ्योनिवेद्यपुत्रप्राणरक्षणंकुर्वितिभावः ॥७८॥ 'भगवद्भक्तियुक्तस्यतत्प्रसादात्मबोधतः । सुखं बंधविमुक्तिः स्यादितिगीतार्थसंग्रहः ॥१॥' तथाहि 'पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया।भक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधोऽर्जुन' इत्यादौभगवद्भक्तेर्मोक्षंप्रतिसाधकतमत्वश्रवणात् तदेकांतभक्तिरेवतत्प्रसादो

राजन्संस्मृत्यसंस्मृत्यसंवादमिममद्भुतम् ॥ केशवार्जुनयोःपुण्यंहृष्यामिचमुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥ तच्चसंस्मृत्यसंस्मृत्यरूपमत्यद्भुतंहरेः ॥ विस्मयोमेमहान्राजन्हृष्यामिचपुनःपुनः ॥ ७७ ॥ यत्रयोगेश्वरःकृष्णोयत्रपार्थोधनुर्धरः ॥ तत्रश्रीर्विजयोभूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेमोक्षसंन्यासयोगोनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

स्थज्ञानावांतरव्यापारमात्रयुक्तामोक्षहेतुरितिस्फुटंप्रतीयते ज्ञानस्यभक्त्यावांतरव्यापारत्वमेवमुक्तम् 'तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकम्। ददामिबुद्धियोगंतंयेनमामुपयांतिते'।मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भावायोपपद्यते'इत्यादिवचनात् तत्त्वज्ञानमेवभक्तिरित्युक्तम्'समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपराम्। भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वत' इत्यादौभेदेननिर्देशात् नचैवंसति"तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्यतेऽयनाय"इत्यादिश्रुतिविरोधः शंकनीयः भक्त्यवांतरव्यापारत्वाज्ज्ञानस्यनहिकाष्ठैःपचतीत्युक्तेज्वालानामसाधनत्वमुक्तंभवति किंच "यस्य देवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ । तस्यैतेकथिताह्यर्थाः प्रकाशंतेमहात्मनाम् । देहांतेदेवः

॥इति श्रीधरीटीकासहिता श्रीमद्भगवद्गीता समाप्ता॥

शिला प्रभारी विकास